

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ
ФАЛСАФА ВА ҲУҚУҚ ИНСТИТУТИ

И. М. МУМИНОВ

ЎЗБЕКИСТОНДАГИ
ТАБИЙ-ИЛМИЙ ВА
ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ
ТАФАККУР ТАРИХИДАН
ЛАВҲАЛАР

(IX асрдан XX асрнинг бошларигача)

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
«ФАН» НАШРИЯТИ»
1999

Мазкур асар Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг академиги, фалсафа фанлари доктори, профессор Иброҳим Мўминовнинг (1908—1974) узоқ йиллар давомида олиб борган тадқиқотлари натижаларини ўзида мужассамлаштирган бўлиб, унда Ўзбекистондаги табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий фикрлар ривожининг қарийб 1000 йиллик тарихига оид лавҳалар баён этилган.

Китоб Ўзбекистондаги илмий, фалсафий, табиий ижтимоий ва бадий тафаккур тарихи билан қизиқувчилар учун мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р:

фалсафа фанлари доктори АБДУЛҲАФИЗ ЖАЛОЛОВ

Т а қ р и з ч и л а р:

фалсафа фанлари доктори М. АБДУЛЛАЕВ,
филология фанлари доктори Т. МИРЗАЕВ

М $\frac{0301010000-3-281/98}{М 355(04)-99}$ рез. 99

ISBN 5-648-02566-1

© Ўзбекистон Республикаси
Фа «Фан» нашриёти, Самарқанд давлат Тиббиёт
институтини. 1999 й.

АЛЛОМА ФАЙЛАСУФ ВА ИЛМ-ФАННИНГ ЙИРИК ТАШКИЛОТЧИСИ

Иброҳим Мўминов (7.XI.1908—22.VII.1974) атоқли ўзбек файласуфи, илм-фаннинг йирик ташкилотчиси, фалсафа фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон ФА академиги, республикада хизмат кўрсатган фан арбоби, Беруний номидаги Давлат мукофоти соҳиби.

Иброҳим Мўминов 1930 йилларнинг бошидан то 1974 йилгача, 40 йилдан ортиқроқ давр мобайнида, Ўзбекистонда фалсафа фанининг ривожланишига, файласуф кадрлар тайёрлаш ишига баракали ҳисса қўшган, 200 га яқин чоп этилган ишлар муаллифи, 20 дан зиёд фалсафа бўйича фан докторлари ва 100 дан ортиқ фан номзодларининг устози.

У қарийб 20 йилга яқин вақт давомида Ўзбекистон Фанлар академияси вице-президенти лавозимида ишлаб, ундаги бутун ижтимоий-гуманитар фанлар тараққиётини таъминлашга доир муҳим тadbирларни амалга оширган, қатор йирик асарлар муаллифлари жамоаларига раҳбарлик қилган.

Иброҳим Мўминов Ўзбекистон ФА Фалсафа ва ҳуқуқ институтини ташкил этган, мазкур институт ҳозир унинг номи билан аталади.

Иброҳим Мўминовнинг илмий фаолияти шўролар мустабид тузуми даврида юз берган ва ушбу тузум унинг ижодига муайян тарзда ўз муҳрини босган бўлса-да, бироқ, унинг тadbқиқотлари марказида Шарқ, Марказий Осиё халқлари ижтимоий-фалсафий ҳамда илмий-табiiй фикрлари муаммоларининг турганлиги натижасида, аллома фалсафани ўта сиёсатлаштирилуви, уни фақат ҳуқумрон мафкура хизматига тамомила бўйсундириш хуружларини четлаб ўтишнинг озми-кўпми, имкониятига эга бўлди.

«Амир Темур ва унинг Марказий Осиё тарихида тутган ўрни» ҳақидаги (1968 й.) асари Иброҳим Мўми-

новдаги илмий жасорат ва юксак ватанпарварлик фазилатининг ёрқин ифодаси бўлди.

Академик Иброҳим Мўминовнинг «Ўзбекистондаги табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихидан лавҳалар (IX асрдан XX аср бошларигача)» мавзундаги мазкур асарининг нашри муаллифнинг 1968 йилда, яъни у киши таваллудининг 60 йиллиги арафасида Москвадаги «Наука» нашриётига тақдим этилган қўлёзмаси асосида тайёрланди.

Мустабидлик йилларида Амир Темуր шахсини илмий ўрганишни йўлга қўйиш ташаббуси билан чиққан Иброҳим Мўминовга қарши марказ томонидан уюштирилган тазйиқ ва ҳужумлар нафақат ушбу асарни дунё юзини кўришига йўл қўйди ва ҳатто, алломанинг ўзини ҳам ёруғ дунёдан барвақт (66 ёшда) кўз юмушига олиб келган бўлса, ажаб эмас...

Нима ҳам қилардик, бундай пайтларда «ҳечидан кечини яхши», дейдилар.

Зеро, Ўзбекистон йўлбошчиси—Президент И. А. Каримов қайта-қайта такрорлаётганидек, юртимиз мустақиллиги йўлида жон фидо қилганлар хотирасини ҳурмат қилиш, уларнинг руҳи покларини шод айлаш биз учун ҳам фарз, ҳам қарзидир.

Устига устак, Иброҳим Мўминов ижодий фаолиятининг бош мазмунини жо этган ушбу асарнинг миллий истиқлолимиз маънавий негизларини мустаҳкамлаш ишига хизмат қилиши мутлақо шубҳасиздир.

Асарни таҳрир этиш жараёнида, ҳозирги кунда идрок этилиши ва муаллифнинг тадқиқот доираси қамраб олган ҳудуднинг унга тамомила мослигини ҳисобга олиб, «Ўрта Осиё» атамаси «Марказий Осиё» атамаси билан алмаштирилди. Қўлёзмадаги замона зайли билан битилган, ўзида асарнинг мазмунига путур етказувчи маънавий юкни мужассам этмаган айрим жумлалар таҳририй ислоҳ қилинди, холос.

Энг муҳими шундаки, ушбу асарда жамланган тадқиқот натижалари, таҳлили ва мулоҳазалар бундан 40—50 йил аввал, бутунлай бир бошқа тарихий даврда, қўлга киритилган, амалга оширилган ҳамда битилган бўлса-да, бироқ, улар ўз қийматини асло йўқотмаган.

Ўйлаймизки, аллома Иброҳим Мўминов ўзининг ушбу иши билан мустақил Ўзбекистон маънавий ҳаётига, унинг тўлақонли фуқароси ва бизнинг замондошимиз сифатида, яна бир бор кириб келади.

Китобни нашрга тайёрлашда аллома Иброҳим Мўминовнинг фарзандлари—тиббиёт фанлари доктори, про-

фессор Акрам Мўминов, физика-математика фанлари доктори, профессор Ахтам Мўминов ва жиянлари—фалсафа фанлари доктори, профессор Маҳбубахон Абдуллаевалар бизга яқиндан ёрдам бердилар.

Абдулҳафиз Жалолов
фалсафа фанлари доктори

КИРИШ

Марказий Осиёнинг, жумладан, Ўзбекистоннинг табиатшунослик ва ижтимоий-фалсафий тафаккури тарихи қадимий ва бойдир. Жумладан, IX асрда Хоразмий, Фарғоний, X—XI асрларда Форобий, Беруний, Ибн Сино, XV асрда Улуғбек ва унинг астрономик мактабининг вакиллари сингари табиий-илмий ва фалсафий тафаккурнинг буюк намоянадалари номлари жаҳон олимлари ўртасида маълум ва машҳурдир.

IX аср бошларида Муҳаммад Хоразмий ёзган алгебра ва алгоритм назарияси асосини ташкил этувчи математик трактатлари 1120 йилдан бошлаб Аделат ва бошқалар томонидан латин тилига таржима қилинган.

Буюк мутафаккир Форобийнинг фанлар туркумлари, musiқа назарияси, мантиқ ва бошқаларга оид қатор трактатлари XII асрдаёқ латин тилига ўгирилди.

1020 йилда ёзилган, ўз аҳамияти ва мазмунига кўра буюк ҳисобланган Ибн Синонинг асосий асарини «Тиб қонунлари» 1170 йил латин тилига Герард Кремонский томонидан таржима қилинган эди. У Европа, Яқин ва Урта Шарқ мамлакатларида XVIII асргача таъбабатда етакчи қўлланма бўлиб қолган эди. Шунинг учун турли халқлар ўртасида ва турли даврларда Авиценна — Ибн Сино тўғрисида тарқалган, унинг буюклиги ва илмий жасоратини тараннум этувчи сон-саноқсиз афсоналар бежиз эмас. Унинг ҳақида, унинг асарлари тўғрисида форс, тожик-форс, турк, жумладан, ўзбек тилларидаги қомусий луғатларда ва тазкираларда кўп шарҳлар битилган.

Улуғбек XVI асрдаёқ барча машҳур жаҳон астроном олимлари томонидан тан олинган эди. Улуғбекнинг «Зижи Курагоний» асари учун унга ҳурматларини изҳор этиб, XVI асрда Италияда яратилган жаҳоннинг буюк астрономлари портрет гравюрасининг ичига жойлаштирилди. Улуғбек асарларига бағишланган тур-

ли олимлар томонидан турли даврларда кўп китоблар ёзилди. Марказий Осиё, жумладан, Ўзбекистонда тарих фанини ўрганишнинг янги босқичи машҳур шарқшунос олимлар Заҳау, Сартон, Розен ва бошқалар номлари билан боғлиқ. Уларнинг асарлари Марказий Осиё, жумладан, Ўзбекистоннинг буюк олимлари ижодларига бағишланган бўлиб, шу туфайли Марказий Осиё халқларининг машҳур мутафаккирлари Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек, Бобур ва бошқаларнинг айрим асарлари инглиз, француз, немис ва рус тилларига таржима қилинди. Фан тарихи бўйича ёзилган бу асарларни танқидий ўрганиш бизнинг бурчимиз.

Сермаҳсул рус олимлари жаҳонга машҳур шарқшунослар, масалан, В. В. Бартольдга ўхшашларнинг жаҳон цивилизацияси хазинасига ўзларининг салмоқли ҳиссаларини қўшган Марказий Осиё халқларининг буюк мутафаккирларини ўрганш ва оммавийлаштиришдаги тарихий хизматларини қайд этиш зарур.

1908 йили В. Л. Вяткин тарихий ҳужжатларни ўргана туриб, Улуғбек астрономик обсерваториясининг жойлашган ерини топди, бу ерда қазиларни ишларини ташкил этди ва унга раҳбарлик қилди. У туфайли Улуғбек астрономик обсерваторияси қолдиқлари ҳозир ҳаммага маълум.

1918 йили Петроградда В. В. Бартольднинг «Улуғбек ва унинг даври» китоби босилиб чиқди. 1924 йил Москвада Шарқ адабиётлари нашриётида ўзбек тилида профессор Фитратнинг «Бедил» рисоласи эълон қилинди, 1925 йили эса Марказий Осиё мусиқаси тарихи бўйича китоб дунёга келди.

Асримизнинг йиғирманчи ва ўттизинчи йилларида Ўзбекистонда «Инқилоб қуёши», «Маориф ва ўқитувчи», «Ер юзи» ва бошқа журналлар саҳифаларида шарқ маданияти, адабиёти, табиатшунослиги арбоблари тўғрисида, фалсафа, таъбабат, астрономия, математика, геометрия, мусиқа ва бошқа фанлар бўйича мақолалар, хабарлар эълон қилинди.

1938 йил Муқимийнинг вафотига 35 йил тўлди. Шу муносабат билан Ўзбекистон тараққийпарвар демократик адабиёти ва ижтимоий тафаккурининг буюк вакили ижодига бағишланган кўп сонли мақолалар пайдо бўлди. Булар ичиди Ҳамид Олимжоннинг ва бирмунча сўнграқ Ойбекнинг мақолалари алоҳида ўрин тутарди.

1937—1941 йилларда Ўзбекистон марказида, шунингдек, областларда даврий матбуотда Фейербах, Чернышевский, Герцен, Белинский, Добролюбов, Герак-

лит, Гегель ва бошқаларнинг мерослари тўғрисида жуда кўп мақолалар босилди.

Яна диққатга сазовор факт шундан иборатки, худди шу даврда Алишер Навоий туғилган куннинг 500 йиллиги яқинлашаётгани муносабати билан буюк шоир ва мутафаккирнинг таржимаи ҳоли, бадий ижодиётини янги тадқиқ этиш бўйича ўта қимматли тадқиқотлар пайдо бўла бошлади. Бу ерда биз Олим Шарафутдиновнинг «Алишер Навоий» номли қимматли асарини ва беш йил кейин пайдо бўлган Ойбекнинг «Навоий» романини алоҳида эслаб ўтмоқчимиз. Ойбек бу романи учун Давлат мукофоти совриндори унвонига сазовор бўлди. 1947 йили В. И. Зоҳидов «Алишер Навоийнинг дунёқараш» мавзусида докторлик диссертациясини муваффақиятли ёқлади.

Ушбу асар муаллифи 1940 йили ҳам, 1941 йил бошида ҳам буюк мутафаккир-маърифатпарварларга бағишланган мақолалар эълон қилди. Шунингдек, XX асрнинг қирқинчи йилларида рус ва ўзбек тилларида мазкур йўналишда китоблар нашр этилди. Масалан, П. М. Факторовичнинг «Ибн Сино (Авиценна) — буюк бухоролик олим» (1941 й. Самарқанд, ЎзДУ нашри) китоби, профессор И. А. Райкова «Ўзбекистоннинг буюк олимлари» (1943 й. Тошкентда) рисоласи, ушбу сатрлар муаллифининг «Мирза Бедилнинг фалсафий қарашлари» (1946 й., Самарқанд, ЎзДУ нашри) китоби шулар жумласидандир.

С. П. Толстовнинг «Қадимги Хоразм цивилизацияси изларидан» (1948 й, М.; Л., ФА нашри) номли ажойиб асари Марказий Осиё фани тарихини ўрганишга қўшилган бебаҳо ҳисса бўлди. Умуман, Марказий Осиё жумладан, Ўзбекистон табиатшунослиги тарихини тадқиқ этишда Тошмуҳаммад Ниёзович Қори Ниёзийнинг «Улуғбекнинг астрономик мактаби» асари муносиб ўрин эгаллайди (1950 й. нашр этилган). У Давлат мукофотига сазовор бўлган.

1949 йили Хоразмнинг буюк ва заковатли фарзанди Абу Райҳон Беруний таваллуд топганига 900 йил тўлиши нишонланди. 1950 йили бу муҳим санага бағишланган мақолалар тўплами нашр этилди. Мазкур тўпламда С. П. Толстов, В. И. Зоҳидов, И. Ю. Крачковский, Х. У. Содиқов, А. М. Беленицкий, Г. Г. Леммейнларнинг мақолалари ўрин олди.

1952 йили Бутунжаҳон Тинчлик Кенгаши қарорига кўра ватандошимиз, жаҳон маданиятининг вакили Ибн Сино таваллудининг 1000 йиллиги нишонланди. 1954

йил 10 сентябрда Бухоронинг Регистон майдонида бухоролик даҳо олим Ибн Сино ҳайкалига пойдевор қўйилди.

Маълумки, ушбу даврда монографиялардан ташқари алломаларнинг асарларидан айрим лавҳалар ўзбек ва рус тилларига таржима қилинди. Аммо, ҳали алломаларнинг муҳим асарларини рус ва ўзбек тилларига таржима қилиш масаласи кўтарилмаган эди. Бунга шу соҳада ишлайдиган мутахассислар озлиги ва етарли моддий-техника негизи бўлмаганлиги имкон бермади. Кейинроқ, тарихий юбилей саналари муносабати билан 1950—52 йилларда Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида А. А. Семёнов раҳбарлигида шарқ қўлёзмалари каталогларини тузиш, ўтмиш олимларнинг терма асарларини таржима қилиш бўйича ўта фахрли, мураккаб ва қийин ишларни амалга ошириш бошланди.

Турли хил фан—шарқшунос ва тиббиёт олимларининг самарали ҳамкорлиги, саъй-ҳаракатлари туфайли жаҳон амалиётида илк бор Ибн Синонинг беш жилдли, умумий ҳажми 2893 саҳифа, 221,08 босма табақни ташкил этган монументал асари араб тилидан ўзбек ва рус тилларига тўлиқ таржимаси амалга оширилди. Яна шу институтда Беруний асарларини арабчадан ўзбек ва рус тилларига таржимаси устидаги катта ишлар авж олиб кетди. Унинг уч жилди нашр этилди. Биринчи жилд «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» 1957 йили чиқди, иккинчи жилд «Ҳиндистон тарихи» ёки «Ҳиндистон» 1963 йили Тошкентда нашр этилди.

В. Р. Розен Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон» асари тўғрисида шундай ёзган эди: «Бу асар ўзига хос ягона ёдгорлик ғарб ва шарқ ўрта асрлар бутун илмий адабиёти орасида тенгсиздир». Учинчи жилд Берунийнинг ўта бой мазмунли «Геодезия» асарини қамраб олади.

Алишер Навоий бадий асарларининг 15 жилди Ўзбекистон Фанлар академияси филолог олимлари томонидан тайёрланди ва нашр этилди.

Ўзбекистон Фанлар академияси Фалсафа ва ҳуқуқ институти олимлари жамоаси томонидан тайёрланган ва 1957 йили рус, 1959 йили ўзбек тилларида нашр этилган тараққийпарвар ижтимоий-фалсафий ва илмий тафаккур тарихи хрестоматияси маълум илмий аҳамиятга эга бўлди. Шунингдек, институтда Аҳмад Донишнинг асосий асари «Наводир ул-вақое» «Наводир воқеа»ларни ва Форобийнинг айрим трактатларини ўзбек тилида

нашр этди. Шунинг билан биз эндиликда кенг тадқиқотчилар доираси, табиатшунослик ва ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихидан қулай яхши манба материалларига эга бўлдик. Аммо, ҳали бу соҳада очилмаган мўл-кўл имкониятлар мавжуд.

Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти фондларида араб, тожик-форс, ўзбек-турк ва форс тилларидаги ноёб қўлёзмалар ўз тадқиқотчиларини кутаётир.

Ҳозир Ўзбекистон ФА Тарих ва археология институти жамоаси томонидан нашр этилаётган археологларимизнинг қадим замонлардан ҳозирги кунгача суғориш, ирригация иншоотлари тарихини ўрганишга доир асарлари диққатга сазовордир.

Тарих фанлари доктори Маҳкам Абдураимов томонидан XVI—XVII асрлардаги кўп сонли рисолалардаги маълумотлар асосида қисман Ўзбекистон Республикаси пахтачилиги, мева-сабзавотчилиги селекцияси ва агротехникаси маданияти тарихини ёритувчи муҳим тадқиқотлар амалга оширилди.

Ҳозир Ўзбекистон Республикасининг ўзида табиатшунослик тарихи соҳаси олимларининг ажойиб гуруҳи муваффақиятли ишлаяптилар. Галина Анатольевна Пугаченкова қурилиш техникаси, архитектура тарихидан, Убайдулла Қаримов кимёгар олим ар-Розийнинг ижоди бўйича китоблар муаллифлари, П. Г. Булгаков Берунийнинг «Геодезия» асарининг III жилдини тайёрлаб 1966 йили «Фан» нашриётида чоп эттирган; Ҳ. Ҳикматуллаев «Ибн Синонинг юрак дорилари трактати» ҳақидаги асари 1966 йили «Фан» нашриётида чоп этилди.

1966 йили Тошкентда «Медицина» нашриётида чоп этилган В. К. Жумаевнинг «Абу Али Ибн Синонинг жарроҳлиги ва унинг тарихий илдизлари» асарларини алоҳида қайд этиш зарур. В. К. Жумаев шу мавзуда 1967 йилнинг мартада тиббиёт фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертацияни муваффақиятли ёқлади.

Марказий Осиё геологик билимлари тарихи бўйича тадқиқот муаллифи Асқар Исломов, Форобий тўғрисида китоб муаллифи Музаффар Хайруллаев, Марказий Осиёда механика тарихи тадқиқотчиси Омонулла Файзуллаев, Абу Райҳон Беруний ижодиёти тадқиқотчиси Анвар Шарипов, Мовароуннаҳрдаги математика тарихи соҳасини ўрганишда самарали ишлаётган Галина Матвеевскаялар илм соҳасида самарали меҳнат қилмоқдалар. Марказий Осиё географияси тарихини тадқиқ этишда

профессор Леонов ва доцент Ҳ. Ҳасановлар ўзларининг маълум ҳиссаларини қўшдилар. Ёш олим Абдуғани Абдураззоқовнинг Марказий Осиёда шиша тарихига оид ва талайгина бошқа истеъдодли олимлар ижоди қизиқарлидир. Шундай қилиб, келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, ушбу давр Марказий Осиё табиатшунослик ва фалсафа тарихи бўйича манбаларни ўрганишда энг ёрқин ва энг бой давр бўлган.

Атоий, Лутфий, Саккокий, Алишер Навоий, Бобур, Турди, Машраб, Бедил, Огаҳий, Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий, Ҳамза, Айний, Авлоний ва бошқаларнинг бадиий ва илмий асарларини нашр этиш мазкур давр билан боғлиқ бўлди.

Маълумки, ҳар қандай монографик тадқиқот, ҳар бир нашр ўзига хос ўз мазмуни, ўз йўналиши, маълумотларни баён этишда ўз услубига эга.

Бизнингча, умуман Марказий Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда табиатшунослик, илмий-техник ва фалсафий тафаккурнинг ривожини сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ эҳтиёжлари билан узвий боғланган. Шунинг учун бу ерда аввало математика, геодезия, астрономия, география, геологияларнинг ривожланиши тасодифий эмас. Қишлоқ жойларидаги ирригация иншоотлари, каналлар, сув омборлари, ҳовузлар, шаҳарлардаги тимлар, савдо рас-талари, бошқа мамлакатлар билан савдо алоқалари йўл-ларидаги қўрғонлар бундан далолат беради.

Марказий Осиё табиий-илмий ва техник тараққиётининг яна бир хусусияти унинг шу ҳудудларда яшаётган бошқа халқлар моддий-маънавий ҳаёти билан узвий боғлиқлиги, Арабистон, Юнонистон, Ҳиндистон, Ҳитой ва Шарқий Европа табиий-илмий ва фалсафий тафаккури билан ўзаро таъсири, ўзаро бойишидир. Ва яна, Марказий Осиё табиий-илмий, техника тараққиёти, тараққийпарвар фалсафий тафаккури минг йиллар давомида оғир қийинчиликлар, қарама-қаршиликлар билан кечди, баъзан шафқатсиз тус олди. Масалан, 1449 йили Улуғбекнинг ваҳшиёна ўлдирилиши ва 1420 йили у қурган астрономик расадхонанинг XVI аср бошларида тамом йўқ қилиниши бунга яққол мисолдир.

Алишер Навоий ўзининг ўлмас асари «Хамса»да Улуғбекка азоб чеккан олим сифатида мотам тутиб, Улуғбек қурдирган расадхона дунё безағи эканлигини ифтихор билан баён этиб, Улуғбекнинг илмий ишларини куйлайди.

Шарқ халқлари, жумладан, Марказий Осиё халқла-

ри маънавий ҳаётда гўёки, бир томондан, фақат мистицизм, дин ҳукмронлик қилади; бошқа томондан эса Шарқ халқлари, жумладан, Марказий Осиё халқлари мустақил ижодий илмий ишларга қодир эмаслар, деган сохта назариялар тарих саҳифаларидан ўчириб ташланди.

Эндиликда барчага равшанки, X асрдаги Бухоронинг, XIV—XVII асрлардаги Урганчнинг, XIV—XV асрлардаги Самарқанднинг архитектура ёдгорликларининг шакли ўз улуғворлиги ва гўзаллиги билан ҳозиргача ҳаммани ҳайратга солади, кўрганлар эса уларнинг табиий-илмий, математик ва техник билимларсиз яратила олмаслигига амин бўладилар.

Бизнинг мазкур китобимиз муаллифнинг Ўзбекистондаги табиий-илмий ва ижтимоий фалсафий тафаккури тарихини, шунингдек, ушбу мавзуда 1946—1949, 1956, 1957, 1958 ва 1964—1966, 1967 йилларда нашр этилган материалларни қамраб олади. Муаллиф мазкур асарда қисқартирилган ҳолда, Ўзбекистон табиий-илмий ва ижтимоий фалсафий тафаккур тарихини тизимли баён қилишга ҳаракат қилди.

Агар ушбу китобда мақсадимизга маълум даражада эриша олсак, бу тўғрида албатта талабчан китобхонлар айтарлар, унда кейинги ишларимиз учун муҳим бўлган қониқиш олардик.

Муаллиф. 1968 йил май.

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА IX—X АСРЛАРДА ТАБИИЙ-ИЛМИЙ ВА ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ ФИКРЛАР

Марказий Осиеда бевосита фалсафий фикрларнинг шаклланиши милодий IX—X асрларга тўғри келади. Араб халифалиги жорий эранинг VIII асрида, Марказий Осие халқларининг қаттиқ қаршилик кўрсатишларини бартараф этиб, Марказий Осиега босиб олди. Ислом аста-секин Мовароуннахрнинг ҳукмрон мафкураси бўлиб қолди¹. Қадим фалсафий таълимот сифатида араб халифалигида VIII асрда келиб чиқди ва IX асрда Марказий Осиеда кенг тарқалди.

Уша вақтларда энг муҳим ишлаб чиқариш воситалари — ер ва сув ҳукмрон табақалар қўлида бўлиб, Марказий Осиеда ишлаб чиқариш воситаларига Осиега хос шаклдаги феодал хусусий мулкчилиги ҳукмрон эди. Давлат ва сиёсий ҳокимият ҳукмрон феодал синф қўлида эди. Феодаллар ва унинг ҳокимияти деҳқонлар оммасини ҳамда ҳунармандларни қаттиқ эксплуатация қилардилар.

Мазлум омманинг феодалларга қарши қайта-қайта кўтарган қўзғолонлари эксплуататорлар томонидан шафқатсиз равишда бостирилди. Мана шундай тарихий шароитда Марказий Осие халқларининг руҳий ҳаётига ислом ва умуман диний ақидалар кучли таъсир кўрсатди.

Бағдод IX асрнинг бошида мусулмон Шарқнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий марказига айланади. Қишлоқ хўжалиги, ирригация, ҳунармандчилик корхоналари ва савдо-пул муносабатларининг ривожланиши билан халифалик мамлакатларида маданият анча ўсади. Табиёт, тиббиёт, тарих, адабиётни ўрганишга қизиқиш кучаяди.

Ал-Маъмун халифалик қилган даврда (813—833)

¹ Қаранг: Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана, Л., Изд-во АН, 1927, С. 53.

давлат мамлакатда илм-маърифатнинг маълум даражада ўсишига ёрдам берди.

Қадимги юнонликлар ва римликлар маданиятига қизиқиш ҳам анча кучайди. «...Бағдодда таржимонлар ва кўчириб ёзувчилардан иборат ишчан бир тўда ташкил топди. Бу тўда Платон ва янги платончилар, Аристотель ва унинг шарҳчиларининг, Гиппократ ва Галенларнинг асарларини, Эвклид, Архимед ва Птолемейларнинг математика ҳамда астрономияга оид классик асарларини араб тилида нашр қилди, кўпайтирди»².

Қадимги юнонча, римча, арабча табиий ҳамда фалсафий асарлар Марказий Осиёга, Мовароуннаҳрга ана шу йўллар билан кириб кела бошлади. Бу даврда мутакаллимчилар ҳаракатидан мўтазилитлар деган оқим ажралиб чиқди. Улар Арастуни кўпроқ ўрганиб, перепатет йўналишининг асосий вакилларини бердилар.

Мўтазилитлар таълимича, дунёни худо яратган бўлса ҳам, лекин, одам ўз ҳаракатида эркиндир ва ҳеч қандай тақдирнинг бўлиши мумкин эмас...

Мўтазилитлар қадимги юнон ва Рим фани, фалсафаси, адабиёти, ёдгорликларини диққат ва зўр ҳурмат билан ўрганганлар. Бу оқим тарафдорлари орасидан мусулмон рационалистларининг кўзга кўринган арбоблари етишиб чиқди, булар халифалик мамлакатларида фалсафий тафаккурнинг ривожланишида ижобий роль ўйнадилар.

IX—X асрларда Марказий Осиёда ҳаёт янгидан тикланиб умумий хўжалик юксалиши юз берди. Деҳқонларнинг меҳнати туфайли, Зарафшон, Қашқадарё, Фарғона водийларида, Тошкент ва Хоразм воҳаларида зироатчилик тикланиб юксала борди, шаҳарларда эса ҳунармандчилик муваффақият билан ривожланди. Шаҳар ҳаётининг жонланиши мамлакатда фан, фалсафий фикрлар, адабиёт ва санъатнинг ривожланишига, шунингдек, Яқин Шарқ, Шарқий Европа ва Хитой билан иқтисодий алоқаларнинг кучайишига олиб келди.

IX, X—XI асрларда астрономлар Фарғоний ва Туркий, ажойиб Бухоро тарихчиси Наршаҳий, энциклопедик олим Хоразмий, машҳур Форобий, Беруний, Ибн Сино, лингвист ва мутафаккир Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, шунингдек, ўрта аср Марказий Осиёсининг адабиёт ҳамда фан намояндаларининг номлари кўпчиликка маълум ва машҳур бўлди. Улар математи-

² История философия. Т. I, С. 435.

ка, геометрия, астрономия, география, тиббиёт, тарих, адабиёт масалаларига оид асарлар ёздилар.

Мамлакатимиз маданиятининг ривожланиши тарихида Форобий, Беруний, Ибн Синолар фахрли ўринни эгаллайди. Улар ўз даврининг ҳар томонлама илмий олими, машҳур табиби, ажойиб математики, истеъдодли шоири ва файласуфи эдилар.

Марказий Осиёдаги табиий-илмий ва фалсафий фикрларнинг дастлабки куртакларини биз ўша давр халқ оғзаки ижоди намуналарида, адабий ёдгорликларда, хусусан, «Авесто»да, милодий VIII асрда тузилган «Урхун ёзувлари»да учратамиз. Масалан, «Авесто»да Марказий Осиё халқларининг араб халифалиги истилосига қадар бўлган урф-одатлари, этиқодлари, шунингдек, уларнинг табиий-илмий тушунчалари тўғрисида ажойиб маълумотлар бор.

Фирдавсий ўзининг ўлмас «Шоҳнома» асарида Турон мамлакати, халқ қўзғолони, Маздакнинг таълимоти тўғрисида ҳикоя қилади. Маздакнинг барча кишилар тенглик ҳақидаги таълимоти Марказий Осиёда ҳам жуда кенг ёйилган.

Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих ва археология институтининг археологик экспедицияси 1958 йили ҳозирги Самарқанд яқинида қадимий Афросиёбда иш бошлади. 1965 йилнинг апрель-май ойларида ўтказилган археологик қазилмалар айниқса ажойиб натижа берди: милодий VI—VIII асрнинг бошларида қурилган биналар мажмуи топилди. Баъзи биналар деворларида тасвирий санъат намуналари (расм) борлиги аниқланди. Афросиёб шаҳарчасидан топилган бу санъат намуналари жаҳон аҳамиятига эга бўлган ёдгорлик бўлиб, қадимий авлод-аждодларимизнинг юксак маданиятидан далолат беради. Мазкур топилмаларнинг қиммати яна шундаки, улар Марказий Осиё халқларининг милодий VII асрга қадар бўлган ижтимоий ва маданий тарихининг янги саҳифасини очишга ёрдам беради.

Расмларнинг мазмуни ғоят қизиқ, Варахша, Панжикент ва Болалик тепаликларидан топилган, Фирдавсий «Шоҳнома»сида акс эттирилган тасвирлар халқ эпоси мотивлари асосида яратилган бўлса, Афросиёбдаги расмлар ҳаётий реал турмуш негизида юзага келган. Бу санъат намунасида ўша даврга оид тарихий фактлар акс эттирилган, унинг алоҳида қиммат касб этишининг боиси ҳам шунда. Шунинг ҳам алоҳида қайд қилиб ўтиш керакки, деворлардаги расмлар ниҳоятда моҳирона ишланган бўлиб, бўёқлари ёрқин ва шу вақт-

гача ўчмасдан, яп-янгидек товланиб турибди. Бу ҳол ўша давр санъаткорларининг бўёқ олинадиган минерал ва ўсимлик хоссаларини жуда яхши билганликларидан далолатдир.

Хоразм экспедициясида кашф этилган археологик ёдномга — ёдгорликлар³ халқ оммасининг меҳнати туфайли бунёд этилган моддий-маданий ва маънавий даражаси нақадар юқори бўлганлигини ҳамда халқлар маданиятларининг ўзaro бир-бирларига кўрсатган таъсирларини ёрқин ифодалайди.

Археологик қазималардан олинган маълумотлар, тарихий манбалар IX—X асрларда Зарафшон, Бухоро, Самарқанд водийларида, Фарғона, Тошкент ва Хоразм воҳаларида деҳқончиликнинг тикланиб, ривожлана бошлаганлигидан далолат беради. Марказий Осиё шаҳарларида ҳунармандчилик ишлаб чиқариши кенг тараққий этиб, унинг маҳсулдорлиги ошди. Қишлоқ хўжалигида ишлатиладиган қуроллар, мис идишлар, ипдан тўқилган нафис ҳамда дағал матолар ва папирус, пергаментнинг ўрнини босувчи қоғозлар фақат ички бозорларгагина эмас, шу билан бирга ташқи бозорларга ҳам чиқарила бошлади. Шарқий Европа, Яқин Шарқ ва Ҳиндистон каби мамлакатлар билан савдо алоқалари ҳам бирмунча жонланди.

Араб халифалиги ҳукмронлиги тугатилгач, Мовароуннаҳрда реакцион кучларга қарши ғоявий кураш жараёнида Марказий Осиё халқларининг аждодлари яратган бой поэзия ва илмий адабиёт вужудга келди.

Мамлакатда сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланиши натижасида амалий билимларга эҳтиёж туғилди. Марказий Осиёнинг илғор мутафаккирлари мазкур билим — математика, астрономия, география, табиёт ва фалсафа каби фан соҳаларини ривожлантиришга ўзларининг сезиларли ҳиссаларини қўшдилар.

Халқ оммасининг ирригация тармоқларини қуриш ва ҳунармандчилик ишлаб чиқаришидаги кўп асрлик тажрибани умумлаштирган ҳамда ҳинд, юнон, араб ва бошқа халқлар эришган ажойиб илмий ютуқларни ижодий ўзлаштирган Марказий Осиё олимлари дунёга табиий-илмий нуқтаи назардан қарашни ишлаб чиқардилар.

Шу даврларда Бухорода илмга эътибор зўр бўлган,

³ Қаранг: Толстой С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации, М. — Л., Изд-во АН, 1949.

ҳокимлар саройидаги бой кутубхонада араб тилида табиий-илмий, фалсафа ва мантиққа оид, қадимий юнон, Рим маданиятига оид асарлар бўлган. Хоразмда, Урганчда ҳам, хусусан, ал-Маъмун идора қилган 994—1016 йилларда табиёт илми, тиббий билимларга бағишланган муассасалар мавжуд эди, ҳоким саройи ҳузурида ўзига хос илмий идора бўлган. Унда юнон, Рим қадимий маданияти ютуқлари, VIII—IX асрлар ичида араб илмий, диний адабиётлари ҳам сақланар, ҳам ўрганилар эди. Албатта ҳоким мафкура ислом мафкураси бўлган.

* * *

Машҳур астроном ва математик Аҳмад ал-Фарғоний (861 йилда вафот этди), Муҳаммад Хоразмий ана шундай тарихий шароитда яшаб, ижод этиб, Марказий Осиёда табиий-илмий фикрларга асос солдилар.

Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий (790—847 йиллар) машҳур астроном ва географ, ҳисоблаш тизимига асос солган, I ва II тенгламалар, шунингдек, математиканинг бир соҳаси — алгебранинг муаллифидир. Хоразмийнинг «Астрономик жадваллар», «Қуёш соатлари ҳақида рисола» ва ўрта асрларда латин тилига таржима қилинган бошқа асарлари Шарқ ҳамда Ғарб мамлакатларида илмий фикрларнинг ривож топишига салмоқли таъсир кўрсатган.

IX—X асрларда Марказий Осиёда эмпирик билимлар асосида табиатга қараш элементларини ўз ичига олган илғор фалсафий йўналиш шаклланди. Сирдарё бўйидаги, Тошкентдан унча узоқ бўлмаган Фороб қишлоғида туғилиб ўсган буюк мутафаккир Абу Наср Форобий мана шу йўналиш таълимотининг машҳур вакили эди.

Форобий (872—950) дастлаб Бухорода, кейинчалик Бағдодда таҳсил кўради. Унинг асарлари олимнинг ўзи яшаган даврда жаҳон маданияти ютуқларини мукамал эгаллаганлигидан далолат беради. У илғор ва ўзига хос мутафаккир, ўз даврининг энг маълумотли кишиси, қомусий олимдир. Қадимий юнон ва араб файласуфларининг асарларини пухта ўрганган Форобий Аристотелнинг «Метафизика»сига шарҳлар ёзиб, бутун Европани Аристотель таълимоти билан таништирди. Чунки IX—X асрларда Европада дин, схоластиканинг кенг ва мустаҳкам ҳукмронлиги туфайли Аристотелнинг

илғор нуқтаи назарлари у ерда номаълум бўлиб қолганди.

Форобийнинг табиий-илмий, фалсафий ва ижтимоий қарашлари жаҳон фанининг ривожда муҳим роль ўйнади, унинг бу қарашлари бой ва ранг-баранг бўлиб, моҳият эътибори билан ўз замонасида тараққийпарвар ҳамда илғор бўлган.

Форобий оламнинг объектив мавжудлигини, уни инсон била олиши мумкинлиги ҳақидаги фикрни баён этди. Форобий тушунчаларнинг, математик тушунчаларнинг пайдо бўлишини изоҳлади. Форобий нуқта, чизиқ, сатҳ ва доира каби турли-туман математик тушунчалар реал мавжуд нарсаларнинг ҳосиласи эканлиги тўғрисида ажойиб фикрларни илгари сурди.

Бироқ, Форобий жисмларни тасниф қилар экан, ўсимликлар ҳаёти, ҳайвонот олами ва кишилар дунёси бир-биридан тубдан фарқ қилишини қайд этади. У ўзининг «Фалсафанинг асосий ғоялари тўғрисида» деган асаринда кишининг муҳим фазилати бу унинг сўзловчи мавжудот эканлигидир, дейди. Форобийнинг фикрича, барча кишилар тана тузилиши жиҳатидан бирдир, бироқ, улар характер нуқтан назаридан муздек сув қайноқ сувдан, қора кўйлак оқ кўйлакдан фарқ қилганидек бир-биридан фарқ қилади, дейди. Форобий Аристотелнинг инсон ижтимоий ҳайвон деган қондасини ўзига хос равишда изоҳлаб бермоқчи бўлади.

Форобий билимларни назарий (логика, табиёт, математика) ва амалий (этика, сиёсат) фанларга бўлар экан, у улкан мутафаккир сифатида киши сезги аъзолари, ақли ёрдамида нарсалар дунёсини ҳамда унинг моҳиятини била олишини исботлайди.

Форобийнинг ёзишича, кишида бешта сезги аъзоси бўлиб, ташқи буюм унинг сезги аъзоларига таъсир этиши натижасида кишида сезги, туйғу пайдо бўлади. Форобийнинг кўрсатишича, кўриш сезгиси буюмга тўғри йўналтирилганда уни акс эттирадиган кўзгуга ўхшайди, кишининг эшитиш сезгиси буюмлар бир-бирига тўқнашувидан ҳосил бўладиган ҳаво тўлқинлари таъсири натижасида юзага келади ва ҳоказо. Мутафаккир мана шу каби омиллар асосида кишининг ҳиссий билишини исботлаб беради. Бу билан у буюмлар дунёси берган маълумотлар негизда юзага келувчи ҳамда ривожланувчи ҳиссий билишнинг киши билишининг ташқи томонини ташкил этади дейди. Бироқ, бундан ташқари, — дейди Форобий, — билишнинг фикр, хаёл, иллюзия каби ички томони ҳам бордир. Билишнинг бу томонини у

мангу, мутлақ, соф, муқаддас руҳ вужудга келтирган ақл фаолиятига боғлиқ, дейди. Кишининг буюмлар дунёсини билиши тўғрисидаги Форобий таълимоти ўша даврда Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ илғор мутафаккирларининг табиий-илмий қарашларини ишлаб чиқишда муҳим аҳамият касб этган эди.

Еру кўкдаги ҳамма нарса тўғрисида Форобий ёзди: «Ақл ва нафс инсоннинг бошланғичидир... аммо бу бошланғичлар одамзоднинг шу табиий бошланғичлар таъсири остида камол топиб, инсонга айланиши учун кифоя қилмайди, чунки инсон инсоний камолотга эришуви учун сўзлаш, ишлаш (касб-ҳунар)га муҳтождир»⁴.

Инсон моддий дунёни билади, аммо, билиши учун у камолотга эришуви лозим. «Лекин камолотга эришув, — деб ёзди Форобий, — қуруқ интилиш билангина чекланиб қолмасдан, балки, табиий мавжудотдаги жуда кўп буюмлардан фойдаланиш йўли билан ёки шу табиатда бўлган жуда кўп ишларни амалга ошириш билан қўлга киритилади... Бир кишининг ўзи ёлғиз, бировнинг ёки кўпчиликнинг ёрдамсиз камолотга эришуви мумкин эмас, — деб давом этади олим, — ҳар бир инсоннинг туғма табиатида ва унга лозим бўлган ҳар қандай иш-ҳаракат жараёнида бошқа бир инсон ёки кўпчилик билан муносабатда бўлиш, ўзаро алоқа қилиш хусусияти бор, одамзод жинсидан бўлган ҳар қандай инсоннинг аҳволи шу, у ҳар қандай камолотга эришувида бошқаларнинг кўмаклашувларига ва улар билан бирлашишга муҳтож ёки мажбурдир»⁵.

Форобий муаллими аввал Арасту — Аристотель ҳақида сўзлар экан, табиатни, дунёни билиш усулини ҳам таърифлаб беради. Бу жуда ҳам қизиқарли ва муҳимдир.

Ҳар бир таълим қандайдир бир предметни тушунтиришдан, унинг маъносини зеҳнда қолдиришдан ва шу предметни хаёл ва тасаввурда акс эттиришдан, хотирада ўрнатиб қолдиришдан иборатдир. Масалан, предмет икки турли йўл билан зеҳнда акс этади ёки фаҳмланади: биринчиси, аввало предметнинг зоти (яъни вужуди) бевосита фаҳмланади, иккинчи эса, предметнинг хаёлий шакли, суратини тушунтириш, айтиб бериш йўли билан тасаввурда, миёда гавдалантирилади.

Тасаввурда акс эттириш ёки зеҳнда маҳкам ушлаб

⁴ Хайруллаев М. М. Форобий. Топкент, ЎзФА нашриёти, 1963, 187-бет.

⁵ Ўша жойда.

қолишнинг йўли битта, у ҳам бўлса ё нарса ҳақида ишончли далил-ҳужжат ёки нарса ҳақида қаноатлантирадиган маълумот ёки тушунча беришдир.

Мавжудот ҳақидаги билим қўлга киритилса, шу ҳақда таълим берилса, мавжудотдан бўлган нарсанинг зоти билинса, нарсанинг маъноси тушунилса, ишончли далил-ҳужжатлар асосида шу нарса ҳақида мияда бир турли ишонч ва тасаввур пайдо бўлса, мана шу маълумотга доир фанни фалсафа деймиз. Айтиб, ҳикоя қилиб бериш йўли билан предметнинг шакли, зоти мисоллар билан зеҳнда акс этса ва шу хаёл этилган нарса қаноатланарли далиллар орқали зеҳнда тасаввур ҳосил қилса, бундай маълумотларни ўз ичига олувчи билимни эгаллаган кишини кудамоин миллат (яъни миллатнинг олдинги кишиси) деймиз. Агар бу маълумот бевосита нарсанинг ўзидан олинган бўлса ва бу ҳақдаги маълумотда қаноатлантириш йўли қўлланса, бундай усулни фалсафага тааллуқли кенг тарқалган усул деб айтилади.

Форобийнинг илғор қарашлари ўрта асрнинг буюк қомусий олимни саналган Абу Али ибн Сино дунёқарашининг муҳим соявий манбаларидан бири бўлди.

Ибн Сино (980—1037) бошланғич таълимни она шаҳри Бухорода олди. Фаннинг турли соҳалари устида кунт билан шуғулланиб, ўн етти ёшидаёқ атоқли табиб ва олим бўлиб танилди. Бетоб бўлиб қолган амир Нуҳ бин Мансурни муваффақиятли даволаганидан сўнг Ибн Синога Бухородаги машҳур кутубхонага киришга рұхсат берилди, бу эса унинг табобат ва фалсафий билимларни янада чуқурроқ эгаллашига йўл очади. Шафқатсиз феодал зулм ва диний реакция ҳукмрон бўлган бир даврда яшаб, ижод қилган Ибн Сино ўзининг табиий-илмий масалаларга бағишланган асарларида авлод-аждодларимизнинг энг яхши орзу-умидларини ифодалаган.

Ибн Синонинг араб тилида ёзган «Ал-қонун фитт-тибб» («Тиб қонунлари»), «Китоб аш-шифо» («Даволаш китоби»), форс-тожик тилида ёзилган «Донишнома» каби асарларида унинг табиий-илмий ва фалсафий қарашлари баён этилган.

Бухорога шимол томондан қорахонийларнинг, жануб томондан Маҳмуд Ғазнавийнинг бостириб кириш хавфи кучайганлиги сабабли Ибн Сино Бухорони ташлаб кетишга мажбур бўлади. 1000 йилда у Хоразмнинг маркази Гурганжга келди. Бу пайтда бирлашган Хо-

размда Абдул Аббос Маъмун (999—1006) ҳукмронлик қилар эди.

Хоразмнинг олимлари, хусусан, Абу Райҳон Беришнй билан яқин муносабат ўрнатган ёш Ибн Сино бу ерда 12 йилдан зиёдроқ яшади ва ўзининг «Тиб қонунлари», «Даволаш китоби» каби машҳур асарларини ёза бошлади. Хоразм ташқи ҳужум хавфи остида қолган бир пайтда Султон Маҳмуд Ғазнавий Ибн Синони Хоразм ҳукмронлигидан унинг ихтиёрига жўнатишни сўрайди. Шу билан Ибн Сино Хоразмни ҳам ташлаб кетишга мажбур бўлади. Феодал реакцияси таъқибига тушган Ибн Сино шу вақтдан эътиборан мусофирликда, сарсон-саргардонликда умр кечири бошлайди.

Ибн Синонинг илғор фалсафий ва табиий-илмий қарашлари унинг табиат ҳодисаларини чуқур тушунганлигидан далолат беради. Дунёнинг азалдан мавжудлиги ва у ҳеч ким томонидан яратилмаганлиги тўғрисидаги ғояни ривожлаштирган Ибн Сино материя барча конкрет нарсаларнинг моҳияти, шароити абадий мавжуд бўлиб, турли-туман шаклларда намоён бўлишни таъкидлайди. Материянинг ўзи ҳам сабаб, ҳам оқибатдир. Жисм ва уларнинг шакллари ажралмасдир: материясиз шакл бўлмаганидек, шаклсиз материя ҳам йўқдир. Ибн Синонинг ёзишича, киши сезги аъзолари ёрдамида ташқи таъсирларни, реал мавжуд жисм, суратларни идрок этади ва мазкур таъсирот натижаларини ўз хотирасида сақлаб қолади.

Табиат ҳодисаларига шароит, вақт ва ўрнига кўра конкрет ёндашшни Ибн Синонинг илмий усулини тавсифлайди. Ибн Сино ҳодисаларнинг сабабий боғланишларини инкор этувчи идеалистик таълимот — индетерминизмни қатъий рад этгани ҳолда бундай деб ёзган эди: «Ҳар бир нарса унинг сабабларини, агар шундай сабаблари бўлса, уларнинг туб асосларини ўрганиш орқали билинади»⁶.

Мана шу нуқтаи назардан қараганда, Ибн Синонинг тиббиёт фани предмети ҳақидаги таърифи, айниқса диққатга сазовордир: «Тиб назарий ва амалий бўлади дейишдан мақсад, шу мавзуда баҳс қилувчиларнинг кўплари ўйлагани сингари тибнинг бир қисми илми, назарияни ўрганишдан, иккинчи қисми амалий иш билан шугулланишдан иборат, деб тушунмаслик керак, балки сен бундан бошқа нарсани тушунишнинг лозим.

⁶ Ибн Сино. Тиб қонунлари. 1-китоб, Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1954, 5-бет.

У нарса шуки, тибнинг иккала қисмидан ҳеч бири илмдан бошқа нарса эмас. Лекин улардан бири тиб қоидаларининг назарияси бўлиб, иккинчиси эса амалий ишларни қандай олиб бориш ва қандай бўлишидир. Буларнинг биринчиси илм ёки назария, иккинчиси амалиёт, деб аталади»⁷. «Тиббиёт одам танасини соғлиқ ёки касаллик жиҳатидан ўрганади. Тиббиётда соғлиқ ва касаллик сабабларини билиш лозим, одам соғлиғини сақлаш, бордию у йўқотилган бўлса қайтариш учун ўша сабабларга биноан даволаш усули аниқланади»⁸.

Ибн Сино даволашнинг уч хил усулини аниқлайди: 1) овқат еб, чой-сув ичиб туриш, осойишталик ва ҳаракат, атрофдаги шароитнинг қулай бўлиши; 2) дори ичиш; 3) хирургия, жарроҳлик йўли билан таъсир кўрсатиш. Бу усуллар беморнинг аҳволи ва касаллигининг қандайлигига қараб алоҳида-алоҳида ёки бир йўла қўлланиши мумкин.

Олим Абу Али ибн Синонинг «Тиб қонунлари» ўрта аср тиббиётининг классик асаридир. Тўғри, унда оддий, содда, юзаки кузатиш, сўз ибора, қоида ҳам хулосалар, ўз замонасининг чегарали анъаналари анчагина бор. Аммо ушбу асарнинг ҳаммасида — бешта китобда донишманд олимнинг Суқрот, Гиппократ ва Жолину — Гален каби қадимги давр илмининг буюк олимлари қолдирган ҳикматлари, айрим касалликлар тўғрисидаги мулоҳазалари, баъзи касалликларни даволаш ҳақидаги маслаҳатлари XX асрнинг 70 йилларида ҳам, беқиёс ривожланган тиббиёт фанининг юксак талаблари замонасида ҳам маълум даражада ўз қиммати ва аҳамиятини сақлаб келмоқда дейишга тўла асос бор. Биз шу муносабат билан Ибн Синога айрим масалалар юзасидан мурожаат қиламиз:

Соғлиқ шундай ҳолдирки, у сабабли органлардан соғлом ишлар вужудга чиқади». Абу Али ибн Сино соғлиқ ҳақидаги ушбу таърифини ягона, тўғри ҳисоблайди. Биз ҳам бунга қўшиламиз.

Тиб, тиббиёт фанининг предмети ҳақида у яна шундай деб ёзади: «Тиб одам гавдасининг соғлиғи ва касаллигини ўрганади. Ҳар бир нарсани билиш, у нарсанинг сабаблари бўлса, шу сабабларни билиш орқали ҳосил бўлади ва тугалланади. Шунинг учун тибда соғлиқ ва касаллиқнинг сабабларини билиш керак бўлади. Соғлиқ, касаллик ва уларнинг сабаблари гоҳо очик,

⁷ Ўша жойда.

⁸ Ўша жойда.

гоҳо махфий бўлиб, унга ҳис билан эмас, балки белгиларга асосланиб фикр юритиш билан етишилади. Шунингдек, тибда соғлиқ ва касалликда юз берадиган ҳодисаларни ҳам билиш керак бўлади»⁹.

Киши тани ҳоллари борасида мана бундай дейилади: «Жолинуснинг фикрича, одам гавдасининг аҳволи учтадир: 1. Соғлиқ; соғлиқ деб, одам гавдаси мизожи ва унинг таркиби, унда бўладиган феълларнинг тўғри ва соғлом ҳолда бўлишига айтилади. 2. Касаллик, бу одам гавдасининг юқоридаги ҳолатга тескари бўлган бир ҳолатдир. 3. Жолинуснинг фикрича, соғлиқ ҳам, касаллик ҳам бўлмаган бир ҳолатдир»¹⁰. Чунки тўла соғлиқ ё тўла касаллик ҳам бўлмайди.

Ибн Сино табиблар фалсафа, мантиқни ва табиётни ўрганиб, ундан хабардор бўлишларини қайд этиб, табиблар умуман табиатшунослардан кўмак олишлари ҳам керак дейди. У ёзади: «Табиб унсурларнинг тўртта ва тўрттадақ ортиқ эмаслиги тўғрисида табиатшунос олимларга ишонсин! Унсурнинг иккитаси енгил ва иккитаси оғирдир. Енгиллари олов ва ҳаво, оғирлари сув ва ердир»¹¹.

Тўғри, бу жойда Ибн Сино таълимотининг тарихан чегараланганлиги яққол кўзга ташланади, бироқ асосий ғоя табиблар — врачлар табиатшуносликнинг бошқа тармоқларини ҳам билишлари ёки шу бобда ҳам белгилли маълумотларга эга бўлишлари зарур эканлиги ҳозирги вақтда ҳам шубҳасиздир.

Мен Ибн Синонинг нервлар ҳақидаги умумий сўзига эътибор бердим, у ҳозир ҳам маълум қизиқиш туғдиради: «Нервларнинг фойдаси икки турли бўлади: бевосита ўзига хос фойда ва воситали ўзига хос фойда. Бевосита ўзига хос фойдаси — миянинг нервлар воситачилиги орқасида бошқа органга ҳис ва ҳаракат беришидир. Нервнинг воситали фойдасига келсак, гўштларни қаттиқ қилиб, баданни мустаҳкамлашдир. Жигар, талоқ ва ўпкалар каби сезгисиз аъзоларда пайдо бўлган офатларни билдириб туриш ҳам шу фойдалардандир. Чунки бу аъзоларнинг сезгилари бўлмаса ҳам, уларнинг устларинга нерв уртулари қўйилиб, нервли пардалар билан ўралгандирлар. Агар улар шишиб, елдан тортишсалар, шиш оғирлиги ва елдан пайдо бўлган тортишиш қобиғига қадар боради. Натижада уларга оғир-

⁹ Ҷша китоб, 6-бет.

¹⁰ Ҷша китоб, 140-бет.

¹¹ Ҷша китоб, 9-бет.

ликдан тортилиш ва елдан чўзилиш ҳолати сезилади.

Маълумки, нервларнинг бошланиш ўринлари мия бўлиб, таралиб тамом бўлиш жойлари теридир. Чунки тери остида нозик толалар ва унга яқин ётувчи органлардан чиққан нервлар тарқалади. Мия икки жиҳатдан нервнинг бошланиш ўрнидир. Чунки у баъзи нервларга тўғридан-тўғри бошланиш ўрни бўлиб ва баъзиларига ўзидан оққан мия воситаси билан бошланиш ўрни бўлади»¹². Шу илмий анализларга суяниб Ибн Сино нерв — асабни ҳам ўз вақтида даволашга алоҳида аҳамият беради.

Ибн Синода йил фасллари, уларнинг инсон соғлиғига таъсири масаласида табиб-врачларга маслаҳатлари бор: «Билгил, табибларча, йил, фасллар, астрономлар тушунган йил фаслларида бошқадир. Чунки астрономларча, тўрт фасл қуёшнинг буржлар фалагининг баҳор нуқтасидан бошлаб, ҳар бир чорагидан бошқа чорагига ўтиш замонларидир. Аммо табибларча, баҳор шундай бир замонки, мўътадил мамлакатларда совуқ ёки иссиқдан сақланишга аҳамият бериб кийинишга, ёки иссиқдан сақланиб елпинишга ҳожат тушмайди. Бунда дарахтларнинг амал қилиши бошланиб, баҳорнинг кеча-кундуз баробарланиш вақти, ёки қуёш савр (апрель) ярмида бўлишидан биров ўтган ёки биров етмаган вақти бўлади. Куз бизнинг мамлакатларда унга қарши бир вақт бўлади. Бошқа мамлакатларда баҳор бизлагидан олдин ва куз кейин бўлиши мумкин. Иссиқ даврнинг ҳаммаси ёз ва совуқ даврнинг ҳаммаси қиш деб аталади. Табиблар қошида баҳор ва куз даврларининг ҳар бири ёз ва қиш даврларининг ҳар биридан қисқароқ бўлади. Қиш даври ёз даврига қарши бўлади, ёки мамлакатига қараб камроқ, ё кўпроқ бўлади. Баҳор даври мевали дарахтларнинг гуллаши ва мевасини кўрсатиш вақти бўлишга ва куз даври эса дарахт барглари рақиб рағиб ўзгариши, туша бошлаш вақти бўладиганга ўхшайди. Булардан бошқаси қиш ва ёздир.

Биз айтаман, баҳор мизожи мўътадил мизождир. Гумон қилинганча иссиқ ва ҳўл эмасдир. Буни ҳақиқати билан текшириш ҳикматнинг табиийёт қисмига оиддир. Ҳатто баҳорнинг мўътадил эканлигига таслим бўлиш керак. Ёз қуёш зенитга яқин бўлганидан иссиқдир»¹³.

Яна табибларга тавсия: «Билгилки, йил фасллари-нинг ўзгаришлари ҳар бир иқлимда бирор бир касал-

¹² Уша китоб, 97-бет.

¹³ Уша китоб, 154-бет.

ликни қўзғатади. Табибга бунини ҳар қайси иқлимга нисбатан яхши билиш зарур; чунки эҳтиётлик чораларини ва тадбирларини белгилаш (том маъноси) билан билишликка асослангандир. Айрим кунлар бошқа кунларга нисбатан айрим фаслларга ўхшайди. Қиш кунларини, ёз кунларини ва куз кунларида ҳам бир куннинг ўзида, ҳам совуқ, ҳам иссиқ бўлиши мумкин»¹⁴.

Ибн Сино касалликларини келтириб чиқарувчи объектив шарт-шароитларни ўрганиб, мазкур касалликларни таърифлайди ва кузатиб, ўзини текшириб кўрган даволаш усулларини асосида касалликларни даволаш усулларини ишлаб чиқади, тавсия этади. Тирик организмлар ҳаётини пухта ўрганиш касаллик сабаблари ҳамда белгиларини аниқлашда Ибн Сино томир уриши билан сийдик хусусиятлари диагностик зўр аҳамият касб этишига алоҳида эътибор қилди.

Айрим касалликларнинг таркибида қўзғалмас «майда жониворлар», бўлган сув ва ҳаво орқали тарқалиши ҳақида Ибн Синонинг дадил фарази ундан саккиз аср кейин яшаган Пастернинг юқумли касалликларни қўзғатувчи микробларнинг роли тўғрисидаги таълимотига мос келади.

Ибн Сино жуда кўп дориларни, шу жумладан, доривор ўсимликлардан ўзини тайёрлаган дориларни таърифлаб ёзар экан, у бундан уларнинг ўша киши организми ва ҳолатига қараб, шунингдек, иқлим шароити ва йил фаслига кўра ишлатиш лозимлигини уқтириб ўтади.

Жаҳон Тинчлик комитети қарорига биноан барча илғор инсоният Марказий Осиё ҳақларининг атоқли фарзанди, ўрта аср маданиятининг ажойиб намояндаси Ибн Сино туғилган куннинг минг йиллик юбилейини зўр тантана билан нишонлади. Бухородаги Ибн Сино ҳайкали учун пойдевор ўрнатилди. Ўзбекистон ФА «Фан» нашриётида Ибн Синонинг буюк асари — «Тиб қонунлари» ўзбек ва рус тилларида беш жилддан иборат олти китоб қилиб нашр этилди. Қардош Тожикистонда фан соҳасида республика давлат мукофотининг Ибн Сино номи билан аталгани уни янада машҳур қилди.

* * *

Илмга қизиқиши, зеҳнининг ўткирлиги, фикрининг дадиллиги билан донг таратган ажойиб олим Абу Рай-

¹⁴ Уша китоб, 160-бет.

ҳон Муҳаммад ибн Аҳмад Беруний Ибн Синоннинг замондоши бўлиб, ундан 7 ёш катта эди.

Абу Райҳон Беруний (973—1048) Хоразмда туғилди ўсди, у тарих, астрономия, минералогияга оид бир қатор асарларнинг муаллифидир. У ўзининг илмий асарларини араб тилида ёзади. Ўша даврда араб тили ҳам ўрта аср Европасидаги латин тили сингари араб халифалигида фан тилига айланган эди. Беруний араб тилининг қимматли томонларини тўғри баҳолагани ҳолда араб алфавитини танқид қилди. Араб алфавитида шаклан бир-биринга ўхшаш, лекин фақат нуқта, зеру забар ва бошқа белгилар билан фарқланадиган ҳарфларнинг кўплигини араб ёзувининг камчилиги деб ҳисоблайди.

Беруний «Ўтмиш авлодлардан қолган ёдгорликлар» деб аталган китобида ёзма манбалар, халқ оғзаки ижоди намуналарини ўрганиш асосида эронийлар, суғдийлар, хоразмликлар ва арабларнинг ислом динигача бўлган эътиқодлари тўғрисида, математик ва географик тушунчалари ҳақида қимматли тарихий маълумотлар берди.

У ўзининг «Ҳиндистон» номли машҳур асари билан фанда шуҳрат қозонди. Бу китобда олим Ҳиндистоннинг иқлими, унинг дарёлари, халқлари, илм-фани, фалсафа, адабиёт, санъат, урф-одати ҳақида бой маълумотлар келтиради ва брахманларнинг, будданинг афсонавий тасаввурларини жиддий танқид қилади.

Беруний астрономияга доир бир қатор асарлар ёзиб, уларда осмон ёриткичларининг ҳаракати устида олиб борган кузатишларини баён қилади.

Абу Райҳон Беруний илм доирасининг кенглиги ва фикрларининг дидлиги билан кинини ҳайратда қолдирадиган ажойиб олим ва забардаст файласуфдир. Унинг ўша давр табиатшунослиги, фалсафаси, тарихи ва филологиясининг долзарб масалаларига бағишланган 150 дан ортиқ асари мавжуд. Беруний ўрта асрнинг буюк комусий олими ва гуманистидир.

Абу Райҳон Беруний дунёқараши X асрнинг иккинчи ярми ва XI асрнинг биринчи ярмида Марказий Осиёда шаклланди.

Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний ҳижрий 362 йилнинг 2 зулҳижжа ойида (973 йил 4 сентябрда) Хоразмнинг илк феодал пойтахти Кет шаҳри яқинидаги жойда туғилди. У ўз ватанида яхши маълумот олиб, жуда ёшлик чоғиданоқ илмий фаолиятини бошлади.

Хоразмда сиёсий аҳвол кескинлашганлиги туфайли Беруний ўз ватанини ташлаб, тахминан 998 йилдан то

1004 йилларгача Каспий денгизининг жануби-шарқидagi Гургон шаҳрида яшади. Шу давр мобайнида ўзининг йирик асари «Ўтмиш авлодлардан қолган ёдгорликлар» ни яратди.

Беруний тахминан 1005 йилларда Хоразмга қайтди. Бу ерда у шоҳ Абу Аббос Маъмун ибн Маъмун (1007—1017) саройида эътиборли ўринлардан бирини эгаллади. Маҳмуд Газнавий (998—1030) Хоразмни ўзига бўйсундиргач, шу йили Беруний ҳам айрим олимлар билан Газна шаҳрига келишга мажбур бўлди ва умрининг охиригача шу ерда яшаб қолди.

Мазкур ишимизда Берунийнинг билиш усулига, унинг табиат, жамият ва инсонга бўлган қарашларига диққатни қаратмоқчимиз.

Беруний ўз ўтмишдошлари, хусусан, Фарғоний (IX аср) ва Хоразмий (IX аср)лар томонидан ишлаб чиқилган илмий билиш усулини ривожлантириб ва чуқурлаштириб, ғояга қимматли қондани илгари сурди: «Узоқ ва мунтазам кузатув кўрган-кечирган нарсаларни эслаб қолиш қобилиятини туғдиради». Ҳамма санъатда, яъни ҳамма илмда, — деб уқтиради у, ана шунга суянмоқ керак. Бир нақлда айтилганидек: «Сенинг илминг шундай бўлсинки, уни сендан (сенинг) яланғоч кўрунишинг ҳам тортиб олмасин ва ҳаммомдаги намлик ҳам буза олмасин»¹⁵. Хотиранинг аҳамияти ҳақида Беруний зўр фикрни айтган, «Хотира барча далилланган нарсаларни яхши қамраб олади ва уни тез ва осонликча эслаб қолади»¹⁶.

Хотирани у ягона аллоҳнинг инъоми ва уни ҳосил қилиш мумкин эмас деб ҳисоблайди. Шу ернинг ўзида «ғайрат ва матонатли машғулот юксак хотирага эришишнинг асосидир»¹⁷ — дейди.

Кўришиб турибдики, Беруний табиатуносларга табиат ҳодисаларини кузатишни, кўришни ва уларни эслаб қолишнинггина тавсия этиб қолмай, балки илмий тадқиқотда ғайрат ва матонатли машғулот, яъни тажриба ҳам зарурлигини уқтиради. Беруний Марказий Осиё, Яқин ва Урта Шарқда тажрибага асосланган илмларнинг асосчиларидан биридир. Абу Райҳон Беруний табиат ҳодисаларини билишда мантиқий хулосалар ва таққосларнинг зўр аҳамиятини алоҳида таъкидлайди.

¹⁵ Беруний. Таълафган асарлар. I том, Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1963, 30-бет.

¹⁶ Ўша жойда.

¹⁷ Ўша жойда.

Тарихий воқеа ва ҳодисаларни ўрганиш ҳамда уларни умумлаштиришда Беруний қўллаган ва ҳар томонлама асосланган усул ҳам диққатга сазовор. Беруний тарихни ўрганишнинг илмий усулини мана қандай тушунади:

«Асарни ёзишга (кириша) бошлаб, айтаманки, мендан сўралган нарсага етказувчи воситаларнинг энг муҳими қадимги миллатлар ҳақидаги ривоятлар, ўтмиш авлодлар тўғрисидаги хабарларни билишдир, чунки буларнинг кўпчилиги у миллатлар авлодидан ва уларнинг расму русум ва қондаларидан иборатдир. Ақлий (нарсалардан) далил келтириш, кузатилган (нарсаларга) қиёс қилиш йўли билан у хабарларни билиб бўлмайди. Буни фақат «китоб аҳллари» ва турли дин арбобларга, шу (эътиқодларга) амал қилувчи ҳар хил маслак ва ишонч эгаларига эргашиш, уларнинг тушунчаларини ҳамиша асос тутиш билан билинади. Сўнгра бунини кўпчилик кишиларнинг табиатини пасткашлатирадиган ёмон ахлоқдан, ҳақиқатни кўришга имкон бермайдиган омиллардан ўзини тозалагандан кейин, уларнинг исбот учун келтирилган сўз ва эътиқодларини бир-бирига солиштириш билан билинади. Ана шу айтиб ўтганим ҳақиқий мақсадга етказувчи энг яхши йўл ва бунга доғ тушурувчи шак-шубҳани ювиб ташлаш учун энг кучли ёрдамчидир. Гарчи қаттиқ уриниб зўр машаққат чексак ҳам, ўшандан бошқа йўл билан мақсадга эриша олмаймиз»¹⁸.

Беруний тарихий воқеа ва ҳодисаларда ҳақиқатни билиш билан боғлиқ бўлган масалаларни бўлакларга ажратади ва хато йўлга тушиб қолишдан огоҳлантиради.

Абу Райҳон Беруний моҳир табиатшунос сифатида кўз билан кўрилган, эшитилган ва ёзма манбаларда баён этилган нарсаларнинг аҳамиятини фарқлайди. Бунининг қуйидаги сўзлари тасдиқлайди: «Хабар кўз билан кўргандек бўлмайди, деган кишининг сўзи жуда тўғридир, чунки кўз билан кўрганда ўз кўзин билан қараб турган киши кузатаётган воқеасининг моҳиятини у содир бўлаётган вақтда ва ўша жойнинг ўзида тушуниб олади. Хабарга ёлғон-яшиқлар қўшилмаганда, у кўришга, кузатишга инсбатан ортиқроқ афзал ўрин тутган бўлар эди. Чунки кўриш — кузатиш ва қараш — хабардорлик пайти нарса бор вақтнинг бир бўлаги билан

¹⁸ Беруний. Тапданган асарлар. I том. Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1963, 40—41-бетлар.

чекланади, хабар эса нарсанинг (қаровчига) кўринган вақтдан илгари ўтган ва кейин келадиган ҳолларидан дарак беради, ана шунинг учун хабар бор нарсалардан ҳам, йўқ нарсалардан ҳам дарак бераверади. Ёзиш хабар турларининг бири бўлиб, уни бошқа турларидан кўра афзалроқ санаш мумкин; қаламнинг абадий излари бўлмаганда халқларнинг хабарларини қайдан билар эдик?!

Сўнгра, одатда бўлиши мумкин бўлган нарса ҳақида берилган хабар бир хилда (фарқсиз) рост ва ёлгон бўлаверади, хабар берувчилар сабабли ростлик ва ёлгонлик тусини олади»¹⁹.

Воқеаларни синчиклаб тадқиқ этган Беруний кўз билан кўриш, кузатиш ва хабардорлик ўртасидаги мавжуд фарқларни моҳирлик билан топади. Кўз билан кўришнинг афзаллиги шундаки, деб уқтиради у, — ўз кўзи билан қараб турган киши кузатаётган воқеасининг моҳиятини у содир бўлаётган вақтда ва ўша жойнинг ўзида тушуниб олади. Демак, кўз билан кўриш жой ва вақт билан чекланган. Кўз билан кўришдан, кузатишдан фарқли ўлароқ, хабардорлик ўзидан олдинги ва бевосита кейин келадиган вақт муносабати билан мазкур вақтни ўз ичига олиши мумкин. Демак, хабардорлик кўришниб турган ва ҳозир йўқ нарсаларни ўз ичига олади. Кўриш ва кузатишдан унинг устунлиги ҳам ана шундадир. Хабардорликларнинг энг муҳими, Беруний фикрича, ёзма хабарлардир, буларсиз биз халқлар тарихини била олмас эдик. Қалам ёдгорлиги ўлмасдир, абадийдир.

Шу нарса диққатга сазоворки, Абу Райҳон Беруний ёлгон хабарларнинг асосий сабабларини аниқ ва умумлаштирган ҳолда очиб ташлайди. У ёлгонни маълум гуруҳдаги одамлар манфаатларининг қарама-қаршиликдан, уларнинг майллари, рағбати, эҳтироси, ҳаваси ва нафратлари, шунингдек, айрим шахсларнинг табиатан пасткашлиги туфайли, бойликка алдамчилик йўли билан эришувчи ёки баъзи кишилар ўзларининг юраксизлиги ва қўрқоқлиги туфайли ёмонликдан қутулиш мақсадида ёлгончилик қиладилар, дейди. Беруний ёлгончиликка қарши чиққан кишиларни жасоратли, ботир деб ҳисоблайди. Беруний фикрича, ҳақиқий жасорат у сўзда ёки амалда намоён бўладими, бундан қатъий назар, барибир, ўлимга нафрат билан қарашда, ёл-

¹⁹ Беруний. Танланган асарлар. II том, Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1965, 25-бет.

ғончиликка қарши курашишдир. Ёлғончиликдан четланиб, ростгўйлнк йўлини тутган кишини бошқа одам у ёқда турсин, ёлғончининг ўзи ҳам уни севиб мақташга мажбур. «Ўз зарарингга бўлса ҳам рост гапир» дейилган-ку, ахир»²⁰.

Беруний ҳам табиат, ҳам ижтимоий-тарихий ҳодисаларни объектив, илмий, ҳаққоний ўрганиш тарафдор. Дунёни ўрганишда Беруний тилни, хусусан, ҳинд тилини — Ҳиндистонни билишга алоҳида аҳамият беради. У ўзининг «Ҳиндистон» деган китобида шундай ёзади:

«У сабабларнинг бири: ҳиндларнинг ҳамма нарсалари бошқа халқларники сингари биздагидан ўзгарақдир. Бошқа халқлардаги каби аввало луғат — тилда ўзгалик бор. Бу ўзгаликни ҳеч бир киши осонлик билан кеткизолмайди. Чунки уларнинг тили (сўзга) бой ва кенг; араб тили каби маълум бир нарса бирон ўзакдан олиниб, ўзига хос қилиб белгиланган бирмунча исмлар билан аталади; мақсадни ифода қилишда сифатларни кўпроқ айтишда эҳтиёж туғиладиган кўпгина нарсаларга битта исм берилади. Чунки (сифатлар айтилмаганда) бир жумла маъносини фақатгина уни, ундан кейинги ва олдинги жумлаларга солиштира олган фаросат эгаси билади, холос. Ҳиндлар тил ва луғатларидаги шу хусусиятлари билан бошқалардан фахрланадилар, ҳақиқатда эса бу, тил ва луғат учун айб саналади.

Кейин тиллари оддий халқ ишлатадиган тилга ва фозиллар ишлатадиган сарф (морфология), иштиқоқ (этимология), нахв (синтаксис) ва балоғатнинг нозик қоидаларига асосланган соф тилга бўлинган. Яна уларнинг тилидаги баъзи ҳарфлар араб ва форс ҳарфларига тегишли товушларга тўғри келмайдиган ва ўхшамайдиган тарихлардан таркиб топган; ҳатто тил ва оғзимиз у ҳарфларни ўз жойидан чиқариб айтолмайди; қулоқларимиз уларнинг ўхшаш ва тенгдошларидан ажратиб эшитолмайди ва қўлларимиз у ҳарфларни худди ўзидек ёза олмайди, натижада, уларнинг айрим сўзларини бизнинг хатимиз билан кўрсатиш қийинлашади. Шунинг учун уни кўрсатишда нуқта ва белгиларни ўзгартириб, машҳур ёки сунъий белгиларни қўйиб, ўша луғатни аниқлашга мажбур бўламиз. Шундай қилиб, агар нуха кўчирувчилар тилларга эътибор беришмаса, тузатиш ва солиштиришда бепарволик қилса, сўнг қилинган меҳнат бекор бўлиб, китоб бир-икки марта кўчириб ёзишда бузилади ва у икки халқ (ҳинд ва мусулмон) орасига

²⁰ Беруний. Ўша асар, 26-бет.

кирган ёки улар орасидан чиққан киши билолмайдиган янги бир тилга айланиб кетади.

Бу ҳақда сенга шуни далил келтириш kifoya қилади: кўпинча уларнинг оғзидан бир исми эшитиб, уни яхшилаб талаффуз қилишни ўрганиб оламиз, кейин шу исми уларга қайтариб айтсак, англамайдилар ёки қийинлик билан аялайдилар.

Ҳиндларнинг тилларида бошқа халқлар тилларида қатор келгани сингари икки ва уч ундош кетма-кет келади. Суҳбатдошларимиз у ҳарфларни (унлиси яширин ҳарфлар) деб атайдилар. Кўпгина сўз ва исмлар сукун (ундош ҳарф) билан бошланганидан, уларни талаффуз қилиш бизга қийин бўлади.

Шу билан бирга, ҳиндларнинг ҳар хил илмлар ҳақидаги китоблари ўз завқларига мос, турли вазнларда тизма шеър қилиб тузилган. Тизма бўлишдан мақсадлари ўша китобларнинг ўз ҳоли ва миқдорича сақланиб қолишидир. Чунки китоб тизма равишда ёзилса, у тизма ичига бир сўз (ёки ҳарф) қўшилса ёки камайтирилса, тизма вазни бузилиб, уни ўзгартирилганлиги дарров сезилади ва иккинчидан тизмани ёдлаш осон бўлади. Улар ёзишга эмас, балки ёдлашга аҳамият берадилар. Маълумки, тизма равишда ёзиш вазнларни текислаш ва текислашда етишмаган жойни тўлдириш учун (сўз қидириш каби) қийинчиликлардан холи бўлмайди ва иборани кўпайтиришга эҳтиёж сезади. Нарсалар исмларнинг турлича айтилиш сабабларининг биттаси шу. Бу ҳол улардаги асарларни ўрганишни қийинлаштирадиган сабаблардандир»²¹.

Абу Райҳон Беруний ўз истеъдодини сарфлаб, қунт билан меҳнат қилиб ҳинд тили, адабиёти ва фалсафа фанини ҳар тарафлама ўрганди.

Форс, араб, юнон, ҳинд ва бошқа айрим тилларни билган Абу Райҳон Беруний ажойиб филолог сифатида ҳам тарих майдонига чиқади.

Бинобарин, кузатиш, кўриш, тажриба, мантиқий умумлаштириш, маълумот йиғиш, оғзаки ривоятлар, ёзма ёдгорликларни ўрганиш, маълумот ва манбаларга танқидий муносабатда бўлиш, ҳақиқатга эришиш учун уларни бир-бирига таққослаш, тил, унинг тузилиши, ёзувни билиш ўрта асрлар даврининг буюк олими Абу Райҳон Беруний илмий усулининг асосини ташкил этади.

Абу Райҳон Беруний Марказий Осиё, Ҳиндистон, Арабистон, Юнонистон фалсафаси ва табиий фанлари

²¹ Беруний. Ўша асар, 27-бет.

тарихни чуқур ўрганди ва уларни умумлаштириб, ўзига хос хулосалар чиқарди, тажриба ҳамда уларни мустақил тадқиқ қилиш йўли билан жаҳон маданияти тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшди ва уни бойитди. Биз истеъдодли табиатшунос ва файласуфнинг ўша давр фаннинг турли соҳалари бўйича айтган айрим фикрларига эътиборни жалб этамиз. Беруний ўзининг классик асари «Ҳиндистон»да бундай деб ёзади:

«Бу китоб баҳслашиш ва тортишиш китоби эмас, шунинг учун бу китобда душманлар исботини келтирмайман ва ҳақиқатдан четга чиққанларга қаршилиқ кўрсатмайман. Бу фақатгина баён қилиш китобидир, холос.

Мен бунда ҳиндлар сўзини ўзича ёзаман, уларнинг юнонлар билан яқинликлари борлигини билдириш учун унга юнонларнинг шу хилдаги сўзларидан қўшаман. Чунки юнон файласуфлари ҳақиқатни баён қилишга уринсалар ҳам, авом халққа тегишли тушунчаларда уларнинг эътиқодлари ва шариятларидаги ишоратларидан четга чиқа олмайдилар. Юнонларнинг сўзлари билан биргалликда бошқаларнинг сўзларини баён қилмайман, фақатгина суфиянинг ёки насора тонфаларидан биронтасининг сўзини қўшиб баён қиламан. Чунки ҳаммаларининг хулул ва иттиҳод хусусидаги тушунчалари бир-бирга яқиндир.

(Ҳиндларнинг) икки китобини араб тилига таржима қилган эдим. Уларнинг бири бошланиш ва мавжудот тавсифи ҳақида бўлиб, «Санкхъя» деб аталади. Иккинчиси, жонни бадан қафасидан қутқизиш тўғрисида битилган, у «Патанжали» номи билан машҳурдир. Бу икки китобда ҳиндларнинг шарият ҳукмлари эмас, балки эътиқодлари асосларининг кўпчилиги баён қилинган. Худо хоҳласа, шу китобим (бу мавзунини) баён қилишда ҳалиги икки китобнинг ва улардан бошқа китобларнинг ўрнига ўтар ва талабга тўла жавоб берар, деб умид қиламан»²².

Ҳинд фалсафасининг қарашларини тадқиқ қилиб, Беруний: «ҳиндлар ўртасидаги яратиш ва яратилиш тушунчаси ҳақида бу хос табақаникига эмас, авомникига мувофиқдир. Чунки биз модданинг мангулиги (абадийлиги) ҳақидаги уларнинг фикрларини ҳикоя қилдик, улар яратишда йўқдан бор қилишни рад қилдилар» — деб жуда тўғри таъкидлайди²³.

²² Беруний. Ўша асар, 28-бет.

²³ Ўша жойда, 246-бет.

Беруний ҳинд фалсафасининг асосларини объектив баён қилиб, ўзининг ҳам табиатга бўлган нуқтан назарини ифодалайди.

Берунийнинг «Ҳиндистон» асарида машҳур кимёгар олим Муҳаммад ибн Закариё ар-Розийнинг фалсафий қарашлари ҳақида ажойиб маълумотлар бор. Мана, нима деб ёзади у:

«Муҳаммад ибн Закариё Розий бурунги юнонларнинг беш нарсани қадимдан бор деб эътиқод қилишларини ҳикоя қилиб, у беш нарса: пок тангри, умумий нафс, ҳаюла, биринчи модда, абстракт (мутлақ) замон, абстракт макон — фазодир», — деган.

Розий ўз мазҳабининг асосини шу эътиқодга қурган ва замон билан муддат орасида айирма кўрсатиб, уларнинг бирига сон тўғри келади, соннинг чеки бўлмагани туфайли бошқасига сон тўғри келмайди, деб тушунтирган. Шунингдек, файласуфлар аввал ва охири бор нарса учун замонни, аввал ва охири йўқ нарса учун даҳрнинг муддат қилиб белгилаганлар.

Розий ҳалиги беш нарсанинг борлиқда бўлиши зарур деган ва «шу борлиқда сезиладиган ва кўринадиган нарсалар ўша беш нарсадан таркиб топиб, шаклга кирувчи ва бирон жойга жойланувчи моддалардир. Уларга, албатта, жой керак, аҳволининг турлича бўлишига қараб замон ҳам керак, чунки моддаларнинг баъзиси олдин, баъзиси кейин вужудга келади. Уларнинг қадимги ва янги пайдо бўлганлиги ҳамда жуда қадимлиги ва жуда янгилиги замон воситаси билан билинади. Демак, борлиқда замоннинг бўлиши зарур; борлиқ мавжудотда тирик зотлар бор, шунинг учун нафс (руҳ)нинг бўлиши зарур. Тириклар орасида ақл эгалари ва ғоят даражада моҳир санъат арбоблари бор; шундай бўлгач, ақлни ғоят даражада тузатиб, унинг қувватини ўз эгасини халос қилиш мартабасига эриштирадиган ҳикмат эгаси, билимдон ва моҳир яратувчининг бўлиши зарур, — деб баён қилганлар.

Фикр эгаларининг баъзиси даҳрга ҳам, замонга ҳам битта маъно бериб, улардаги ҳаракат ниҳояланади»,²⁴ — деган.

Тўғри, Беруний бу ерда ўзининг шахсий қарашлари тўғрисида гапирмайди, лекин у материянинг абадийлигини, материянинг мавжудлиги билан эса фазо ва вақтнинг мавжудлигини тан олади. Беруний фикрича, материяга ҳаракат хосдир. У «Ҳиндистон» китобида ҳара-

²⁴ Беруний. Таълиқ асарлар. II том, 245-бет.

кат тўғрисида гапириб Аристотель ва Птоломейнинг фикрларини келтиради.

«Биринчи гуруҳнинг мақсади маълум. Лекин Арасту ҳаракат қилувчи ҳар бир нарса, ўз ичида бўлмаган ҳаракат қилдирувчи сабабли ҳаракат қилади. Шу тўққизинчи фалакдан ташқарида, уни ҳаракат қилдирувчи нарса бор бўлиши керак. Шундай бўлгач, тўққизинчи фалак бўлмасданоқ, саккиз фалакни ҳаракат қилдирувчи зотнинг борлигига нима нарса тўққинлик қилади?»²⁵ —деб баён қилган.

Бу ерда Беруний Аристотелнинг биринчи ҳаракатлантирувчи, ҳаракатнинг ташқи қўзғатувчиси, ҳаракатланмайдигандан ташқарида мавжуд бўлган тўққизинчи осмон ҳақидаги фикрини шубҳа остига олади.

Кейин Беруний бу масалага Птоломейнинг қарашларини ёзади:

«Батлимус ўзининг «Мажастий» деган китобининг бошида шу фикр ҳақида шундай дейди: «Биз дастлабки умумий ҳаракатни ягона ва алоҳида, деб гумон қилсак, унинг биринчи сабабчиси бир маъбуд эканини фаҳмлаймиз ва бу хилдаги баҳсни илоҳий баҳс деб атаймиз. Бундай таъсир (эгаси)нинг олам юқори томонининг энг юқорисида бўлишини ва унинг сезиладиган моддаларига албатта зид эканини ақл билан биламиз», Батлимуснинг дастлабки ҳаракат қилдирувчи ҳақида айтган гапи ана шундай: «Бу гапда Яҳё Нахфий ундан ҳикоя қилган фалакка ишорат йўқ. Яҳё Нахфий Ёса Проклусга раддиясида: «Афлотун, ичида биронта ёритқичи йўқ, тўққизинчи фалакни билмаган, буни Батлимус фаҳмлаган» деб гумон қилган.

Аmmo ҳаракатдаги бу чегара — оламнинг нариги томонида ҳаракатсиз ва чексиз (катта) бир жисм ёки чексиз бўшлиқ борлигини қабул этувчилар сўзларининг, шунингдек, бўшлиқни ҳам, тўлиқликни ҳам, деювчилар гапларининг биз баён қилиб турган масалага алоқаси йўқ»²⁶.

Абу Райҳон Беруний табиат, дунёдаги нарсаларнинг фазода, замонда, ҳаракатда, объектив мавжудлигини эътироф ва исбот этиб, ўзининг мазмунаъ бой ва ажойиб асарларини яратди. Уларни ўқир эканмиз, гўё ўзимизни антик ва ўрта асрлар фани, техникаси тарихининг боғлариаро ажойиб ва ёқимли сайр қилиб юргандек ҳис қиламиз.

²⁵ Ўша жойда, 179-бет.

²⁶ Беруний. Танланган асарлар II том, 179—180-бетлар.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Беруний юнон, ҳинд фалсафасини, фанни, Эмпедокл, Демокрит, Платон, Аристотель, Гален, Гиппократ, Птоломейларнинг асарларини, араб, Марказий Осиё ижтимоий фикрини қунт билан ўрганди, улар бўйича ўзининг мулоҳаза ва хулосаларини изҳор этди. Бу билан Беруний фалсафа тарихининг ўткир билимдони сифатида намоён бўлади.

Берунийнинг қишни охирги кунлари ҳақидаги қуйидаги сўзларини қизиқиш билан ўқиймиз. «Арабларда бу (кунларнинг) номлари бор. Биринчиси ассин, яъни қаттиқ совуқ. Иккинчиси асинабар, бу шундай кунки, нарсаларни санбарадек қилиб қўяди. Санбара қалин ва зич қўйилган нарса, (бу калимадаги) «нун (ҳарфи) «бала-сус (сўзининг) кўплиги «балансо» деб (нун) ортирилиб айтганларидек ортиқчадир. Учинчиси уларнинг биродари ал ва бирдир, чунки бу ўша кунлар орқасидан юради, яъни уларга эргашади. Тўртинчи омил, бу одамларни қиш кунининг (совуғидан) эҳтиёт бўлишга буюради. Бешинчиси ал мутаммир, яъни одамларга (ўз совуғи билан) азият етказишга буйруқ олади. Олтинчиси ал муаллим, совуқни бир оз енгиллатиб, одамларни юпатувчиси. Еттинчиси мутфий ал жамир, бу (кампир кунларининг) энг кучлиси бўлиб, унда (совуқдан) ўт ўчади. Бунга мукфий алқидир, яъни совуқ шамолнинг кучлилигидан (қозон тўнтарилиб кетади) демоқчи бўладилар. Шоирларнинг бири бу номларни назмда келтириб шундай деган:

(шубод) ойн кейинида келувчи еттита кампирларимиз кунини қиш орқасига олиб келди.

«Кампирларимиз» кунлари: ассин, асин, набир, ал вабр.

Амир, унинг биродари мутамир, муталлил ва муфти ал жамир билан тугалгач, шу вақт совуқ орқасини ўғириб кетади-да, сенга денгиз томонидан иссиқ келади.

Гоҳо, олтинчи (шубайнг) шаёдбонг, еттинчиси эса милхон деб аталади. Бу кунлар совуқдан, шамоллардан ҳаво булутли бўлиши ва ўзгариб туришидан қарийб холи бўлмайди.

Балки у кунларда совуқ қайтиши сабабли, кўпинча кучаяди, шунинг учун (кампир кунлари) сарфа деб аталган, чунки сарфа бу кунларга яқин ботиб кўринмай кетади.

Совуқнинг пировардида кучайишидан, қайтишидан кўзғалишидан ажабланувчи ажабланмасин. Чунки бу (ҳолат) биз келгусида айтгандек иссиқда ҳам бўлади ва бунинг мисоллари оддий табиий нарсаларда учрати-

лади. Масалан, чирогнинг ёғи тугаб ўчиш ҳолатига яқинлашганда (киши бадани) титраганидек, бир неча марта кетма-кет шуълаланиб, нури кучаяди. Шунингдек, касаллар айниқса диққ сил касаллиги, қорин оғриги ёки шуларга ўхшаш касалликлар билан қаттиқ касалланган беморлар ўлимга яқинлашганларида қувватлари зўраяди: бундай аҳволни билмайдиган киши уларнинг соғайишини умид этади ва буни тажриба қилган киши (эса) умидини узади.

Шу кунлардаги бу ҳодисаларнинг сабаби ҳақида Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Қиндийнинг мақоласини кўрдим. У далил келтирган (сабабнинг) хулосаси мана бу: қуёш (бу вақтда) ўз авжининг, яъни фалакдан энг баланд жойи йўлининг чорагига етади. Бу (йил вақтларининг) ўзгариш жойидир, қуёшнинг ҳавода таъсири бошқа нарсадан кўра кучлироқ. Қуёш фалагида юз берган ўзгариш билан қуёш сабабли ҳавода бўлган ўзгариш бир-бирига мутаносиб бўлиши керак. Бу таъсир кўп ҳолларда ой (ўз йўлининг) боши тўғри келган чорагида бўлган муддат давомида барқарор бўлиб туради.

Бухоролик ҳисобдон Абдуллоҳ ибн Алининг ал-Қиндий рисоласига воқиф бўлгач, авж ҳаракати тақозосига кўра, шу кунларни ҳаракат қилдириб кўчирганини, кейин у кунлар: «Абдуллоҳнинг кампир кунлари» деб аталганини ва унинг бу ишда ҳамда (қуёшнинг) ҳавога кучли таъсирини изҳор этишида хато қилмаганини эшитди»²⁷.

Берунийнинг қуёш, унинг нурлари, иссиқлик, ер ҳақидаги мулоҳазалари ҳам диққатга сазовор.

«Қуёш нури ҳақида кўп гапирилган. Биров: «у, қуёшнинг ўзига ўхшаш оловсимон зарралар бўлиб, қуёш танасидан чиқади», деса, биров: «ҳаво оловга рўпара келганида исигани сингари қуёшга рўпара келиб исийди», деган. Бу «қуёш оловдек иссиқ» деювчининг фикридир. Яна биров: «қуёш нури ҳавода жуда тез, ҳатто худди замонсиз суръат билан юриши сабабли ҳаво исийди» деган. Бу «қуёш табиати тўрт унсур табиатидан ташқари» деювчининг фикричадир.

Шунингдек, қуёш нурининг ҳаракати масаласида ҳам ихтилофлар бор. Баъзилари: «у замонсиздир, чунки жисм эмас» деса, баъзилар: унинг замони тез; лекин ундан ҳам тезроқ бирор нарса йўқ ва (нур) тезлигини сезиб бўлмайди. Чунончи тақиллагандаги овоз ҳаракати нур

²⁷ Беруний. Тапланган асарлар. I том, 298—299-бетлар.

ҳаракатидан оғирроқдир, нур шу жиҳатдан унга қиёс қилиниб, замони у билан билинади дейди.

Қуёш нурнда мавжуд ҳароратнинг сабаби ҳақида баъзилар бунга сабаб нур акси бурчакларнинг ўткирлиги деган. У бундай эмас, балки нурнинг ўзида ҳарорат мавжуд.

Фалак ичкарасига тегиб турган жисмга, яъни оловга келганда, буни тупроқ, сув, ҳаво каби асосий ва табиийдир, ва курра шаклидадир деб гумон қилганлар. Бизнингча, олов фалакнинг ҳавога ишқаланиши, уни тирмалиши ва тез ҳаракати билан унга тегавериши сабабли ҳавонинг исишидан иборатдир. Иккинчи шакли эса хилоли шаклнинг ўз жойида айлантирилишидан пайдо бўладиган жисмга ўхшашдир. Бу фикр «мавжуд жисмларнинг ҳеч бири ўзининг табиий ўрнида эмас, барчасининг учратилган жойида бўлиши мажбурият орқасида, мажбуриятнинг эса азалий бўлиши мумкин эмас деган мақсадга мувофиқдир. Бу масалани шу китобдан лойикрок бошқа жойда, айниқса, мен билан фозил йигит Абу Али Ҳусайин ибн Абдуллоҳ. Ибн Сино орасида шу боб устида бўлган музокараларда баён этдим.

Иккала ҳарорат йилнинг тўрт фаслида ерга бориб битишади, бир-бирига тенгдир. Ердаги ҳароратга келганда, бир гуруҳ фикрича, бунга ё қуёш нурларининг ер сатҳида акс этиши сабаб бўлади ёки ер ичкарасига жойлашган, бошқа бир гуруҳ фикрича, ер устидан ўтувчи пессик қўзғатиб юборадиган буғлар сабаб бўлади, чунки у ҳаводаги ҳаракати ҳавода ҳарорат ҳосил қилади.

Олов ҳарорати эса, у яқинлашмайди ҳам, узоқлашмайди ҳам, чунки фалак тезлашмай ва секинлашмай ҳаракат қилади. Акс этувчи музларга келганда, уларнинг ерга алоқаси йўқ, буғларнинг эса бориб етадиган ва ундан ўтмайдиган чегараси бор. Гумонимча, бу сўзни айтган киши ерда доимо сақланиб турадиган ҳарорат мавжуд. Ҳаво қуёш нурлари исиган вақтда у ҳарорат ер ичидан сиртига чиқади-да, иккови бир-бири билан учрашади деб тушунса керак. Бу зарур бўлганда айтилдиган ваҳхдир»²⁸.

Берунийнинг бу мулоҳазаларида қуёш, унинг нурлари, нурнинг ҳаракат тезлиги, ер ҳақида қанчадан-қанча доно фикрлар ўз аксини топган.

Берунийнинг закоси Қуёшнинг талай сир-асрорини тўғри фаҳмлай билди, чунончи, у Қуёшнинг чўғдек серҳарорат жисм эканлигини, Қуёш нурни тезлигини ҳис қи-

²⁸ Беруний. Танланган асар. I том, 300—301-бетлар.

либ бўлмаслигини, тез ҳаракатланиш бобида Қуёш нурининг олдига тушадиган нарса йўқлигини, нурнинг ҳаракат тезлигини товушникига солиштириш туфайли аниқланганлигини комил ишонч билан тасдиқлай олади. Олимнинг уқтиришича, Ернинг Қуёшдан оладиган ҳарорати бевосита Қуёш нурларининг ўзида мужассамдир. Қуёш ҳароратидан ташқари ернинг бевосита ўз ҳарорати ҳам мавжуд бўлиб, у ер бағридаги сиқик иссиқлик туфайли бунёдга келади, Ер пўсти Қуёш нуридан қизиган вақтда бу икки ҳарорат ўзаро учрашади.

Беруний тоғ ва саҳролар, уларнинг пайдо бўлиши ҳақида, дарё ва океанлар, фойдали қазилмалар, минераллар ва уларнинг хоссалари ҳақида жуда қимматли, илмий маълумотлар келтиради. Унинг жаҳон палеонтология билан геология фани ривожига қўшган ҳиссаси жуда катта. Абу Райҳон Беруний буюк табиатшуносдир.

Беруний асарларини мутолаа қилар эканмиз, унинг теран ақлига, истеъдодига, дадиллиги ва мардлигига, табиат ва унинг ҳодисаларини тушуниш ва тушунтиришда диалектика элементларига бой тафаккур юртишига қойил қолмасдан иложимиз йўқ. У ўзининг кичик замондоши, кироий ҳурматга сазовор йигит Абу Али ибн Сино хусусида меҳрибонлик ва юракдан чиққан илқ сўзлар билан ёзади. Астрономия соҳасида ўз замонаси даражасидан бутун бир тарихий даврга илгарилаб кетган илмий фикрларни изҳор этиш ва тарғибот қилиш учун Берунийдек ҳақиқат қидирувчи бўлмоқ лозим эди. Беруний хабарича Паулиса ўз китоби «Сиддханта»да шундай сўзлайди: «Юнон Паулиса бир ўринда Ернинг шарсимон эканлигини, иккинчи бир ўринда эса унинг ясси эканлигини эслатиб ўтади. Ҳар икки ҳолда у ҳақ, зероки, Ернинг сирти думалоқ, диаметри эса тўғри чизиқли. Бироқ унинг (Ернинг) шарсимонлигига бўлган ишонч бевосита ўзининг кўпдан-кўп изҳор этган мулоҳазалари ҳамда Варахавира, Аръябхата ҳамда Дева, Шришана, Вишнучандара ва Брахма сингарни олимларнинг фикрлари билан исботланади. Бордию Ер думалоқ бўлмаганда турли жойларнинг кенгликлари билан қуршалмаган, ёз ва қишда кун билан тун турлича бўлмаган ҳамда ёритқичларнинг жойлашиш ўрни ва уларнинг айланиш чизиги бизга маълум бўлганида бошқача бўлур эди»²⁹.

²⁹ Абу Райҳон Беруний (973—1048). Избранные произведения. Том II. Изд-во АН УзР, Ташконт, 1963, С. 247.

«Буни тўғри деб фараз қилайлик ва Ер, унинг фикрига мувофиқ, осмон сингарини мазкур нафас миқдори давомида Шарққа қараб тўлиқ айлансин, бироқ (Ер билан Осмоннинг) ўзаро уйғун ва мосликда айланишига монелик қиладиган тўсиқ қани, қаерда? Бунинг устига Ернинг айланма ҳаракати астрономия шаънига ҳеч қандай доғ туширмайди, аксинча, жамики астрономик ҳодисалар мазкур ҳаракатга мувофиқ тарзда бир хилда содир бўлади, аммо мазкур ҳаракат бошқача сабабларга кўра номумкин дея тасаввур этилади. (Ернинг айланиши тўғрисидаги) масалани ҳал этишда юзага чиққан талай гумонларнинг важи ана шунда. Қадимги дунё ва ҳозирги замоннинг атоқли астрономлари бу масалани ҳал этиш билан жуда кўп шуғулланиб, Ернинг айланма ҳаракатини инкор этишга интилишган. Ва бизнинг ўйлашимизча, (бир ўзимизнинг) «Мифтаҳ илм ал-ҳайа» деган китобимизда (айни масалани ҳал этиш борасида) фақат сўзда эмас, балки моҳият эътибори билан мазкур олимлардан юқори турамыз»³⁰. Бинобарин, Берунийнинг ушбу фикрича, Ер айланади, Ернинг ҳаракати қонуний бўлиб, астрономик ҳодисалар табиатига мос келади. Шу боисдан олим ўзининг «Мифтаҳ илм ал-ҳайа» — Астрономия фанининг калити» деган асарини атайлаб ана шу масалани ёритишга бағишлаган. Афсуски, мазкур асар ҳозирча топилмаган, бизнинг ихтиёримизда йўқ.

Абу Райҳон Беруний ўз замонаси астрономиясини чуқур билганлиги туфайли Қоинот ҳодисаларини ўрганиш ва илмий шарҳлаш борасида ўз даври фани даражасидан юз йиллаб ўзиб кета олди. Олимнинг қуйидаги илмий фикрлари айнан шундан далолат бермасмикин:

«Ҳатто бизнинг юқорида айтганимизга қўшилмайди-ган кишилар ҳам кун билан тун йилига икки мартаба— бир гал баҳорда, иккинчи гал кузда ўзаро тенг бўлиши тўғрисидаги мулоҳазамизга қўшиладилар ва уларнинг сўзи бизнинг қуёш шимолий қутбга энг яқин келган пайтда энг узун кун бўлади, қуёш шимолий қутбдан энг узоқлашган пайтда энг қисқа кун бўлади, шунингдек, ёздаги энг қисқа тун қишдаги энг қисқа кунга баробар бўлади деган сўзимиз билан бир жойдан келиб чиқадиган»³¹.

«Мен дейманки, йил бу Бурж сферасида бутун (ос-

³⁰ Уша асар, 255-бет.

³¹ Абу Райҳон Беруний (973—1048) Избранные произведения, Том I. Изд-во АН УзР, Ташкент, 1960, С. 18.

мон сферасига) қарама-қарши йўналишда ҳаракатланадиган қуёш ҳаракатининг бошланиш жойи деб қабул қилинган исталган нуқтага бир марта айланиб қайтиб келишидир. Гап шундаки, (йил) барча тўрт фаслни, яъни баҳор, ёз, куз ва қишни ўз ичига олади, уларга хос тўрт табиатни қамрайди ва қаердан бошланган бўлса, ўша ерга келиб тугалланади»³².

«Мен дейманки, кун билан тун бу Бурж сферасида Коинот гардиши йўналишида ҳаракатланадиган Қуёшнинг мазкур сутканинг бошланиши деб қабул қилинган доирасига бир марта айланиб қайтишидир. Бу доира исталган доира бўлиши мумкин, бунда у ҳақда келишилган ва у «катта» доира бўлиши лозим, негаки ҳар қандай (доира) потенцияда горизонтдир, мен «потенцияда» иборасини шу маънода айтаманки, (бундай доира) у ёки бу жой учун горизонт бўлиши мумкин. «Коинот гардиши» деганимда инсоният (вужудга келганидан) буён осмон сфераси ва ундаги жамики нарсанинг икки қутб атрофида кўзга чалиниб айланишини назарда тутаман»³³.

Турли халқлар орасида хилма-хил йил ҳисоби мавжуд. Бироқ бу ҳисоблар орасида муштараклик бор. Берунийнинг эътиқодича, мазкур муштараклик барча ирқлар, миллатлар, халқлар, хуллас, инсоният, башарият, кишиликни ташкил этади.

«Қимматбаҳо нарсаларни билиш учун маълумотлар мажмуаси (минералогия)»³⁴ китобини тилга олиш билан бир қаторда, Абу Райҳон Беруний инсон, унинг ерда нимага даъват этилганлиги, олижаноб фазилатлари ва расми, хулқ-атвори ҳақида, иқтисод, ахлоқ, этика масалалари ҳақида қимматли фикр ва мулоҳазаларни олға суради.

Инсоннинг характери ҳақида сўз юритар экан, Беруний уни одам табиатидаги зиддиятдан келтириб чиқариш йўли билан тушунтиришга ҳаракат қилади.

Инсон табиатан бир-бирига қарши, зиддиятли қисмлардан иборат, мураккаб бўлиб, бу бирлик эса ҳаминша мавжуд қисмларни бўйсундирувчи соҳибни кучи туфайли юзага чиқади. Кўнгил ўзининг аксар ҳолатларида инсон вужудига бўйсундирилади. Шу важдан (унинг ҳолатла-

³² Ўша асар, 18-бет.

³³ Ўша асар, 23-бет.

³⁴ Абу Райҳон Мухаммед ибн Аҳмед ал Беруний. Собрание сведений для познания драгоценностей (минералогия), М., 1963 (перевод А. М. Беленицкого).

ри) характер нуқтаи назаридан турли-туман ва хилма-хил бўлади ³⁵.

Одамнинг мазкур зиддиятли ҳолатларидан келиб чиқиб, Беруний «одамлар ўзларининг кундалик турмушларида навбатма-навбат турлича ҳолатда бўлади. Уларнинг баъзи айблари учун (кишилар) мақталади, баъзилари учун айбсйтилади» дейди.

Бундан кейин мақтовга лойиқликнинг қутби олижаноблик (мурувва), олижанобликнинг ўзи эса софлик ва озодаликдир³⁶, дейди у. Беруний одамдаги жамики иллатларни қоралаб, унинг аслини, эзгулиги ва олижаноблигини мадҳ этади. Масалан, Берунийнинг қуйидаги мулоҳазалари худди шундан дарак беради:

«(Яхшиликка) интилиш, унинг (олижанобликнинг) ўсгани сари кучаяверади ва яхшилик умуман жамики одамларга, хусусан, қариндош-уруғларга яхшилик тилашдан иборат, қўл калталиқ қилганда ёлғиз яхши ният билан, имжон йўл берганда эса бевосита хайрли иш билан яхшилик қилинади. Кишига энг яқин нарса бу унинг ўз дили бўлиб, биринчи навбатда ўз дилига, ундан кейин эса ўз теварагидаги энг яқинларга яхшилик исташи лозим. Бу хил энг яқинлар жумласига кишининг ўз баданини ўраб, терисига тегиб турадиган кийим-бош, ўзи яшаб турган турар-жой, кишининг эҳтиёжларини қондириш тўғрисида ғамхўрлик қиладиган хизматкор надим, турли идишларда асраладиган егулик ва ичимликлар ҳамда (меҳнат) қуроллари кирати. Чиройли юз ва нафис қадди-қомат буларнинг ҳар иккиси ҳам ёқимли ва кишилар ўзлари учратадиганларда айна аломатни кўришни истайдилар. Ҳатто худонинг расули — саллоллоҳу алайҳи васаллама — ташқи кўришни ва исми чиройли кишиларни элчи қилиб юборар эди. Саҳройи ва тоғлик кишиларнинг номи ёқимсиз бўлса, чиройли исм қўярди. Аммо юз тузилиши она қорнида ато қилинади ва ҳеч қандай хилқат учун ато қилганни ўзгартириш йўли йўқ. Дилнинг ахлоқий қиёфаси ва турмуш тарзи масаласига келганда, ўз эҳтиросларини ўз ҳукмида тутган одам уларни ўзгартиришга қодир, бунда у ахлоқ-одоб китобларда кўрсатилган усулларни қўлланиб, ўз дилини тарбиялаб боргани сари маънавий муолажа қилиш йўли билан иллатлардан аста-секин

³⁵ Ўша асар, 11-бет.

³⁶ Ўша асар, 20-бет

фориг бўлиб, ўз хулқ-атворидаги салбий жиҳатларни мақтовга лойиқ жиҳатларга айлантиради»³⁷.

Берунийнинг ушбу мулоҳазаларидан таъкидларни инсон қиёфаси, унинг турмуш тарзи кишининг бевосита ўзи, унинг тарбияси, маънавий муолажаси тезарак-атрофдаги муҳит билан белгиланади, деган фикр юзага қалқиб чиқади.

«Умуман жамики одамларга, хусусан қариндош-уруғларга яхшилик... қўли калталиқ қилганда ёлғиз яхши ният билан, имкон йўл берганда эса бевосита хайрли иш билан яхшилик...» Берунийнинг бутун этикаси, гуманизми ана шу мулоҳазада яққол акс этади.

Ижтимоий ҳаётдаги адолат масаласига ўзига хос тарзда қараш Берунийнинг қуйидаги ҳикояси мазмунида ўзининг аниқ ифодасини топган: «Олис Мағрибдаги шаҳарлардан бирининг аҳолиси ҳақида нақл қиладиларким, зодагонлар ва ер эгалари мазкур шаҳарни навбатма-навбат бошқарар эканлар. Кимга навбат келса, ўша уч ой давомида ҳокимлик вазифасини адо этаркан. Мулдат тугагач, ўз ихтиёри билан ҳокимликдан воз кечиб, оғир вазифадан қутулгани учун эл-юртга хайрсадақа улашар экан. Собиқ ҳоким ўз онласи бағрига қайтиб, бамисоли оғир машаққатдан халос бўлган кишидек қувониб, ўзининг иши билан машғул бўлар экан. Бунинг боиси шундаки, бошқариш ва бошчилик қилиш бу зўравонлар томонидан жабрланган кишининг ҳақ-ҳуқуқларини тиклаш йўли билан фуқаро ҳаловатини татминлаш ниятида ўз ҳаловатидан маҳрум бўлиш демакдир. Бу фуқаро онласини, мол-мулки, ҳаётини муҳофаза ва ҳимоя қиламан деб ўз вужудини толиқтириши, фуқаро учун жанг-жадал олиб бориш ва уни мудофаа қилиш учун зарур воситаларни ҳозирлаш ниятида жон койиштиш демакдир. Ҳоким учун кишилардан йиғиладиган маънавий бадал, маҳалла қоровулига бериладиган маош ва карвонлар машғулоти ва даражасига қараб карсонга йўл кўрсатувчи кишига йиғиб берадиган ҳаққа ўхшайди. Маълум муддат ўтгач, бу нарсаларнинг ҳаммаси барҳам топади. Ҳар бир даврнинг ўзига хос урф-одатлари бўлиб, кишилар уларга риоя қилишлари лозим бўлади, аксинча, яъни бир хиллик ва ўзаро келишганлик бўлмаган тақдирда тартибот ҳам йўқолади»³⁸.

³⁷ Уша асар. 21-бет.

³⁸ Абу Райхан Муҳаммед ибн Аҳмед аз Беруни. Собрание сведений для познания драгоценностей (минералогия), М., 1963, (перевод А. М. Беленицкого), С. 31—32.

Кўриниб турибдики, Беруний мамлакатнинг демократик асосда бошқарилишини қадимги Афинадаги ва ўрта аср Италиясининг шимолий шаҳарларидаги давлат қурилиши тизимини эҳтимол ҳисобга олган ҳолда тушунган ва талқин қилган бўлса керак.

Яна у (кишиларнинг) мақсад ва ниятлари турлича тус олгач, санъат ва касб-ҳунарлар ҳам хилма-хил бўла бошлади. Бир киши иккинчи кишини ўзига ўзи ходим қилиб оладиган, бунда ходим одилона (шартлашув) асосида муайян ҳақ эвазига донмо ишлайдиган бўлади дейди. Зўрлик ва ёллаш йўли билан амалга ошириладиган мажбурий меҳнат номаъқул ва беқарордир деб билади Беруний.

Абу Райҳон Берунийнинг алмашув ўлчови эквиваленти тўғрисидаги айтганлари жуда қизиқарлидир. Мана эҳтиёжларнинг ошиши ва уларнинг турли вақтда юзага чиқиши, шунингдек, вақт нуқтаи назаридан биров бошқа биров қўлидаги нарсага муҳтож бўлмаслиги у, буларнинг ҳаммаси ҳар бири айрим ҳолда қўлланиладиган (турли хил) эквивалентлар ўрнига нарх-наво учун умумий бир ўлчов қидириб топишни тақозо қилади. Шу мақсадда одамлар кўриниши ва жилоси билан киши нигоҳини ҳайратга соладиган, кам топилиб, узоқ сақланадиган нарсани танладилар³⁹.

Ундан кейин Беруний олтин ва кумушнинг айирбошлаш ва савдо-сотикдаги аҳамиятини, сўнгра айрим кишиларнинг олтин-кумуш йиғиш касалига тобора кўпроқ чалина бошланганликларини ва оқибатда бу касаллик ёвузлик манбаига айланганлигини баён қилади. Бизнинг назаримизда, Беруний томонидан айтилган юқоридаги фикрларнинг энг қимматлиси зўрлик ва ёллаш билан амалга ошириладиган мажбурий меҳнатнинг беқарор ва омонат деб ҳисоблаш диққатга сазовордир. Бу сўзлар феодал тузуми шаронтида XI асрнинг 30-йилларида айтилган.

Беруний барча кишиларни *ўтмишдан келажак учун сабоқ олишга ундайди*.

Беруний ўз замонасининг *ажойиб жамиятшуносидир*. Бутун жаҳонга машҳур араб ал-Қиндийга Беруний нақадар юксак баҳо берганини ўқиб Завқланнинг: «(Билимнинг) мазкур соҳаси бўйича Абу Юсуф Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Қиндийнинг «Қимматбаҳо ва уларга ўхшаш тошлар ҳақида» деган китобидан ташқари менинг қўлимга би-

³⁹ Ўша асар, 12-бет.

рорта ҳам китоб тушгани йўқ. У, ал-Киндий биринчи бўлиб мазкур илм кўригини очиб, унинг чўққисини кўра билди, мазкур соҳа ва унинг қўли теккан бошқа соҳаларда (жуда кўп) нозик нарсаларни кашф этди; шу туфайли у ўз замондошларининг раҳбари ва келгуси авлодлар учун ўрнак бўлиб қолди. Ундан кейин Насрибн Ёқуб ал Диноварий ал-Қотибнинг форсчадан бошқа тил билмайдиганлар учун форсча рисоласидир. Бироқ у кўп ҳолларда ал-Киндий кетидан боради»⁴⁰.

Берунийнинг қизиқарли кузатувларидан иккита мисол келтирамиз. Ҳиндистон вилоятларидан айримлари ҳақида сўзлаб дейди у: «Ўша вилоятларнинг яқинида истиқомат қиладиган ҳиндларнинг эътиқодича, чечак—бу киши жонини ўғирлаб олиб кетиш ниятида Ланка оролидан континентга қараб эсадиган шамол эмиш. Ҳикоя қилишларича, улар орасида мазкур шамолнинг яқинлаб келаётганини олдиндан билиб, бошқаларни огоҳлантирадиган ва унинг қачон, қаерга етиб боришини айтиб бера оладиган кишилар бормиш. Чечак чиққандан кейин унинг баъзи аломатларига қараб унинг хатарли ёки хатарсизлигини билиб олишади. Хатарли деб топилган чечакка қарши шундай восита қўллайдиларки, токи у ёлғиз биргина аъзони емирсин, аммо ўлдирмасин. Чечакка қарши дори сифатида қалампирмунчоқ ишлатилади, бунда қалампирмунчоқни олтингугуртга қўшиб ичадилар...» Беруний қарашларидаги яна бир улуғвор фазилат шундаки, у оламга илмий қарашни афзал кўрган. Масалан, Беруний фақатгина оздан-оз ҳиндларгина, юнон файласуфлари сингари, кометалар ҳамда осмон ҳодисаларининг моҳиятини аниқ илмий тадқиқ этиш билан банд, зероки, бу масалаларда ҳам аксарият ҳиндлар ўзларининг диний арбоблари сўзидан қутулиб кетишга ноқодир⁴¹.

Олимнинг бутпарастликнинг келиб чиқиши хусусидаги фикри ҳам оригиналдир. Маълумки, дейди у, бу фалокат (яъни бутпарастликнинг илк сабаби (ўлганлар) хотирасини сақлаш ва тирикларга таскин берish нияти бўлди⁴².

Беруний фикрини давом эттириб: «Маълумки, оддий кишилар табнотан ҳиссиётга мойил бўлиб, ақлни четлаб ўтадилар, ақлни ёлғиз олимлар тушунади, бироқ ҳаммавақт ва ҳамма жойда олимлар жуда оз. Авом халқ об-

⁴⁰ Ўша асар, 33-бет.

⁴¹ Абу Райхан Беруний (973—1048). Избранные произведения. Том II. Изд-во АН УзР. Ташкент, 1963. С. 538.

⁴² Ўша асар, 131-бет.

разли тасаввур билан кифояланиб қўя қолиши туфайли, талай динларнинг тарафдорлари (тўғри йўлдан) четга чиқиб, иудейлар, христианлар ва айниқса манихейлар сингарни ўз китоблари ва саждагоҳларида образ яратишга мойиллик кўрсатганлар. Фикримни далиллаш учун қуйидаги мисол етарлидир. Агар оддий эркак ёки аёлга расулнинг саллолоҳу ёинки Каъба билан бирга тасвирланган Макканинг суратини кўрсатгудек бўлинса, улар беҳад шодликдан (суратни) ўпа бошлайди, икки кўзига хок суртишга тушади, ўзи ҳам хокка йиқилади, гўё у тасвир предметини бевосита кўрган, шу билан катта ва кичик ҳажини адо қилгандек бўлади.

Пайғамбарлар, донишмандлар ва фаришталардан айрим сиймоларнинг иззат-икромини ўрнига қўйиш нияти бут-санамлар яратишга интилишни келтириб чиқардики, бунда бут-санамлар мазкур сиймолар йўқлигида ёки вафот этганидан кейин уларни эслатиб туришга ва (кишилар) қиёфасида боқий дунёга рихлат қилганларга нисбатан ҳурмат хотирасини ҳамиша сақлаб қолиши лозим, шундай қилиб бут-санамни яратганлар ўтиб кетганларидан кейин талай вақт ўтиши, авлод кетидан авлод, аср кетидан аср ўтиши оқибатида бут-санамнинг қай сабаб, қай баҳона билан яратилганлиги унут бўлади ва бут-санамга сиғиниш урф-одат, барча риоя қилиши лозим бўлган таомил тусини олади. Кейинчалик бу ишга қонун чиқарувчилар аралашди ва жоҳил авом орасида бутга сиғиниш нақадар чуқур илдиз отиб кетганини ҳисобга олиб, уни сўзсиз адо этиш лозим бўлган бурч қаторига киритадилар. Нуҳ тўфонидан олдин ва ундан кейин яшаб кетганлар хусусида ана шундай маълумотлар бизгача етиб келган, ҳатто нақл қилинишича, (аллоҳнинг) расуллари пайдо бўлгунга қадар одамлар бир (диний) жамоага бирикиб, бут-санамга топинганлар»⁴³.

Берунийнинг ушбу гапларида менинг эътиборимни тортган нарса тубандагилар: Бут-санамлар ўлганларнинг ҳурмати, иззат-икромини ўрнига қўйиш, хотирада узоқ сақлаб қолиш учун яратилган, вақт ўтиши билан бут-санамга топиниш урф-одат, мажбурий таомилга айланган, бу ишларнинг ҳаммаси қонун чиқарувчилар ҳамда ҳокимларнинг бевосита иштироки билан амалга оширилган. Бу эса Берунийнинг муҳим тарихий ҳодисаларнинг туб сабабларидан воқиф бўла олганлигидан далолат беради.

Мен Абу Райҳон Берунийнинг жодугарлик хусусида

⁴³ Ўша асар, 131-бет.

баён қилган илмий мулоҳазаларини ҳам келтириб ўтмоқчиман.

Беруний бу тўғрида қуйидагича фикр юритади: «Жодугарлик, дейди у, бирон-бир нарсани ҳиссий идрокка унинг реал борлигидан бошқачароқ қилиб, бирон жиҳатдан безаб кўрсатишдан иборат хатти-ҳаракатдир. Агар шу нуқтан назардан қаралса, жодугарлик одамлар орасида кенг ёйилган ҳодисадир. Бордию жодугарликни жоҳил кишилар сингари номумкин нарсаларнинг амалга оширилиши тарзида эътироф этсак, унда жодугарлик илмий билиш доирасидан ташқаридаги ҳодисадир. Бироқ номумкин нарса мавжуд бўлмаганидан жодугарликнинг (мазкур) таърифиданоқ унинг заминидаги ёлгон аниқ-равшан юзага чиқади. Бинобарин, жодугарликнинг илм-фанга ҳеч қандай алоқаси йўқ.

Жодугарлик турларидан бири алхимия бўлиб, у одатда айни шу ном билан юритилади»⁴⁴. Беруний фикрича, жодугарликнинг, жумладан, алхимиянинг ҳақиқатга, реалликка, илм-фанга ҳеч қандай даҳли йўқ. У реалликка, ҳақиқатга, илмга зиддир.

Беруний асарларини мутолаа қилар эканмиз, улардан виждон эркинлиги, ибтидоий-диний эътиқодларнинг танқиди, оламни илмий билиш масалаларига онд бағоят серқирра, мароқли, ажойиб ва бой материалларга рўпара келамиз.

Чин инсон, тинимсиз заҳматкаш, ажойиб гуманист, истеъдодли файласуф олим бўлган буюк ватандошимиз Абу Райҳон Беруний билимларнинг тўхтовсиз тараққий этиши ҳақида юракдан тўлқинланиб теран фикрларни ўртага ташлайди. Мана Берунийнинг дурдона сўзи: «(Билимнинг) соҳалари кўп ва юксалиш, тараққиёт даврининг донишмандлари илм-фанга узлуксиз мурожаат қилганлари сари у янада кўпаяди, одамларнинг илми эгаллашга интилиши, унга ва унинг вакилларига ҳурмат-эҳтиром билан қарашлари ана шунинг аломатидир. Илм-фан тараққиёти ҳақида ғамхўрлик қилиш аввало кишилар устидан ҳукм юритадиган шахсларнинг бурчидир, чунки бу дунёда яшаш учун зарур бўлган жамики нарсалар хусусидаги ташвишдан дилни озод қилиш ва руҳиятнинг иложи борица кўпроқ мақтовли ва мақбул нарсалар билан машғул бўлишга ундаш ана шу шахсларнинг иши; ахир диллар ана шуларни севиш ва

⁴⁴ Абу Райҳон Беруний (973—1048). Избр. произведения, Том II. Ташкент, Изд-во АН УзР, 1963, С. 188.

буларга тескари нарсалардан нафратланиш учун мавжуд-ку. Аммо бизнинг давримизга биз юқорида айтганимиз эмас, унинг тескарисиси хос»⁴⁵.

Дарҳақиқат, Беруний замонида илм-фан ривожини, илм аҳилларининг аҳволи ҳақида ғамхўрлик тасодифий бўлиб, жоҳил реакцион феодал кучларнинг зўравонлик ва зулм, хурофот ва нодонлик кучларининг фикру зикри илм-фанга, унинг арбобларига қарши узлуксиз кураши одат эди.

Беруний илмий шижоати фақат Марказий Осиё халқлари маданияти тарихида эмас, балки, бутун дунё халқлари илм-фани, маданий ривожланиши тарихида юксак ўринни ишғол этади. Шу боисдан, 1973 йилда бу ажойиб энциклопедист олимнинг 1000 йиллик юбилейи мамлакатимизда, бутун дунё миқёсида нишонланди.

Х—ХІ АСРЛАРДА МОВАРОУННАҲРДА СУФИЗМ

Х ва ХІ асрлар бўсағасида Мовароуннаҳрда (Бухоро, Самарқанд, Фарғонада) ҳокимият қорахонийлар қўлига ўтди.

Сўфизм фалсафа таълимоти сифатида дастлаб эрамининг VIII асрида пайдо бўлди. Мовароуннаҳрга эса, у Эрон орқали ўтиб, бу ерда ХІ—ХІІ асрларда катта таъсирга эга бўлди.

Сўфизм — мураккаб фалсафий оқимдир. У жуда хилма-хил шаклларга, мазмунга ва оқимларга эга. «Сўфизм шунча кенг ва ҳар тарафламаки, — деб ёзган эди Е. Э. Бертельс, — унга исталган концепция, дунёқарашни киргизиш мумкин»¹.

Сўфизмни битта яхлит таълимот деб бўлмайди. Буни Е. Э. Бертельс жуда тўғри кўрсатиб ўтади, чунки унда бир-бирига қарама-қарши оқимлар ва мазҳабларнинг кескин курашини кўрамиз. Мазкур асар олдинга сўфизмнинг ҳамма турларини текшириб чиқиш вазифаси қўйилган эмас, албатта, чунки сўфизм мустақил асар ёзишни талаб қиладиган мавзудир. Шундай бўлса-да, биз сўфизмнинг энг муҳим оқимларини юзаки бўлса-да, кўздан кечириб чиқишни мақсадга мувофиқ топдик.

Сўфизм Мовароуннаҳрда, хусусан ҳозирги Ўзбекистон тупроғида, ХІ асрнинг иккинчи ярми ва ХІІ асрнинг бошларида, яъни феодалларнинг ўзаро урушлари ҳамда кўчманчи қабилаларнинг ҳужумлари борган сари

⁴⁵ Ша китоб, 161-бет.

¹ Бертельс Е. Э. Очерки истории персидской литературы. 1928, С. 52.

кучайган бир даврда кенг тарқалди. В. В. Бартольд ўзининг «История культурной жизни Туркестана» деган китобида Мовароуннаҳрда жуда кенг тарқалган сўфизм оқими, эрамиз XII асрининг мутафаккири Юсуф Ҳамадоний мактабидан бошланган, деб хабар беради.

Юсуф Ҳамадоний мактаби бир хил, бир-бирига ўхшаш бўлмай, унда ҳам турли оқимлар бор. Улардан энг йириги иккитадир: биттаси Юсуф Ҳамадонийнинг шогирди Ҳожи Абдулхолиқ Фиждувоний номи билан боғлиқ бўлган мактаб, иккинчиси эса, Юсуф Ҳамадонийнинг муриди билан боғлиқ бўлган Хожа Аҳмад Яссавий мактабидир.

Биринчи оқим, асосан, иқтисодий шароитлари кўпроқ юксалган шаҳарларда ва шаҳар атрофидаги районларда вужудга келди ва тарқалди; бу оқим ҳақиқий ҳаёт билан қаттиқ боғланган бўлиб, кишиларни меҳнатга, ҳунармандчилик билан шуғулланишга даъват этди. Демак, Юсуф Ҳамадоний ва Ҳожи Абдулхолиқнинг сўфийлик таълимоти меҳнаткаш шаҳар аҳолисининг турмушига яқин эди. Бу таълимотнинг асосий қоидалари қуйидагича баён қилинган:

Ҳуш дар дам,
Назар бар қадам.
Сафар дар ватан,
Хилват дар анжуман².

Маъноси: «Кишининг ҳар бир нафасида онг, ақл-идрок бўлмоғи, босган ҳар бир қадамида диққат-эътибор сезмоғи, ўз ватани ишқи билан банд бўлмоғи, яъни уни билмоғи, халқ билан алоқада бўлиб, бирга ҳаёт кечирмоғи керак».

Юсуф Ҳамадонийнинг касби этикдўзлик эди. У Бухорони, сўнгра Самарқандни кўчманчилардан мудофаа қилишда бевосита қатнашди. Ҳамадоний ўз шогирдларини меҳнат қилишга, ҳунармандчиликни эгаллашга ҳарбий ишни ўрганишга даъват қилди. Демак, сўфизмнинг бу оқимини сўфизмнинг ўтакетган мистик йўналиши билан сира ҳам мослаб қўйиб бўлмайди. Бу таълимот ўз замонасида адабиёт ва ижтимоий тафаккурнинг ривожланишида прогрессив роль ўйнади.

Марказий Осиёда сўфизмнинг яна бир мактаби Аҳмад

² Қаранг: Али Ҳусайн Вонз Кошифий. Раҳоҳат. 1504 йилда ёзилган, сўнги литограф наشري 1895 йилда бўлган, 20-бет.

Яссавий ва унинг шогирдлари — Сулаймон Боқирғоний ҳамда Саид Атолар мактабидан иборат бўлди.

Баъзи маълумотларга қараганда, Аҳмад Яссавий XII асрда яшаган (1166 йилда вафот этган). У ҳам Юсуф Ҳамадонийда ўқиган.

Аҳмад Яссавий мактабининг дунёқараши «Ҳикмат» номли машҳур асарда шеърий шаклда баён этилган. Бу фалсафий асар равон, китобхон учун осон бўлган ўзбек тилида ёзилган. «Ҳикмат» ўзбек адабиётининг қимматбаҳо ёдгорлигидир ва унинг муаллифи ислом динини, калом фалсафасини, сўфизми, деҳқонлар, чорвадорлар, ҳунармандларнинг турмуш ва ҳаётини ва умуман ўша даврнинг ижтимоий тартибларини яхши билган машҳур киши бўлганлигидан гувоҳлик беради. Яссавийнинг савияси кенг ва чуқур бўлгани учун у ўзбек тилида биринчи марта ана шу йирик асарни ёза олди.

Аҳмад Яссавий «Ҳикмат» асарида сўфизм асосларини тўла равишда баён қилиб беради. У шарият, тариқат, маърифат ва ҳақиқатнинг ўн ривояти ҳақида ёзади, сўфизмнинг принципларини баён қилади, сўфийларнинг ўн хил афзалликлари ҳақида, қашшоқлик ва камбағалликнинг йўллари ҳамда сифатлари тўғрисида гапиради, камбағалликни шамчироғ, қуёш деб атайди. Аҳмад Яссавийнинг нуқтаи назарича, «...дунёнинг юз-неъматларини илтижо қилган сўфий сўфий эмас, бахтсизлик ва ғурбатни тоат-ибодат ҳамда йиғи билан ўтказган киши сўфийдир»³.

Аҳмад Яссавий мактабининг сўфийлари халқ оммасининг хайрихоҳлигини ўз томонларига қаратишга уришиб, золимларни, порахўрларни, амалдорларни, шайх-сўфиларни танқид қилдилар.

XIII асрнинг 20-йилларида Чингизхон қўшинлари Мовароуннаҳрга бостириб кирдилар.

Мамлакатнинг феодал тарқоқлигидан ва маҳаллий феодалларнинг тўғридан-тўғри хоинлигидан фойдаланиб, Чингизхон қўшинлари Марказий Осиё халқларининг қаҳрамонларча кўрсатган қаршилигини синдирдилар. Меҳнаткаш халқнинг ажойиб фарзанди Маҳмуд Торобий бошчилигидаги озодлик ҳаракати (1238 йил) ҳам мағлубиятга учради. Марказий Осиё мўғул босқинчилари ва улар томонидан қўйилган ҳокимларнинг қўл остида кўп йиллар давомида эзилиб келди. 1220—1360 йиллар Мовароуннаҳрда реакция кучайди. Табиёт би-

³ Қаранг: Сборник Туркестанского восточного института, Ташкент, 1923, С. 35.

лимлари, эркин тафаккур ғоялари ва Ҳожи Абдулхолиқ Гиждувонийнинг қарашлари ҳам реакцион кучлар томонидан қаттиқ тақиқланди.

Марказий Осиёнинг меҳнатсевар халқлари чет эл босқинчилари томонидан вайрон қилинган хўжаликларни, шаҳар ва қишлоқларни, суғориш тармоқларини, ҳунармандчилик ишларини, савдонини XII—XIV асрлар давомида аста-секин тиклай бошлайдилар.

XIV аср ўрталарида сарбадорлар ҳаракати пайдо бўлди. Улар халқни мўғул зулми асоратига қарши курашга чақирганлар, халққа мурожаат қилиб, зулм-азоб, ҳўрлик кишианда яшагандан кўра, ўлганимиз яхшироқ, деб хитоб қилганлар.

XIV асрнинг 60-йилларида Самарқандда сарбадорлар Мавлонзода ва Абу Бакр Кўлуй раҳбарликларида бостириб келганлар устидан ғалаба қозондилар. 150 йил давомида чет эл ҳукмронлигидан тинкаси қуриган мамлакатнинг, халқнинг мустақилликка эришини талаби эди. Бу масалани бир томони. Масаланинг иккинчи томони, мўғул босқинчиларнинг кучи ва ҳокимияти анча заифлашганлигидир. Шу билан бир вақтда бу даврда Марказий Осиёда чет эл қарамлигидан, мўғул хонлигидан ажралиб мустақил, кучли ҳокимият тузишга манфаатдор бўлган феодал аслзодалар орасидан айрим гуруҳлар етишиб чиқа бошлаган эди.

Амир Темур Марказий Осиё сиёсий ҳаётида XIV аср 50-йилларнинг охири ва 60-йиллари бошларида ўзининг истеъдоди ва эпчиллиги туфайли кўринади.

Самарқандда 1403—1406 йилларда Темур саройидаги элчиси Рюи Гонзалес де Клавихонинг кундалик дафтарларида кўп саҳифаларида бошқа мамлакатлар билан савдо ўрнатилганига бағишланган. Унинг ёзишича, Самарқанд шаҳрида ҳар йили кўплаб турли хил мол-товарлар сотилган. Бу моллар Хитой, Ҳиндистон, Татаристон ва бошқа мамлакатлардан олиб келинар эди.

Қурилишга маҳаллий архитекторлардан ташқари, Амир Темур забт этган ўзга мамлакатларнинг кўплаб қурувчилари, меъморлари жалб этилган.

Амир Темур руҳонийларга буюк ҳурмат ҳамда эҳтиром билан муносабатда бўлиб, шу билан бирга дунёвий билимлардан, ўз давлатини мустаҳкамлаш, кучайтириш учун фойдаланган.

Амир Темур бин Тароғой Баҳодир (1335—1405) ҳаёти фаолиятида икки давр яққол кўзга ташланади.

Биринчи давр 1360—1386 йилларни ўз ичига олади. Темур бу даврда Мовароуннаҳрда мўғул хонлигидан

муस्ताқил, кучли марказлашган давлат тузиш йўлида курашди.

Темур фаолиятининг иккинчи даври асосан 1386 йилдан бошланиб, 1402 йилгача давом этади. Бу давр Темурнинг уч йиллик, беш йиллик, етти йиллик деб аталувчи ҳарбий хуружлари ёки Шарафуддин Али Яздий таъбири билан айтганда, ҳарбий юришлари билан характерланади.

Темир ўз фаолиятининг биринчи даврида барча ҳаракатини Марказий Осиёда тушкунликка ва ҳалокатга юз тутган мамлакат ўрнига бирлашган, марказлашган муस्ताқил давлат тузишга қаратди. Мулкдор синфлар — йирик заминдорлар, савдогарлар, карвонсарой эгалари ҳамда маълум маънода ва маълум даражада умуман аҳоли талабларига пешвоз чиқиб, мамлакатнинг кўп жойларида қурилишлар қилдирди, камида юз йигирма йил давомида нисбий осойишталик ўрнатди. Бу, шубҳасиз, мамлакатда иқтисод, маданият, фан, адабиёт ва санъатнинг ўсишида муҳим омил бўлди. Темурнинг Марказий Осиё тарихидаги хизмати, бизнингча, ана шулардан иборатдир.

Амир Темур даврида деҳқончилик, чорвачилик ва айниқса ҳунармандчилик ва савдо ривож топганди. Шаҳарлар, қишлоқлар, ҳаммомлар, мадраса, мақбаралар қурилиши ўша давр учун мисли кўрилмаган миқёсда олиб борилди.

Амир Темур ўз ҳокимиятнинг маркази қилиб Самарқандни танлади, уни аҳволини бутунлай ўзгартириб юборди.

XIV—XV аср тарихчиси Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома» китобида қайд қилишича, Самарқандда Кўксарой, Бибиҳоним масжидини, Шоҳизинда мақбарасини, Самарқанд атрофида Боғи Чинор, Боғи Шамол, Боғи Дилкушо, Боғи Беҳишт, Боғи Нав каби боғ ва саройларни қурдирди. Йўллар қуриб, Кўҳак-Зарафшон дарёси орқали кўприклар солинди. Шунингдек, кейинчалик Амударё ва Сирдарёга кўприк қурилди. Тошкент атрофига каналлар, жумладан, Сирдарёдан Оҳангаронга ҳам канал ўтказилди. Шаҳар типидagi Оҳангарон қишлоғи қурилди. Бухоро, Шаҳрисабз, Фарғона, Туркистонда карвонсаройлар ва бошқа қурилишлар билан бирга ирригация иншоотлари қад кўтарди⁴.

Мазкур даврда Самарқандда шоир ва олимлар исти-

⁴ Қаранг: Али Йевди Зафарнома. Институт Востоковедения. АН Ўзбекистана. № 4472.

қомат қилганлар. Табиёт, фалсафа, математика, астрономия, тарих фанлари вакилларига эътиборни, адабиёт, тилшунослик каби фанларнинг ривожланишини қайд этиш мумкин. Турк-ўзбек адабиётининг ривожланишига катта эътибор берган Амир Темур, тарихий манбаларга кўра, «Темур тузуклари»ни туркий тилда ёзган.

Маълумки, XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрнинг биринчи ярмида Самарқанд, Ҳирот, Балхда турк-ўзбек адабиётининг машҳур арбоблари, шунингдек, форс-тожик тилида ҳам ёзиб, машҳур бўлган Атоий, Саккокний, Лутфий каби шоирлар яшаб ижод этдилар. Алишер Навоий эстетик-адабий қарашларининг шаклланишига юқорида қайд этилган шоирларнинг ижоди катта таъсир этган.

Мамлакат иқтисодий ва маданий ҳаётининг нисбатан тинч ривожланиши адабиёт ва санъатда дунёвий оҳангларнинг кучайишига, ижтимоий-фалсафий фикрда реал борлиқни изчил ўрганишга қизиқишни уйғотди.

Халқ орасида дунёвий масалаларга, фан ва шу каби-ларга қизиқиш кучайди. Мана шу шароитда Марказий Осиёда сўфизмнинг янги оқими вужудга келди. Сўфизмнинг янги оқимининг асосчиси Муҳаммад Баҳовуддин Нақшбанд эди. Сўфизмда махсус оқим ҳисобланган нақшбандийликда машҳур шоир Саъдийнинг асарларидан фойдаланилди. Нақшбандийликнинг дастлабки намояндалари Юсуф Ҳамадоний ҳамда Абдулҳолиқ Фиждувоний ўз ғояларида дунёвий, ҳаётий масалаларга жиддий эътибор бердилар. Баҳовуддин шундай деган эди:

Дил ба ёру,
даст ба кор⁵.

Яъни: Дил муҳаббат (худо) билан, қўл иш билан банд бўлсин.

Нақшбандийлик реал ҳаётнинг ноз-неъматларидан фойдаланиш тўғрисида маслаҳат берди ва меҳнат қилишга, билим олишга чақирди. Нақшбандийликнинг XIV аср шароитида маълум прогрессив аҳамияти ҳам шундан иборатки, унинг бу ижобий томони Марказий Осиё халқлари маданиятига ҳамда адабиётининг ривожланишига таъсир кўрсатди. Урта ва Яқин Шарқнинг кўпчилик ажойиб шоирлари (Саъдий, Румий, Жомий ва бошқалар) сўфизмнинг таъсирида бўлганлар ва ўзлари ҳам уни тарғибот қилганлар.

⁵ Қаранг: Али Ҳусайн Вонз Кошифий. Раҳолат.. 20-бет.

УЛУҒБЕК АСТРОНОМИЯ МАКТАБИ

Самарқанддаги XIV асрнинг иккинчи ярми XV асрда ташкил топган Улуғбек астрономия мактабининг Марказий Осиё, Яқин ва Урта Шарқ табиий фанлар тарихида алоҳида ҳамда ғоятда муҳим аҳамиятга эга эканлиги ҳеч шубҳасиздир. Жаҳоннинг барча олимлари томонидан бу ҳақиқат эътироф қилинди ва қилинмоқда.

Шунга қарамай, В. В. Бартольднинг «Улуғбек ва унинг замонаси» (1918), академик Т. Н. Қори Ниёзийнинг «Улуғбекнинг астрономия мактаби» (1950) монографиясидан ташқари бу борада ҳозирча бирор жиддий монографик асар вужудга келгани йўқ. Бу камчилик XV аср олимлари асарларини ўзбек ва рус тилларида нашр этишда ҳам яққол намоён бўлмоқда.

Мана шу аҳволни эътиборга олиб, Улуғбекнинг изчил ва севиқли шогирди, ўша замон Птоломейи деб ном чиқарган Аловуддин Али ибн Қушчи Самарқандийнинг (1403—1474) бир рисоласи «Рисолаи дар фалакиёт» ёки «Рисолаи дар илми ҳайъат» тўғрисида қисқача сўз юриштишни лозим кўрдик.

Алишер Навоий ўзининг «Хамса» асарида Улуғбекни улуғлаб, қуйидаги байтни битган эди:

Темурхон наслидин Мирзо Улуғбек,
Ки олам кўрмади султон анингдек,
Ки давр аҳли биридин айламас ёд.
Анинг обнойи жинси бўлди барбод,
Валек ул илми сари топди чун даст.
Кўзи олинди бўлди осмон паст.
Расадким боғламиш — зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.
Билиб бу нав илми осмоний
Ки андин ёзди «Зижи Кўрагоний»¹.

Бу гўзал сатрларда Улуғбекнинг илму фан, фалакиёт соҳасидаги қаҳрамонлиги, буюк шоир, табиий илмлар ҳомийси ва мухлиси томонидан зўр истеъдод билан бадний куйланган ҳамда Улуғбекнинг ўша замонда хўрланган, ҳақоратланган тақдири, унутилган номи тасвир этилган. Ана шу жозибали шеърини парча Алишер Навоий Самарқандда бўлганида, яъни XV асрнинг 60-йилларида ҳам Улуғбек расадхонасининг кўркам, муҳташам биноси ўз зеб-зийнатини сақлаб турганини бизга маълум этади.

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 7-том, 404-бет.

XIV асрнинг 60—80-йилларидан бошлаб то XV аср бошига қадар Самарқанд Марказий Осиёда, Яқин ва Урта Шарқда илмий марказий шаҳар ролини ўйнади. Унда ҳунармандчилик, касибчилик, савдо-сотик, деҳқончилик ўсди, касиб ва деҳқонларни эксплуатация қилиш ҳисобига мамлакат иқтисоди тараққий этди. Ташқи муносабатлар Ҳиндистон, Шарқий Европа мамлакатлари, Урта денгиз бўйи давлатлари, ҳатто Испания, Франция, Англия билан ҳам савдо ва дипломатик алоқалар вужудга келиб кенгая борди. Мана шу тарихий шароитда Темур марказий давлати девонида ўз замонасининг машҳур билимдон олимлари хизмат қилдилар. Санъатда янги услуб майдонга келди. Архитектура, меъморлик, рассомлик, каллиграфия равнақ эта борди. Туркий ёзма бадний адабиёт Алишер Навоий сўзи билан айтганда, кенг қулоч ёйиб ҳаётга кира бошлади. Мана шундай тарихий муҳитда Муҳаммад Тароғой Мирзо Улуғбек тарбияланди ҳамда 1409 йилдан бошлаб Мовароуннаҳрда ҳокимлик қилди.

Маълумки, Мирзо Улуғбек (1394—1449) Мовароуннаҳрда кучли ҳарбий кучга суяниб, ташқи душманлар ва ички исёнчи-фитначи бебош, феодал ўзбошимчаллигига, ўзим хон, ўзим бек деювчиларга қарши курашиб, марказий давлатни бир қадар мустақкамлади; «томға» солиғи жорий этиб, ҳунармандчилик саноати ва савдо муносабатларини яхшилади, ариқ ва сув ишоотлари қурдирди, деҳқончиликни ривожлантириш тadbирларини кўрди, Самарқандни ободонлаштиришга алоҳида эътибор берди. XV асрнинг 10—40-йилларида Самарқанд, Бухоро, Гиждувон каби шаҳарларда мадраса, кутубхона, ҳаммом сингари жамоат бинолари, йўллар қурдирди.

Улуғбек, айниқса, табиий фанлар, математика, геометрия, география, астрономия, кимё билимларининг ривож топиши учун бевосита ёрдам қилди.

Улуғбек атрофига ўша замоннинг фозил кишиларидан анчаси тўпланди. У қобил ёшларни ўз атрофига йиғиб, уларнинг илмий-тадқиқот ишларини қўллаб қувватлади. Улуғбек Самарқанддаги ўзининг мадрасасида астрономиядан дарс ўқир, илмий мунозаралар ўтказар эди. Улуғбек раҳбарлигида Самарқанднинг шарқий чеккасида Чўпонота тоғи этагида, Обираҳмат ариғи бўйида 1425 йилдан бошлаб расадхона (обсерватория) қурила бошланди. 1428 йилда ишга тушган бу расадхона ўша вақтда Ер юзида мавжуд бўлган ҳамма расадхоналардан ҳам мухташами ва энг мукамал жиҳозлангани эди. У

мавжуд расадхоналар орасида сараси, уч ошиёналли (қаватли) ва кўрками эди.

Мана шундай тарихий-ижтимоий муҳитда ўзбек адабиётининг машҳур намоёндаларидан Саккокий, Лутфийлар яшаб, ижод қилдилар, Салоҳиддин Мусо ибн Маҳмуд Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид ибн Маҳмуд Аловиддин, Али ибн Муҳаммад Қушчи Самарқандий, замонасининг номдор ҳақими мавлоно Нафисий, файласуф Журжоний ва Тафтазоний сингари қобилиятли, истеъдодли олимлар ижод қилдилар.

Фарғоний, Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Розий каби донишманд олимларнинг илмий анъанасини давом эттириб, Улуғбек математика ва ҳандаса (геометрия) билан бевосита шуғулланди, илмий фалакиёт (астрономия) соҳасида ҳормай-толмай тадқиқот олиб борди, самовий жисмларни ўрганди, юлдуз, сайёра, фалаки гардиш ҳаракатларини қунт билан кузатди ҳамда ўзининг 10—12 йиллик чидамли, унумли ижодий меҳнати маҳсули «Зижи жадиди Кўрагоний» асарини ёзди. Ушбу буюк асар Улуғбекни жаҳонга танитди. У ер юзининг буюк астрономлари сафидан ҳақли ва фахрли ўрин олди, унинг шарафли, мўътабар номи тарих саҳифасига олтин ҳарфлар билан ёзилди.

Улуғбек томонидан кузатишлар воситасида ёритилган астрономик жадваллар ўз аниқлиги билан икки юз йил ичида ҳаммани ҳайратга солди, астрономия илмида дастуриламал вазифасини ўтаб келди, ҳозирда ҳам у зўр тарихий илмий манбалардан биридир.

Улуғбек ва у асос солган илмий мактабнинг илмий табиий ва фалсафий нуқтаи назари ҳам тарихий муҳим ва аҳамиятлидир. У XV асрдаги синфий, ижтимоий, мафкуравий курашларни тўғри ҳамда мукамал билишга шубҳасиз ёрдам қилди. Мана шу жиҳатдан ҳам Али Қушчининг астрономияга оид «Рисолаи дар фалакиёт» рисоласи ғоят қимматлидир. Али Қушчининг мазкур асари муқаддима ва уч бобдан иборатдир.

Муқаддима икки қисмга бўлинади. Биринчи қисмда ҳандаса илмининг асослари баён қилинади; нуқта, чизиқ, сатҳ, тўғри-эгри чизиқлар, мутасави, тўғри мутасави чизиқлар, доира каби тушунчаларни қандай англаш тўғрисида мукамал маълумот берилади.

Иккинчи қисмда эса табиийётга доир бошланғич билим баён этилади. Шу жойда ҳамма нарсалар иккига—мураккаб ва баситга бўлинади: уларни кўк—осмон, юлдузлар олами, Ер жисмлари ҳам чор унсур (тўрт унсур—

ўт, ҳаво, сув, тупроқ жисмлари)дан келиб чиққан барча нарсалар дунё, олам унсурлари деб таърифланади.

Дунё минераллар (маъданлар), наботот ва ҳайвонотдан иборатдир ҳамда улар бир-бирлари билан худди буғ—туман сингари ўзаро мустақкам боғлиқдирлар. Басит ва турли хил мураккаб нарсалар ҳаракатчан бўлиб, белгили вақтларда қўшилишиб, янги нарсалар ҳосил қиладилар, сўзма-сўз айтганда, ўз сфера доираларидаги мутасавиликни бузиб, қаршилиқ — зидликка йўлиқадилар оддий қисмларга бўлинадилар, бир доирада оддий, бошқасида эса мураккаб ҳолда содир бўладилар. Ҳар бир басит зарра, қисм ҳаракати оддий ва ҳар бир мураккабнинг ҳаракати зиддий, хилма-хил. Аммо ҳар басит зарра оддий эмас ва ҳар мураккаб хилма-хил эмас. Али Қушчининг ушбу жумлаларида жуда чуқур фалсафий фикр ифодаланган. Мавжуд дунё моддий нарсалардан, моддий нарсалар эса басит — оддий ва мураккаб ҳолдадирлар, уларнинг ўзларида қаршилиқлар, зиддиятлар намоёндыр.

* * *

Мазкур асарнинг биринчи бўлими—мақолаи аввал сермазмун бўлиб, жуда ҳам қизиқарли, зўр тарихий-илмий қимматга эга. Асарнинг ушбу бўлими, муаллифнинг айтишича, олти бобдан иборатдир.

Биринчи бобда Афлоки кули, буткул афлокнинг сони — адади ҳамда сифати устида гапирилади. Ҳамма тўққиз давра (сфера) бир кура (шар) бўлиб, унинг маркази Ернинг ҳам маркази ҳисобланади, дейилади. («Бидонки олам ҳамма як кура аст»). Булардан бири Само—Осмон, Само эса фалаки аъзам — энг катта фалак, атлас деб аталади. Иккинчиси юлдузлар доираси — ҳамма ҳаракатсиз юлдузлар сфераси (фалаки баруж), учинчиси Зуҳал (Сатурн) сфераси, тўртинчиси Муштарий (Юпитер), бешинчиси Миррих (Марс), олтинчиси Қуёш (Офтоб), еттинчиси Зуҳро (Венера), саккизинчиси Аторуд (Меркурий) ва тўққизинчиси Ой сфераси. Фалак доиралари, сфераларни санаш Ойдан бошланилади. Самонни тўққизинчи ҳисоблаш лозим, бу ўринда Ой қизиқишнинг ибтидосидир. Умуман, фалакиёт бўшлиғи тўрт унсурдан мураккабдир. Аввало ўт, ҳаво, сув, тупроқ ҳар бирининг давраси мавжуд. Агарда кейинги иккитаси бирлигига боқилса, Ер юзидаги сувда бу ҳолни яққол кўриш мумкинлиги рисолада қайд қилинади.

Иккинчи бобда доираларнинг энг каттаси ва энг ки-

чиги, ҳар бир доира чизиқлари ва улардаги даражалар тўғрисида, астрономия ҳамда ҳандаса (геометрия)нинг муҳим чизиқ-белгилари, уфқ, қутб, шарқ, ғарб, шимол, жануб, сатҳ, зенит кўрсаткичлари, ўлчовлари, иқлим кабилар ҳақида сўз боради.

Учинчи бобда тўққизинчи ва саккизинчи сфера — давра ҳаракатсиз юлдузлар ҳоли, ҳолати, осмон сфераси ва юлдузлар сферасининг ўрни ҳақида гапирилади.

* * *

Али Қушчи Улуғбек расадхонасидаги кузатишларга асосланиб, Қуёшнинг тўрт фаслдаги мавқеи ҳақида ўз даври шароитида муҳим хулосаларга келган. У фасллар — ҳар бир ойнинг алмашиш жараёни, тартибининг қонунлигини тушунтиради. Ҳамал, Савр, Жавзо — бир фасл, Саратон, Асад, Сунбула — яна бир фасл, Мезон, Ақраб, Қавс — яна бир фасл, Жадий, Давл ва Ҳут бу сўнгги фасл бўлиб, буларнинг пайдо бўлишига, бир-бири билан алмашинувига асосий сабаб Қуёшга яқинлашуви ёки узоқлашуви, Қуёш нури — нисигининг таъсир даражаси. Аммо ўша қонунли ҳаракат тартибини бузиб, масалан, Ҳамал, Савр, Жавзоларни бир-биридан ажратиб, аралаштириб тушунтириш мумкин эмас, дейди у.

Расадхона олимлари бир минг йигирма икки юлдузни ҳисоблаб, самода уларнинг жойини аниқладилар, қирқ саккиз суратда буни тасвир этдилар, дейди мавлоно Али Қушчи. Демак, буюк олим Али Қушчи ўз устози Улуғбек расадхонасида ижодий ишлаган 100 дан ортиқ тадқиқотчининг аниқ кузатишларидан муҳим назарий хулосалар чиқарган. Шунинг учун ҳам уни Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид сингари олимлар илм қўшинининг сардори, миришкор устоз олим деб таърифлаганлар.

Тўртинчи боб Ой, Ой куррасининг сатҳи, олам ва Ер маркази масалалари бўйича бир-бирига зид мунозараларга бағишлангандир. Ер шарига яқин бир сатҳ олинса, унинг кўзга кўринувчи қисми кўзга кўринмайдиган қисмидан ажратилса, доира унча катта эмасдир. Катта фалак муҳити сатҳи Ер муҳити ҳисобланади.

Қуёшда икки давра — фалак сфераси бор: бири олам маркази, иккинчиси хорижий марказ деб аталади. Зуҳал, Муштарий, Миррих, Зуҳро, Аторуд ҳаммаси Қуёш давраси — сферасига киради. Улар тўрт хил айланишда — баъзилари ғарбдан шарққа, баъзилари эса шарқдан ғарбга йўналган бўлади, ўз марказлари ва ташқи

марказ — Қуёш (Шамс) атрофи бўшлиғида айланади, деб тахмин қилинади. Бу масала, муаммо мазкур фан— астрономиянинг мушкул масалаларидан ҳисобланади дейилади.

Олтинчи бобда муҳим қондалар. Қуёш, Ой, сайёра-ларга оид қизиқарли мулоҳазалар баён этилади. Сайёра-ларнинг ҳаракати ўз маркази теварағида, ўз давраси ичида ҳам Қуёш атрофидаги ҳаракатлари, айланишлари, ҳаракат сабаби, йўналиш сабаби, шу ҳаракатдаги тенг-лик — мусовилик, тенглик ҳаракатининг пайдо бўлиши, ўзгариши ва тикланиши маълум тартибда амалга оши-ши каби масалалар устида баҳс юритилади. Бу масала-лар ҳам олимнинг кўз олдида астрономия фанининг қи-йин муаммоларидан бўлиб гавдаланади. Ушбу олтинчи бобда Улуғбек расадхонасида юлдузлараро, сайёралар-аро ҳаракатлар, авж (юқори) ва хазиз (пастки) ҳаракат-лар, доиравий ва айланма ҳаракатлар, фазода ҳар бир сайёранинг ўрни бир-бирдан узоқлиги ёки яқинлиги тўғрисида олиб борилган кузатишлар ҳамда ҳисоблаш-жадваллашлар мукамал баён қилинади. Уша замон астрономлари ўртасидаги мунозаралар бирма-бир кўр-сатиб берилди. Анутолис — Аристотель ва машҳур Бат-лимус — Птоломей таълимотлари ҳақида ҳам шу ерда сўз боради. Китобнинг 61—62-бетларида «Жамиъий миқ-дорки, мазкур шуд баҳесоби расад моаст, баъзи муофиқ расад собиқ ва баъзи мухалиф» дейилган, яъни ҳамма мана шу ҳисоблар бизнинг расадхона ҳисобларимиз бў-либ, уларнинг аввалги расадхоналар ҳисобига — юлдуз-лар жадвалига баъзилари тўғри келади, баъзилари эса унга зиддир, дейилади.

Сўнгра, муаллиф Улуғбек расадхонаси бошлиғи — биз ўзимизнинг янги зижимизни, астрономия жадвалимиз-ни туздик, дейди. Китобда қитъалар, «Шарқ», «Шимол», «Ғарб», «Жануб» қутблар тўғрисида ҳам ўша замон ўрта аср тушунчалари асосида фикрлар баён этилгандир.

* * *

Рисолада Ой ва Қуёш тутилиши масалалари жуда аниқ, тўғри илмий-табiiй тушунтириб берилган. Мана бу сатрларни ўқиб беихтиёр Али Қушчига таҳсин ўқий-миз: «Қамар миёни замин ва офтоб ҳомил шавад ва рўйи офтобро бепушад ва ин ҳолро кусуф ва офтоб гирфики гуянд», яъни «Ой Ер билан Қуёш орасига кирса, Қуёш юзини тўсади, ёруғлик ўтмайди, қоронғу бўлади, шу ҳолни хусуф — Қуёш тутилди дейдилар. Қуёш юзидаги

қоронғулик Ойнинг занги — соясидир. Қуёш тўлиқ тутилиши (хусуфи кули) ёки қисман (жузъий) тутилиши мумкин. Бу ҳол Ойнинг Ер билан Қуёш орасидаги ҳолатига боғлиқ».

Ойнинг бир томони инсонга, Ерга кўринмаслиги тўғрисида ҳам Али Қушчи фикр юритади. Яна шуниси ажабланарли ва қимматлики, астроном: «Ой ёруғликни Қуёшдан олади», дейди — «қамар журми кашфи сайқали аст ва аз муқобилан офтоб касб нур микунад».

Али Қушчи Ойнинг Қуёшдан кичик эканлигини ва Қуёшга қарамлигини кўрсатади. Ойнинг туғилиши, тўлиши, шом ёйиши масаласида олим тўғри сўзлайди, илмий фикр юритади.

Фаннинг яна бир қондаси Али Қушчи рисоласида тўла аксини топган. Нима учун Ой тутилади? Бунинг сабаби нимада? Бу саволга ҳам Али Қушчи асосли ва ишончли илмий жавоб беради. «Замин миён моҳ ва офтоб ҳомил шавад ва монъи ояд аз усули зуви офтоб бамоҳ, бас моҳ баранг асли номояд ва ин ҳолро хусуф ва моҳ гирфики гуянд ва хусуф низ, гоҳ кули бошади ва гоҳо жузъи», яъни «Ер Ой билан Офтоб орасига тушиб қолса, Офтоб ёруғлигига тўсиқ бўлади, натижада Ой ўз рангида кўринади, мана шу ҳолни хусуф — Ой тутилиши дейилади. Ойнинг тутилиши ҳам гоҳ туташ — тўла, гоҳо қисман, бир парча доғ ҳолида учрайди, ҳар икки ҳолат ҳам Ойнинг шарқидан бошланади» дейди. Бу ерда шуниси равшанки, Али Қушчи Ерни сукунатда эмас, ҳаракатда, айланишда кўрганлигини пардали тарзда баён қилади десак, балки мумкин бўлур. Геоцентриқ эмас, балки гелиоцентриқ нуқтан назар шу ўринда қўлланилмаганмикин?

1428—1440 йилларда Қуёш ва Ой тутилишини Улуғбек расадхонасида илмий кузатиб, аниқ ҳисоблаб, жадвалга олиб, табиат ҳодисасини олдиндан айтиш мумкинлигини тўла шарҳлаган олим Али Қушчининг асари, унинг фандаги жасурлиги ҳақида биз тўла овоз билан гапиришга, элимизнинг доно фарзандларини эслашга муяссар бўлиб турибмиз.

* * *

Китобнинг иккинчи бўлими, иккинчи мақоласи Ерга, Ернинг таркибига, иқлими, об-ҳавосига бағишлангандир. Бу бўлимнинг ўн бир бобдан иборат эканлигини муаллифнинг ўзи таъкидлаб ўтади.

Ер куррадир. «Замин чунончи... курра аст...», яъни

«унинг сатҳининг кўпчилиги сув бўлиб, обод қисми камдир». Бу ажиб жумлага эътибор жалб қилинса, муаллифнинг чин мақсадини англаш балки мумкин бўлур. У «маркази замин маркази олам аст» деса, тўртинчи бобда (42-бет) Қуёшнинг икки давраси, икки маркази бор деган эди. Шулардан бири олам маркази деб тасдиқланган эди. Бу жойда Ернинг маркази оламнинг маркази дейилади. Маълумки, ўша даврда ҳукмрон тушунча Ерни текис ва тоғли дер, Ернинг чегараси бор, нарига ўтиш мумкин эмас. Кўҳи Коф уни тўсиб туради, унинг энг чеккаси мана шу Кўҳи Кофдир, оламнинг маркази эса Ер деб тушунтирарди. Али Қушчининг айтганлари эса бу схоластик тушунчаларга зиддир. Ер курра шаклида ва у ҳамиша Қуёш доирасида... Али Қушчи «суфтлар маркази тадбири ишон ҳамиша муқорин марказ Шамс бошад», яъни «Ердаги, пастдаги нарсаларнинг айланиш маркази Қуёш марказидир», — дейди. Мазкур бўлимда олим Ер курраси, шимолий ҳамда жанубий қутблар, экватор — хатти иство, меридиан чизиқлар — хатти уфқлар тўғрисида, иқлим, об-ҳаво ҳақида ўз билимини баён этади. Офтоб, Ер юзи, тўрт фасл, ҳар бир ой — Савр, Жавзо, Саратон кабиларни таърифлайди, инсонлар об-ҳаво, иқлим таъсири масаласида ҳам сўзлайди, бу борада у ўз замонининг, ўрта аср анъаналари таъсиридан қутулиб кета олмади, унга тан берди.

* * *

Менинг тахминимча, ушбу қўлёзманинг уч асосий муаммоси бўлиб, унда ҳандаса тўлиқ берилган, астрономия илми фалакиёт бирмунча қисқартирилган ҳолда баён этилган. Ернинг физик географияси мухтасар ёзилгандир.

Менга жуда муҳим бўлиб кўринган ахборот яна шу бўлди... «...Уламоро инфанимо зон жумла як ҳазору бистуду стораро расад кардан ва мавкон инҳоро ва фалак ал бруж таъин карданд ва аз барои таъриф ва таъин ин кавокаб чилу ҳашт сурат таваҳҳум карданд», яъни «бизнинг шу фанмиз уламолари худди ўша хилда бир минг йигирма юлдузни жадвалга олдилар, уларнинг осмондаги ўринларини аниқладилар, шу стораларнинг жойларини ва ўзларини билиш энгил бўлиши учун қирқ саккиз сурат чиздилар» (Ўша рисола, 40-бет). Демак, Али Қушчининг ушбу рисоласи Улуғбек расадхонасида ўтказилган қузатишлар асосида ёзилгандир. Шунинг ҳам эслатиб ўтиш керакки, Улуғбек «Зижи Кўрагоний»си 1437 йилда ёзи-

либ, унда 1018 юлдуз ҳақида сўз боради. Али Қушчининг мазкур рисоласи тарихи ҳам шу китобнинг ўзида ёзилган: «Хатим куним бас гуем дар торих авалли муҳаррам — ҳаш саду чилу якум ва ҳижрат», яъни «хотима бериб айтсак, муҳаррам ойининг боши, саккиз юз қирқ биричи ҳижрий йил». Демак, Али Қушчи бу рисолаи Улуғбек расадхонасининг 1428 йилдан 1437—1438 йилларгача бўлган иш фаолиятидан олиб ёзган деса бўлади.

Ҳамма табиатшунослар сингари Улуғбек ва унинг мактаби, шу жумладан, Али Қушчи моддий дунёнинг инсон онгидан ташқари ва мустақил мавжудлигига шубҳасиз ишонганлар, ҳодисаларнинг қонуний ҳаракатларини ўрганиб, кишилик жамиятини ривожлантириш йўлида хизмат қилдиришга интиланлар, айниқса, математика, геометрия-ҳандаса, география, астрономия соҳасида жиддий муваффақиятларни қўлга киритганлар. Бироқ, уларнинг бу хил олижаноб илмий шижоатлари феодал реакциянинг мудҳиш фитналари, жоҳил руҳонийларнинг ҳуружи натижасида поймол бўлганди.

Илғор кишиликнинг барча улуғвор вакилларини, шулар қаторида Улуғбек мактабининг ажойиб намояндаси — бузруквор олим Али Қушчини бугун яна эслаймиз, ҳурматлаймиз.

Инсон илғор тафаккури қудратига ва техникаси мўъжизасига баракалло!

Навоий ва жомийнинг адабий-ижтимоий фикрлари

Алишер Навоий ўзбек халқининг буюк шоири, забардаст мутафаккир олимидир. У ўзининг 30 дан ортиқ йирик шеърӣ ва насрий, шунингдек, кўпгина илмий асарларида тил, адабиёт, мусиқа, тарих, фалсафа, астрономия ва таълим-тарбия соҳасида ўз даври учун муҳим, илғор ғояларни илгари сурди; бу ғояларни амалга ошириш учун тиришди.

Севимли шоиримиз ўз шеърлари ва дostonларида ишқ ва вафони, дўстлик ва биродарликни, яхшилик, сaҳийлик, адолатлик ва осойишталикни куйлади. Навоий ўз замонасининг буюк маърифатпарвар, гуманист шоири сифатида кишиларни инсонпарварликка чақирди, меҳнатни улуғлади. У яратган Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун, Дилором, Шопур ва бошқа образлар ўзларида юксак инсоний фазилатларни мужассамлантирган ажойиб сиймолар сифатида нафис адабиётимиздан мустаҳкам ўрин олди.

ИЛМ-ФАН МУХЛИСИ ВА ИЖОДКОРИ

Алишер Навоий мактаб, маориф, илм-фан учун биринчи даражали аҳамиятга эга бўлган олимдир. У мактаб очиб, болаларга таълим берувчи кишиларга эҳтиром билан уларга ҳурмат кўрсатиш ва меҳрибонлик қилишни талаб этарди.

Навоий ўқиш-ўқитишни, савод чиқаришни, илмли-билимли бўлишни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлаши билан бирга, ўз замонасининг ўқиш ва ўқитиш усулини танқид этди. У мактабда таълим-тарбия иши ўз даврининг прогрессив талабларига жавоб беришини истар ва буни тарғиб қилар эди.

Алишер Навоий ўша замондаги серҳаракат муаллим болаларни саводли қилиш учун уларга наср ва назм ўқитарди, бундан мен баҳра олар ва завқланар эдим, деб ёзади. Машҳур шоир Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» асарларини, Аттормнинг «Мантиқут тайр» китобини жуда қизиқиб ёд олганини баён қилади. Демак, Алишер Навоий ўспиринларни ўқитишда ва тарбиялашда назм ва наср билан ёзилган бадий асарларининг муҳим аҳамиятини тўғри белгилай олган. Шу сабабли эркин асарлар ўқишни тарғиб қилди.

Навоийнинг мактабларда дунёвий фанлар, санъат ва адабиёт ўқитилишини талаб қилганлиги бежиз эмас. У ўзининг бу талаб ва интилишларини шаронт, урф-одат қаршиликларига қарамай амалга оширишга киришганини бир неча бор баён этган. Шоир кишиларни илм олишга, фанни эгаллашга чақиради, бу йўлда жуда қимматли маслаҳатлар беради.

Алишер Навоий илм ўрганишда энг муҳим ва биринчи вазифа хат-саводли бўлишдир, деб тушунади.

Ҳар кишиким хатти аро чекса қўл,
Бўлсун анга манзили мақсадқа йўл.

Шоирнинг фикрича, ҳар бир киши хат ёзишга ўрганса, у вақтда унинг йўли ёруғ ва мақсадга мувофиқдир. Агар кишининг саводи бўлмаса, у кўп ишнинг ҳақиқатини билмайди, сарсонликда юради.

Гар бу савод бўлмаса неткай киши,
Назмин олиб қай сари кеткай киши.

Навоий хат-саводлиликнинг аҳамиятини алоҳида таъкидлайди. Котиб, амалдорларнинг ростини ёлғон,

ҳақни ноҳақ этишларини ҳалққа нисбатан хоинлик деб билади. Халқнинг хат-саводи йўқлигидан фойдаланган муфтиларни тубандагича таърифлайди:

Сўнггиси муфтийи ҳиял пеша бил,
Ҳийла била макр анга андеша бил.

Навоий дунёвий фанларнинг ҳаммасини системали ўқиш ва ўрганиш кераклигини, илмнинг ҳар бир тармоғини киши ҳаётига амалий хизмат эттириш лозимлигини қайд қилади. Шу сабабли билимни эгаллаш ажойиб фазилат деб ҳисоблайди. У тиббиёт, фалсафа, тарих, астрономия ва география соҳасидаги ғояларни тарғиб қилар эди.

Навоий тиббиётни эгаллаш киши ҳаётида, сиҳат-саломатликни сақлаш ва мустаҳкамлаб боришида муҳим восита эканлигини жуда яхши тушунган мутафаккирдир. У «Хамса»да:

Ва лекин тиббу ҳам эрур хўб,
Ки сиҳҳатдур киши жисмида матлуб, —

деб ёзади. Ҳикматнинг, яъни физика ва механиканинг инсон ҳаётидаги аҳамиятини таъкидлаб, бундай дейди:

Ва гар ҳикматга бўлса илтифотинг,
Ки бўлсун Нуҳ умрича ҳаётинг.

Алишер Навоий бу билан кишиларни меҳнат қилшга ундайди, меҳнат қилган кишининг умри узоқ бўлур, деб умид қилади.

Навоий тарихни ўрганишга алоҳида эътибор берди, кишиларни тарихни билишга чорлади. Мутафаккирнинг тарих ва жамият ҳақидаги фикрларида прогрессив тенденциялар яққол кўзга ташланади. Тарих шоҳларнинг қайси кирдикорлари натижасида мамлакат хароб бўлганини, нима қилганда эса юртда тинчлик юз беражагини ўрганиши лозим, деб ҳисобларди Навоий. Шоир ўзининг бу фикрларини мана бундай ифодалайди:

Не ишдин мамлакат обод бўлди,
Қаю ишдин улус барбод бўлди.
Недин топти мамолик истиқомат,
Не ишдин элга юзланди саломат.

Алишер Навоий тил, адабиёт ва санъатни эгаллаш қандайдир «илоҳий куч», абстракт хаёллар учун эмас, балки инсоннинг ҳаёти, амалий иши учун хизмат этишини яхши тушунади. Шунинг учун «санъат—санъат учун», «фан—фан учун» деган принципга бутунлай зид ҳолда «санъат ва фан—халқ, мамлакат учун» деган принципни олға сурди ва бу хусусда ўзи ажойиб намуналар кўрсатди.

Навоий илм ўрганишда заҳматкаш, чидамли, бардошли бўлишни тарғиб қилди ва кишилардан шу сифатларга эга бўлишни талаб этди. У шундай дейди: киши дарёда сузишни гарчи қийналиб ўрганса-да, вақти келганда дарё гирдобиди тўпланган хаскашни олишга қодир бўла олади. Билим олишда ҳар қандай қийинчилик ва оғирликни енгиш зарур. Бу соҳада киши ҳовлиқмаслиги ва шошилмаслиги лозим. Чунки илм олишда ҳовлиқиш ва шошилиш зарарли, сабр ва ошиқмаслик фазилатдир.

Алишер Навоий моддий дунёга меҳр-муҳаббат билан қаради. Ер юзидаги ҳаётнинг гўзал ва лаззатли эканлигини таъкидлаб, шу дунё чаманзорини севишга, тирикликни ғанимат билиб, шод-хуррам яшашга чақирди. Бу хусусда «Хамса»даги мана бу мисралар характерлидир:

Кел эй соқи, қилиб ичмак ғанимат,
Тириклик жомини билгил ғанимат.

Навоий Шарқда Аристотель таълимоти билан боғлиқ бўлган прогрессив оқимнинг ҳамда Форобий, Ибн Сино, Улуғбек мактабининг курашчан вакилларидадир.

Навоий ўз устозларини эъзозлаб, улар қолдирган илмий меросни ҳурмат билан ўрганди. Буни шоирнинг Улуғбекка бағишланган қуйидаги мисраларидан ҳам билиш мумкин.

Темурхон наслидин мирзо Улуғбек,
Ки олам кўрмади султон анингдек.
Анинг абнойи жинси бўлди барбод,
Ки давр аҳли биринди айламас ёд.
Валек ул илм сори топти чун даст,
Кўзи олинди бўлди осмон паст.
Расадким боғламиш — зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.
Билиб бу навъ илми осмоний,
Ки андин ёзди «Зижи Қўрагоний».

Қиёматға дегинча аҳли айём
Ёзарлар анинг аҳкомидин аҳком.

Навойй ҳақ эди. Буюк олим, астроном Улуғбекнинг бой илмий мероси жамиятда чинакам қадрланди ва унга бағишланиб асарлар яратилди. Улуғбекнинг илмий меросини ўрганиш ниҳоясига етгани йўқ; бу ҳақда ҳали кўплаб китоблар ёзилажак.

ХУЛҚ-АХЛОҚ, ХИСЛАТ-ФАЗИЛАТЛАРНИНГ КУЙЧИСИ

Алишер Навойнинг хатти-ҳаракатларида, турмуш ва ижодий фаолиятида киши ахлоқ фазилатлари ўзининг олижаноб ифодасини топди. Шу билан бирга Алишер Навойй тарбия ва ахлоқнинг киши зийнати бўлган хислат-фазилатларини куйлади, тарғиб қилди. У сўзда ҳам, амалда ҳам бир хил бўлган шоир мутафаккирдир. Юзи ялтироқ, ичи қалтироқ, сўзда бир хил, ишда бошқа хил бўлган айрим кишиларни шафқатсиз танқид қилди, фош этди. Сўз ва иш бирлигини, мослигини, ягоналигини юксак баҳолади. Маҳорат билан бадий тасвирлади.

Алишер Навойй кишиларнинг бахт-саодати уларнинг меҳнатларида, бир-бирларига ғамхўрликларидадир, деган ажойиб ғояни тарғиб этди.

Одам эрсанг демагил одами,
Ониким йўқ халқ ғамидин ғами.

Мисралари ана шу илғор ғояни ўзида акс эттиргандир. Алишер Навойй ҳаётнинг аччиғини ҳам, чучугини ҳам татиган, иссиғини ҳам, совуғини ҳам. кўрган, ойдинида ҳам, қоронғисида ҳам юрган роҳатини ҳам, кулфатини ҳам бошидан ўтказган буюк мутафаккир, серфайз, нуроний сиймодир. Ўзи бу ҳақда шундай дейди:

Гаҳи топдим фалакдин нотавонлиғ,
Гаҳи кўрдум замондин комронлиғ,
Басе иссиғ, совуқ кўрдум замонда,
Басе аччиғ, чучук тоттим жаҳонда.

Шу сабабли шоир кўпни кўрган, тажрибали олим сифатида кишиларга соф виждонли, хушхулқ, меҳнатсевар, ҳимматли бўлишни тарғиб қилди.

Алишер Навойй меҳнатни улуғлади, уни дунёдаги барча маъмурчиликнинг манбаи деб таърифлади. Шу

билан бирга ўз шахсий ҳаёти ва ижодий фаолияти билан меҳнат қилишнинг, заҳматкашликнинг нодир намунасини кўрсатди. У ўзининг олтмиш йиллик умри давомида муттасил давлат ишлари билан банд бўлгани ҳолда, 30 дан ортиқ йирик бадий асарлар, шу жумладан «Хамса», «Хазойинул маоний», «Маҳбубул қулуб» каби шоҳ китобларни, шунингдек тил, адабиёт, фалсафа, астрономия, санъат ва ҳоказоларга бағишланган илмий асарларни яратди. Бу, албатта ғоят зўр диққат, чинакам меҳнатсеварлик, кучли ирода маҳсулидир.

Шоир барча касб ва ҳунардаги одамларни ана шундай заҳматкаш бўлишга, меҳнат қилиб эл-юртни обод қилишга чақиради. Бу жиҳатдан мутафаккирнинг деҳқонлар ва косиблар ҳақидаги фикрлари ғоят қимматлидир.

Алишер Навоий «Маҳбубул қулуб»да бундай деб ёзади: «Деҳқонки дона сочар, ерни ёрмоқ била ризқ йўли очар... Олам маъмурлиғи алардин, одам аҳли масрурлиғи алардин. Ҳар қаён қилсалар ҳаракат, элга ҳам қут етур, ҳам баракат».

Навоий деҳқонлар, косиблар меҳнатининг қадрига етди. Негаки, элнинг маъмурлиғи, давлатнинг қуввати ана шу одамларнинг меҳнати натижасидандир. Деҳқонлар ва косиблар меҳнати оғир, ташвишли, машаққатли меҳнат бўлса-да, ўша меҳнат туфайли ризқ-рўз ўтади. Кишилар эғни бут бўлиб, мамлакат ободонлашади, эл-юрт шу меҳнат ҳосилидан баҳраманд бўлади. Шу сабабли деҳқон иззатда, унинг меҳнати ҳурматда бўлмоғи лозим, дейди. Шунинг учун ҳам косиб, деҳқонларнинг шоҳлар, беклар томонидан эзилишларига қарши ўз норозилигини баён этади.

Алишернинг тавозе ва одоб ҳақидаги фикрлари ҳам бебаҳодир. У одобнинг хислат ва фазилатларини таърифлаб, кишиларни одобли, ҳушфеъл бўлишга даъват этади.

Навоийнинг тушунишича, одобли кишининг ёши кичик бўлса-да, унинг эл-юрт орасида мартабаси баландир. Одобли ёшларни улуғлар ҳам ҳурмат қиларди. Шоир одоб «ушоғларни кўзга улуғ қилур, атворни халқ улуғ билур», деб ёзади. Одоб кичикларни эл орасида шунчалик эътиборли қилар экан, бу хислатнинг катта ёшдаги одамлар учун бўлган аҳамиятини ва натижаларини ҳатто чамалаб ҳам, ўлчаб ҳам бўлмайди, деган хулосага келади Навоий.

Шунинг учун ҳам шоир:

Адл ила олам юзин обод қил,
Хулқ ила олам элини шод қил, —

деб ёзади ва инсоннинг яхши ахлоқли бўлишини адолат-
лилиқ, гуманизм, инсонпарварлик билан чамбарчас бог-
лайди.

Алишер Навоий кишиларни яхшилик қилишга, сахо-
ватли ва ҳимматли бўлишга чақиради. Шоирнинг ёзи-
шича, яхшилик инсоният боғининг ширин мевасига яхши-
ликни раво кўрмаган, саховатсиз кишиларни Алишер
Навоий мевасиз дарахтга, гавҳарсиз садафга ўхшатади
ва «Дурсиз садаф ила ўлуб қуруғон кашафга не эъти-
бор» дейди. Шундай экан, саховат кўрсатиш, кишиларга
ёрдам бериш юксак фазилатдир. Сахийлик қанчалик
кўркам бўлса, бахиллик каби иллатлар шунчалик тубан-
дир. Сахийлик кишини улуғласа, бахиллик жирканч ҳол-
га солади.

Шоир барча касб-ҳунар эгаларидан, жумладан олим-
лардан ҳам хуш фазилатли, яхши хислатли бўлишни
талаб қилади. Мутафаккирнинг ҳисоблашича, бахиллик
билан ўз илмини бошқаларга ўргатмаган, ундан элни
бахраманд этмаган олим — олим эмасдир. Илмига амал
қилмайдиган олим бир умр ҳасрат билан кун кечиради.
Бу ҳақда Алишер Навоий шундай дейди:

Олимиким илми эрди беамал,
Ё ғанийким молига бахил эрди ёр.
Удилар юз ҳасрату армон била,
Элга бўлди ишларидин эътибор.

Алишер Навоийнинг хушмуомалилик, ширин сўз-
лик, мулойим такаллумли бўлиш ҳақидаги фикрлари
ҳам диққатга сазовордир.

Шоир сўзининг инсон ҳаётидаги катта аҳамиятини
яхши тушунади. Шу сабабли у ҳар бир сўзни ўз ўрнида
ва ўз вақтида ишлатишни зўр саноат деб билади ва шуни
эгаллашга даъват қилади. Алишер Навоий ёзади:

Маъдани инсон гуҳари сўз дурур,
Гулшани одам самари сўз дурур.

Яна:

Ҳам сўз ила элга ўлумдин нажот,
Ҳам сўз ила топиб ўлук тан ҳаёт.

Шу сабабдан Алишер Навоий «чин сўз — мўътабар,
яхши сўз — мухтасар» дейди. У сўзда ёлғончиликдан
ёмонроқ иш йўқдир деб қайд этади.

Алишер Навоий тил ва кўнгил бирлигини талаб қилар, тилнинг халққа хизмат қилиши зарурлигини таъкидлар эди. У «тилга эътиборсизлик — элга эътиборсизлик», дейди.

Шоир кишиларни рост сўзлашга, мазмунли гапиришга ўргатиши билан бирга; ёмон тилдан, ёмон сўздан сақланишни талаб қилади. «Маҳбубул қулуб»да: «Мулоим такаллум — ваҳшийларни улфат сари бошқарур, фусунгар афсун била илонни инидан чиқарур» дейди.

Алишер Навоий сўзининг ижтимоий вазифаси ва аҳамиятини гўзал равишда ифода қилади. Сўз, назм, наср, нотиқлик, умуман айтганда тил ва адабиётдан халқ, мамлакатнинг ривожланиши учун буюк қурол сифатида фойдаланиш кераклигини уқтиради ва бу бобда ўз ажойиб хизмат қилади.

Алишер Навоийнинг бу илғор ғоялари фақат ўз замонасида эмас, бизнинг давримизда ҳам муҳим тарбиявий аҳамиятга эгадир. Чунки улар умуминсоний, умумбашарий ахлоқ-ҳулқ, хислат ва фазилатларга мансубдир.

Алишер Навоийнинг кўп қиррали, сермазмун ижодий мероси кишилик жамияти маданияти хазинасига қўшилган ажойиб, гўзал дурдоналаридандир. Ўзбек халқи ўзининг миллий, маданиятини янада барқ урдириб ривожлантиришда Навоий маданий меросидан баракали фойдаланиб, ундан баҳраманд бўлмоқда.

ЖОМИЙ БУЮК МУТАФАККИР

Абдурахмон Жомий ҳижрий 817 йилнинг 23 шаъбонида, яъни 1414 йилнинг 7 ноябрида туғилиб, 1492 йилда Ҳирот шаҳрида вафот этди. Жомий туғилган даврда Ҳирот давлати тепасида Амир Темурнинг ўғли Шоҳруҳ Ҳирот тахтига чиққанидан сўнг (1405 йилнинг март-апрель ойлари) бу ерда тинч қурилиш ишларига эътибор ошди. Ҳиротда муҳташам, чиройли бинолар қад кўтарди. Мамлакатда суғориш иншоотлари қуриш зўрайди, савдо муносабатларини ривожлантиришга мўлжалланган тadbирлар амалга оширилди, юртда нисбий сиёсий тинчлик ўрнатилди. Мана шуларнинг ҳаммаси Ҳиротда фан ва маданият тараққиёти учун бир қадар қулай шароитларни туғдириб берди.

XV асрнинг биринчи ярмида Шоҳруҳнинг ўғли Улуғбек ҳокимлик қилган замонда Самарқанд ҳам иқтисодий жиҳатдан бирмунча юксалади, шаҳарда маъмурий бинолар — мадрасалар, ҳаммомлар, тимлар пайдо бў-

лади, маданият ва илмий фикрлар ўсади. Бироқ 1447 йилда Шоҳруҳ вафот этганидан ва 1449 йилда Улуғбек мудҳиш равишда ўлдирилганидан кейин Мовароуннаҳр ва Хуросонда теурийлар орасида тахт учун ўзаро урушлар кучайиб кетади.

XV асрнинг 50—60-йилларида Абусайд идораси вақтида мамлакатда бир қатор сиёсий тинчлик қарор топган бўлса-да, аммо бу узоққа чўзилмади; кўп ўтмай феодал ҳокимлар ўртадаги жанжал можаролар яна кескинлашади. 1469 йилга келиб Ҳиротда давлат ҳокимиятини Амир Темирнинг чевараси Султон Ҳусайн Бойқаро ўз қўлига олганидан сўнг мамлакатда бир қадар тинчлик ўрнатилди.

Ҳусайн Бойқаро давлатида Амир унвонини олган, аввал муҳрдор, сўнгра эса улуғ вазир лавозимида ишлаган Алишер Навоий муҳим роль ўйнади. Алишер Навоий амирлик унвонини олган вақтлардаёқ, яъни 1472 йиллардаёқ икки тилда (тожик ва эски ўзбек тилида) шеър айта олган шоир сифатида шуҳрат қозонган эди. Алишер Навоий билан Абдураҳмон Жомий ўртасидаги мустаҳкам дўстлик, иноқлик ана шу даврларда бошланган деса бўлади.

Султон Ҳусайн Бойқаро подшоҳлигининг сўнгги йиллари, айниқса XV асрнинг 90-йилларида теурийлар сулоласининг ҳалокатига олиб келган ўзаро урушлар билан ўтди. Абдураҳмон Жомий мана шундай тарихий-сиёсий вазиятда яшади ва ижод қилди.

Тарихий манбаларнинг хабарига кўра, Абдураҳмон Жомий камтар, ҳокисор, фанда, нафақат адабиётда меҳнатсевар, заҳматкаш инсон бўлган. У ўз ижодий меҳнати, кучли қобилияти ва истеъдоди туфайли тожикфорс адабиётининг улуғвор вакили бўлиб етишди. Жомий буюк бадий сўз ustalари — Рудакий, Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Носир Хисрав, Саъдий, Ҳофиз, Амир Хисрав Деҳлавийларнинг асарларини зўр эътибор билан ўқиб, улардан баҳраманд бўлди.

Алишер Навоий Жомийнинг севикли ва содиқ шогирди эди. Абдураҳмон Жомий Алишер Навоийнинг ижодидан хурсанд бўлиб, уни ҳурматлаган, улуғлаган. У Алишер Навоийнинг илмий-адабий ва давлат ишлари соҳасидаги ҳар бир тadbир ва чораларини халқ ҳамда мамлакат учун фойдали ҳисоблаб, Навоий ҳаракатларини ёқлаган, қувватлаган ва мадҳ этган. Алишер Навоий билан Абдураҳмон Жомийнинг дўстлиги ўзбек ва тожик халқларининг муттасил ҳамкорлик ва бирдамликларини ифодаловчи ёрқин саҳифалардан. Жомийнинг адабий

мероси кўп қиррали ва бойдир. Жомий тарих саҳнасига араб ҳамда форс тилларини пухта эгаллаган донишманд, сифатида чиқди. У тилшунослик ва адабиётшунослик соҳасида, шеъринг ва мусиқа назарияси бобида ўткир тадқиқотчи сифатида қимматли асарлар яратди. Жомий — тасаввуф фалсафасини чуқур текширган мутафаккир, қонуншунос олимдир.

Жомийнинг «Хирадномаи Искандарий» ва «Рисолаи мусиқи» («Мусиқа ҳақида рисола») асарлари мутафаккирнинг ижоди ва дунёқарашини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

Абдурахмон Жомий «Хирадномаи Искандарий»да зулмни, очкўзлик ҳамда хасисликни кескин қоралайди, кишиларнинг меҳнатсевар ва муруватли бўлишларини куйлайди. Ижтимоий адолат, одамлар ўртасида ўзаро ҳамкорлик ва тинч-осойишталикни орзу қилади.

Мутафаккир «Хирадномаи Искандарий»нинг «Аҳолиси покиза рўзгор ўтказувчи шаҳарга Искандарнинг етиб келганлиги ҳақидаги дoston» деган қисмида шаҳар (мамлакат) ва унинг аҳолиси образлари воситаси билан кишилар ўртасидаги ижтимоий тенглик ва адолатни, меҳр-муҳаббат ва ҳамкорликни куйлайди. Шоир мана бундай деб ёзади:

Бу шаҳарда (мамлакатда) на бой, на фақир, на султон, на амир бор. Бу ерда ҳамма бир хилда ҳаракат қилади, бир-бирларига фақат яхшиликни раво кўрадилар, улар бир-бирларига мададкор.

Жомий мавҳум тенгликни эмас, балки кишилар ўртасидаги адолат ва ҳамкорликни, меҳнат ва меҳнатсеварликни тараннум этади. Унинг фикрича, ҳамма баб-баравар бўлса, меҳнат қилса, ҳақиқий тенглик ва маъмурилик қарор топади.

Мутафаккир ижтимоий тенгликни куйлар экан, бу мавзуни тобора чуқурроқ очиб беришга ҳаракат қилади. Ижтимоий тенглик, маъмурилик бўлган ерда ўғрилиқ, фирибгарлик каби ярамас ҳолларнинг йўқ бўлиб кетишига ишонади. Чунончи, шоир тасвирлаган шаҳарда маъмуричилик бўлганидан бу ерда ўғрилиқ қилиш умуман йўқолиб кетган. Жомий ўз шаҳри, ўз мамлакати ва ўз халқининг ҳам ана шундай замонда яшашини орзу қилади.

Ёзувчи ўзининг ғояларини бадиий янги шаклда — савол-жавоб воситасида ўқувчиларга етказди. Искандар шаҳар аҳолисига савол беради, шаҳар аҳолиси эса жавоб айтади. Мисол учун шоир мисраларининг қуйидаги мисралари мазмунини олайлик:

У (Искандар) айтди: эшикларингизда қулф калит кўринмайди, нима сизларда ўғрилар йўқми?

Дедиларки (шаҳар аҳолиси): бизда ўғрилар йўқ, ўғриликка қарши қаттиқ тадбирлар кўрилган. Бизда ҳамма маъмур яшайди. Меҳнатсевар кишилар ерга бир дон ташлаб юз дон ундириб оладилар.

Жомий дўстлик ва ҳамкорликни, сабрли ва қаноатли бўлишни юксак бадий равишда мана бундай тасвирлайди:

У (Искандар) айтди: нега сизларнинг ўртангизда жанжал уруш йўқ?

Дедиларки (шаҳар аҳолиси): бу шаҳарнинг аҳолиси ўз ҳолидан қаноатланган. Шу жиҳатдан бизнинг ўртанимизда на жанжал бор, на уруш. Бизда фақат ҳамкорлик бор.

Шундай қилиб, Жомийнинг «Хирадномаи Искандарий» китоби ўз даврининг муҳим ижтимоий воқеаларини акс эттирган йирик асарлардан биридир, унда XV асрдаги Ҳирот ва Самарқандда мавжуд бўлган иқтисодий, ижтимоий воқеалар, қосибу деҳқонларнинг қаттиқ эзилиши, очкўз, маккор амалдорларнинг оддий халқ қонини сўриши ҳам ифодасини топган.

Абдурахмон Жомийнинг ўзи мулкдор киши эди. У гуманист ҳам эди. Шунинг учун у ўз даври шароити берган имкониятлар доирасида оддий халқнинг адолатли тузум, адолатли подшоҳ, инсоннинг тенг ҳуқуқли, бахтсаодатда яшашликка интилиши, умид ва тилагини юксак бадий тасвирлай олди.

Абдурахмон Жомий ўзининг иккинчи йирик асари «Рисолаи мусиқа»да Абу Наср ал-Форобийнинг мусиқа ҳақидаги ғояларини ривожлантирди. Жомий, мусиқа товўшларнинг ҳамоҳанглиги ҳақидаги, товўшларининг мукамал, гўзал уйғунлашуви тўғрисидаги фандир, дейди. Мусиқа Жомий назарида, кишига роҳат бағишлайди, унга илҳом, куч-қувват бериб, кишини аллалаб ардоқлайди. Мутафаккирнинг айтишича, мусиқанинг қиммати халққа хизмат қилишдадир.

Жомий мусиқа назариясини икки қисмга ажратади, буларнинг биринчиси наъма бўлиб, баҳс этадиган композиция таълимоти бўлса, иккинчиси мақом-ритм ҳақидаги таълимотдир.

Жомий мазкур асарда мусиқа назариясига ва тарихига бўлиб кўринади. Унинг бу жаҳон мусиқа маданияти хазинасига қўшган катта ҳиссасидир. Жомийнинг «Рисолаи мусиқа» китобисиз Ўрта ва Яқин Шарқ мусиқа маданиятини тўлиқ ўрганиб бўлмайди.

Абдурахмон Жомий илм тарғиботчиси бўлган. У ўз ҳаётини китобсиз тасаввур қилмаган, китобни инсоннинг ишончли йўлдоши, инсон учун шамчиरोқ деб билган.

Хуштар зи китоб дар жаҳон ёре нест,
Дар ғамкадан замона ғамхоре нест.
Ҳар лаҳза аз ў ба ғушаи танҳойи,
Сад роҳату, лек ҳаргиз озоре нест.

Таржимаси:

Китобдан яхшироқ дўст йўқ жаҳонда,
Ғамхўринг бўлғай у ғамли замонда.
У билан танҳо қол, ҳеч бермас озор,
Жонингга юз роҳат берар ҳар онда.

(Ш. Шомуҳамедов таржимаси)

Абдурахмон Жомийнинг кўп қиррали, бой ижодиётида ички зиддиятлар ҳам мавжуд. Жомий, бир томондан, Самарқандда Улуғбекнинг энг яқин илмий ходими Қозизода Румийнинг суҳбатларини эшитиб, унга таҳсинлар ўқиса ва ўз укаси атоқли ҳаким мавлоно Шамсуддин Муҳаммад билан ҳамфикр бўлса, иккинчи томондан, Абу Али ибн Синонинг табиий-илмий қарашларини танқид қилади.

Шуни қайд этиш зарурки, Жомий ижодидаги бу жиҳатлар мутафаккирнинг умумий прогрессив қарашлари учун характерли эмас. Чунончи, Жомий Ибн Синонинг табиий-илмий қарашларини танқид қилган бўлса-да, умуман Шарқнинг бу улкан энциклопедист олимини ҳурмат билан қадрлади. Шунингдек, Жомийнинг нақшбандийлик оқимига бўлган муносабати ҳам унинг эзгу ният ва олижаноб орзуларидан келиб чиққан.

БОБОРАҲИМ МАШРАБ ИЖОДИ

Ўзбек адабиёти ва ўзбек ижтимоий тафаккурида ўзига хос ғоявий оқимлар ана шу ижтимоий негизларда келиб чиқди. Ана шу жиҳатдан Машраб ижоди бирмунча аҳамиятга эгадир.

Саргардон шоир Бобораҳим Машраб шеърлари билан машҳур бўлиб, XIX асрда кенг халқ оммаси орасида Бедилдан ҳам ортиқроқ ном чиқарди.

Машраб ижоди ички қарама-қаршиликларга эгадир, бунда бир томондан, меҳнаткаш омманинг золимларга қарши норозилиги, иккинчи томондан, озодликка инти-

лувчи, бирлашмаган ва уюшмаган халқ оммасининг оҳноласи, ожизлиги равшан ифодаланган.

Машраб — шоирнинг тахаллусидир. Шоирнинг исми Бобораҳим бўлиб, унинг ёшлиги Фарғона водийсининг Наманган шаҳрида ўтган.

Ўзбек тилида ёзилган «Девонаи Машраб» номли шеърлар тўплами китобида шоир ўз дунёқарашларининг асосларини ифодалаб беради ва шайхлар, муллаларнинг беҳаёлигини фош қилади, зўравонлик ва зулмни қоралайди.

Машраб зўравонликни ва руҳонийларни қоралаб, ўз фикрларини очиқ ва чин ифодалайди. Машрабнинг шунга ўхшаган фикрлари феодал зодагонларга маъқул бўлмаслиги равшан эди, шунинг учун ҳам улар Машрабни жазолаб ўлдирдилар.

Машрабнинг ажойиб шеърлари ҳар бир китобхонда чуқур туйғулар ва ички кечирмалар пайдо қилиб, руҳий озиқ беради. Маъна, Машрабнинг юксак бадний лирикасидан мисоллар:

Ишқинг ўтига куйголи келдим,
Ойдек юзингни кўрголи келдим.
Савдои зулфинг тушди бошимга,
Сендан давосин сўрголи келдим.

Машраб ўзбек бадний сўзларининг моҳир устаси, фаросатли, жуда ҳам зўр юмор кучига эга шоирдир.

МИРЗА АБДУЛҚОДИР БЕДИЛ

Мирза Абдулқодир Бедилни Марказий Осиёда йирик мутафаккирлардан бири сифатида яхши танийдилар. У ўз вақтида Марказий Осиё халқлари маданиятининг ривожланишига таъсир кўрсатди. Мирза Абдулқодир Бедил форс-тожик адабиётининг истеъдодли шоири, классиги ва новатори бўлибгина қолмай, ўз замонасининг ажойиб файласуфи, кўзга кўринган олим ҳам эди. У адабиёт ва фалсафа соҳасида қимматбаҳо мерос қолдирди.

Афсуски, Бедилнинг асарлари бизнинг давримизгача деярли текширилмасдан қолиб келди. Тўғри, ўтмишда баъзи бир муаллифлар Бедилнинг таржиман ҳоли тўғрисида тўла бўлмаган маълумотлар баён қилдилар, Бедил китобларидан цитаталар келтириб, унинг айрим қарашларига қисқа характеристикалар бердилар.

Форс биографик ёзмаларда, масалан, Мирғулом Али

Озод Белғиромийнинг «Хазонаи Омира»¹сида Бедилнинг ҳаёти, фаолияти ва ижоди тўғрисида жуда муҳим, лекин ниҳоятда қисқа тарихий маълумотлар бор.

Ҳусайн Қулихон ўзининг «Наштари ишқ»² номли асарига шоир ва файласуфнинг меросини, ижодий йўллари ни бирмунча яхшироқ текширди. Қулихон Мирза Абдулқодир туғилган ва болалик чоғларини ўтказган шаҳардандир. Яна шуни ҳам айтиш керакки, мўйсафид Бедил ҳали ўз ижодий ишларини давом эттираётган вақтда Ҳусайн Қулихон тахминан энди 10 ёшга кирган эди. Мана шу ҳолни назарга олиб, Ҳусайн Қулихон китобида Бедил ҳақида келтирилган маълумотларни аниқроқ ва жуда ҳам муҳим маълумотлар, деб айтиш мумкин.

Муҳаммад Сиддиқ Ҳасанхоннинг «Шамъи Анжуман»³ номли хотираномасида ҳам Мирза Абдулқодир Бедил тўғрисида умумий характерга эга бўлган материаллар бор.

Бу манбалардан ташқари, қўқонлик тарихчи Ҳакимхон Ҳожи Муҳаммадхон томонидан ўзбек тилида ёзилган «Мунтахабул таворих»⁴ номли китобни ҳам кўрсатиб ўтмоқ даркор. Муаллиф бу китобда Бедил, Зебинисо ҳақида қисқача гапириб, Бедилни Аврангзеб подшолик қилган даврнинг «Мирза Маликушшуароси» деб атайди.

Мирза Бедилнинг «Куллиёт»⁵ асарини нашр қилувчи муҳаррирлар унинг таржиман ҳоли тўғрисида умумий характеристика берганлар ва дунёқарашларини қисқа таҳлил қилганлар.

III. Сомийнинг «Қомусул аълوم»⁶нинг иккинчи жилдида (турк тилида ёзилган) Бедил тўғрисида жуда кам, ҳаммаси бўлиб 13 сатр маълумот берилган. «En-zyklopaedies islam»⁷ нинг I-жилдида муҳим, лекин қисқа материал бор, бу материаллардан маълум бўлишича, Абдулқодир Бедилдан бўлак шерозлик Мирза Раҳим

¹ Қаранг: М. Али Озод Белғиромий. Хазонаи Омира. литографик нашр. Бомбай, 1800, 152—166-бетлар.

² Қаранг: Ҳусайн Қулихон. Наштари ишқ, литографик нашр. Бомбай, 1808—1809, 130—144-бетлар. Тошкент. Халқ кутубхонаси. инв. № 1223.

³ Қаранг: М. Сиддиқ Ҳасан. Шамъи Анжуман. 1876. 82—86-бетлар.

⁴ Ҳакимхон Ҳожи Муҳаммад. Мунтахабул таворих, лит. нашр, Тошкент, 1877, 104-бет.

⁵ Мирза Бедил. Куллиёт, лит. нашр, Бомбай, 1882.

⁶ Сомий III. Қомусул аълум. 1889. 1428-бет.

⁷ Enzyklopaedie des Islam, Bd. I, Bedil.

Бедил, нишопурлик Муҳаммад Амин Бедиллар ҳам бўлганлар.

Бизнинг давримизда ўтмишнинг маданий меросларини, хусусан ўтган замон мутафаккирларининг асарларини ўрганишга катта аҳамият берилади. Бедил ижодини текширишга бўлган қизиқиш бундан ёрқин далолат беради.

«Тожиқ адабиётининг намуналари»⁸ (1940 й.), Гафур Гуломнинг «Шарқдан бораман»⁹ (1943 й.), Е. Э. Бертельснинг «Бедил ҳақида мулоҳазалар»¹⁰ деган мақоласида (1945 й.), С. Айнийнинг «Мирзо Абдулқодир Бедил»¹¹ (1945 й.), К. С. Айнийнинг «Бедил ва унинг «Ирфон» поэмаси» деган кандидатлик диссертациясида, китоб ҳамда мақолаларида Тожикистон ва Ўзбекистонда кенг аҳолига яхши таниш бўлган шоир ва мутафаккирнинг ижоди тўғрисида қимматли маълумотлар учратамиз.

1955 йилда Москвада Бедилнинг Л. Пенковский рус тилига таржима қилган «Комде ва Модан» поэмасини босиб чиқарди.

Биз ушбу асарда, Бедил даврининг тарихидан ва адабий асарларидан зарур материаллар келтириб, унинг фалсафий қарашларига характеристика бериш ва уни таҳлил қилиш билан чекланамиз.

Ҳусайн Қулихон Азим Ободийнинг «Наштари ишқ» китобида берилган маълумотга қараганда, Мирза Абдулқодир Бедил барлос деган турк қабиласидан бўлган.

Мирза Бедил 1644 йилда (1054 йил ҳижрий) Ҳиндистонда, Азимободда (Бенгалия), ҳарбий хизматчи оиласида туғилган; Бедил Деҳлида 1721 йилда (1133 йил ҳижрий) вафот этган.

Абдулқодир Бедил жуда ҳам мураккаб вазият мавжуд бўлган бир шароитда ҳаёт кечирди ва ижод қилди. Бу даврда Ҳиндистонда ҳам, Марказий Осиёда ҳам феодал тузумининг ички қарама-қаршиликлари кескинлашган эди. Бу вақтларда Ҳиндистонда Шоҳ Жаҳон (1628—1658) ва Аврангзеб 1658—1707) подшоҳлик қилди. Аврангзеб вафот этгандан кейин, 1707—1720 йиллар да-

⁸ Тожиқ адабиётининг намуналари. Тожиқ тилида тўпلام. Душанбе, 1940.

⁹ Гафур Гулом. Шарқдан бораман. Тошкент, 1943.

¹⁰ Бертельс Е. Э. Бедил ҳақида мулоҳазалар. «Зафар» альманаҳи. Тошкент, 1945, 1-сон.

¹¹ Садриддин Айний. Мирзо Абдулқодир Бедил. Душанбе, 1954.

вомида, аниқроғи, бобурийлар империяси тахтида 15 дан ортиқ ҳоким ўзгарди. Шунн ҳам эслатиб ўтайликки, ана шу даврда Ғарбий Европа давлатлари Ҳиндистонда янги мустамлакаларни эгаллаб олишни кучайтирдилар.

Ҳусайн Қулихон Азим Ободийнинг «Наштари ишқ» да, Муҳаммад Сиддиқ Ҳасанхоннинг «Шамъи анжуман» да хабар берилишича, Бедил ёшлигида фанларни зўр истеъдод билан ўрганган. Бедил 10 ёшидаёқ араб тилининг грамматикаси «Қофия» китобини яхши билар эди, форс адабий тилини тўла равишда ўрганган эди. Мирза Бедил болалик чоғида отасининг вафотиға бағишлаб шеърлар ёзган, деб айтишади. Бироқ шоирнинг ўзи хабар беришича, у фақат йигирма яшар ўспиринлик чоғида шеърлар ёза бошлаган ва халққа танилган.

Мирза Бедил мадрасада билим ола бошлади, лекин кейинчалик мадрасада кетди, чунки у ерда ўқитиш фақат схоластик усул билан олиб бориларди, бу усул эса Бедилнинг ҳафсаласини пир қилиб қўйган эди. Мадрасадаги схоластика ҳукмронлигини қоралаб, Бедил ғазаб билан ёзган эди:

Дар мадраса хомуши чароғаст имруз,
Оташкадан хуруши доғаст имруз,
Мулло дар беҳаёи дуданке задаст,
Ҳангоми хумоқ бе димоғаст имруз¹².

Маъноси: Мадрасада ҳозир донишманд кишилар қолмади, нодонлик эса, авжига минди. Муллаларда қолмади ҳаё, давр аҳмоқларники бўлиб қолди.

Бедил онаси ҳамда тоғасининг эътибор бериб қилган ғамхўрлиги билан ўз билимини мустақил равишда ошириб борди. Камол топаётган шоир-файласуфнинг тоғалари — Мирза Қаландар ва Мирза Зариф унинг тарбиячилари бўлдилар. Мирза Қаландар армияда хизмат қилди; ёзишни билмасада, бироқ, у шеър тўқирди, эркин ва равшан ақл эгаси эди. Мирза Зариф ҳуқуқ таълимотларидан яхши хабардор бўлиб, теолог ҳам эди. Улар ўша вақтнинг машҳур кишиларни шайх Камол ва бошқалар билан яқин алоқада бўлганлар.

Бедилнинг шайх Камол тўғрисида ёзишича, у бошқа шайхлардан фалсафани ва адабиётни яхши билиши билан фарқланган. Шайх Камол ҳинд адабий тилини бил-

¹² Б е д и л. Қуллийёт. Рубоийёт, 65-бет.

ган, ҳинд фалсафасининг муҳим масалаларини еча олишга моҳир бўлган. Бедил эса айрим фалсафий муаммоларни у билан ҳинд тилида гаплашиб, муҳокама қилган.

Мирза Бедил ўзининг «Чор унсур» номли китобида, масалан шайх Камол унга илоҳиёт ва фалсафани ўқитганини ҳикоя қилади. Шу китобда Бедил яна, у ҳинд фалсафасининг муҳим қоидаларини ёзиб олганлигини, лекин ҳиндча ёзилганлиги учун бу қоидаларни форс-тожик тилида ёзилган «Чор унсур» га кирита олмаганлигини ёзади.

Бундан ташқари Бедил, афтидан, ҳинд фалсафасини форс тилига таржима қилинган «Упанишад четирех Вед» дан ҳам асосли равишда ўрганган бўлса керак, бу асар «Сирлар сири»¹³ номи билан 1656 йилда босилиб чиқди.

Шайх Камол вафот этгандан кейин Бедил ўз ижодини янада чуқурроқ ривожлантиришга ҳаракат қилиб, шоҳ Фозил ва Мирза Абдулқосимда таълим олишни давом эттиради, шунингдек, тарихий ва адабий адабиётларни мустақил ўқиш йўли билан ҳам ўз билимини ошириб боради.

Бедил ёшлигида фақирлар билан алоқада бўлди. Фақирлар ўша вақтларда дарвешлар ҳаракати туфайли, кўплаб тарқалган эдилар. Бедил ўшаларнинг таъсирида бўлди. Аммо, уларнинг реал ҳаётдан йироқлаштирувчи ғоялари мутафаккир Бедил учун ёт бир ғоя эди, шунинг учун ҳам у шайхлардан, дарвешлардан, фақирлардан четлашади. Шундан кейин Бедил Аврангзебнинг ўғли Муҳаммад Аъзамшоҳга навкарлик хизматиغا киради, лекин кўп вақт ўтмасдан ўз умрини бутунлайича фан ва адабиётга бағишлайди.

Мирза Бедил ҳар бир киши маълум ҳунарни, маълум касбни ўргансин, деб талаб қилди, ишёқмаслар ва фақирларни текинхўрлар деб танқид қилди. У ўзининг «Чор унсур» деган китобида бундай деб ёзди:

То фазлу ҳунар оинапардоз нашуд,
З-иқбол даре ба руи кас боз нашуд¹⁴.

Маъноси: «Ҳунар эгалламагунча, киши юзига иқбол эшиги очилмади».

Бедил кўп саёҳат қилди, ҳиндлар ҳаётининг хилма-

¹³ Қаранг: Туркистон Шарқ институти тўплами. Тошкент, 1923. 45-бет.

¹⁴ Бедил. Куллиёт. Чор унсур. Бомбай, 1299, 101-бет.

хил томонларини кўздан кечирди. У ўз даврининг олимлари, шоирлари ва рассомлари билан яқин алоқада бўлди. Масалан, у кўп йиллар давомида дўстлик қилишган ҳинд рассоми Итуп Чатр тўғрисида хотира ёзган. Бу ҳолларнинг ҳаммаси Мирза Бедил қарашларида сўфизмдан, мистицизмдан пантеизмга — «*ваҳдати-мавжуд*»га ўтиш эволюциясида муҳим роль ўйнади.

Мирза Бедил халқни жабрловчиларга, зolimларга нафрат билан қаради, мустабид ҳокимларни қоралади. Муҳаммад Аъзамшоҳнинг ўз шаънига бағишлаб мақтовли шеърлар ёзиб бериш тўғрисидаги таклифини рад қилди. Бедил бундай ёзган эди.

Бедил, моро ҳарзадарон шон нест,
Махди миру ситонши султон нест.
З-ин даст каломе, ки зимо мешунавн,
Ғайр ба исҳор хизмати ёрон нест¹⁵.

Маъноси: «Бедил, бемаза гапиришлик менинг шаънимдан эмас. Мен султонларни мақтамайман, шаҳзодалар шарафига мадҳ айтмайман. Менинг шеърларимда бировнинг мадҳига айтилган мисралар бўлса, дўстлар ва маслакдошларим шаънига айтилгандир».

Бедил Муҳаммад Аъзамшоҳ хизматидан воз кечиб, Ҳиндистоннинг сиёсий ва маданий маркази Деҳлига кўчиб келди ва умрининг охиригача шу жойда истиқомат қилди.

Бедил муҳтожликда яшади, китоблар кўчириб ёзиб ўз меҳнати билан кун кўрди. Деҳлида у ўз усул-мактабини тузди ва фалсафа ҳамда адабиётга доир бир қанча ажойиб асарлар ёзди.

Мирза Бедил киши тафаккурининг эркин ривожланишига тарафдор эди. «Куллиёт» га ёзган сўз бошисида у қуйидаги байтни айтади:

Навиштам он чи дил фармуду,
Хондам ҳарчи пеш омад¹⁶.

Маъноси: «Юрак буюрганини ёздим, қўлга тушган асарни ўқидим».

Бироқ, Бедил ўз асрининг фарзанди бўлиб, ўз даврининг муҳитига тан берди.

XVII асрнинг иккинчи ярмида ва XVIII асрнинг боши-

¹⁵ Б е д и л . Куллиёт. Сўз боши.

¹⁶ Ўша жойда.

да Ҳиндистонда ҳам, Марказий Осиёда ҳам феодал реакцияси кучайган эди. 1658 йилда, ўзаро шиддатли ички урушлардан кейин Аврангзеб Ҳиндистоннинг анчагина қисмида ҳокимиятни ўз қўлига олди. У ўз отаси Шоҳ Жаҳонни қалъага қамади, тахтни эгаллаш учун ҳаракат қилишидан хавфланиб акаси Доро Шикухни атеизмда ҳамда исломни ҳинд фалсафаси билан мослаштиришда айблаб ўлдирди. Акбар ҳукмронлиги давридан (1556—1605) бошлаб жорий этилган диний эътиқод эркинлиги бекор қилинади.

«Буюк бобурийлар авлодининг энг кейингиси — Аврангзеб соат стрелкасини орқага бурмоқчи бўлди ва бу уринишида соатни тўхтатиб қўйди ҳамда уни синдирди»¹⁷.

Баъзи бир муваффақиятларга қарамай, Аврангзеб Ҳиндистонда барқарор ва мустаҳкам марказлашган феодал аппарати туза олмади. У ўз империясидаги халқларнинг диний ва миллий антагонизмини бартараф қила олмади. Аксинча, шу даврда Ҳиндистонда диний ва миллий низо янада кескинлашди. Ҳиндистон халқлари ўртасидаги ўзаро феодаллик урушлари, диний ва миллий антагонизм бу мамлакатнинг буржуазия Англияси томонидан тез босиб олиниши ҳамда Буюк бобурийлар империясининг йиқилиши учун асосий сабаблардан бири бўлди.

Деҳқонлар ва ҳунармандларнинг ҳарбий-феодал оқсуяклар, судхўрлар ва феодал давлати томонидан қаттиқ эксплуатация қилиниши миллионлаб кишиларнинг қашшоқланишига ва ижтимоий зиддиятларни кескинлашувига олиб келди. Бедилнинг сўзича, деҳқонлар йил бўйи ишлаганлар, уларнинг кучи билан етиштирилган ҳосил эса, оқсуяклар ва ғаразгўй амалдорларнинг осон бойишлари учун манба бўлган.

Мирза Бедил гуманист бўлиб, эркин фикр ҳамда ҳинд халқларининг бирлиги ғояси тарафдори эди. Бедил мусулмонларга ҳам ҳиндларга ҳам бирдай қаради.

Мирза Бедил ўз назарий ишларини давом эттира бориб, ҳинд, араб, форс, Марказий Осиё фанлари, адабиёти, санъати, фалсафасининг катта бойликларини ўрганди; ўз даврининг маданиятли кишиси бўлиб етишди. У Жомий, Саъдий, Аттор, Ҳофиз, Навоийга ўхшаган ва бошқа шоир олимларнинг асарларини эҳтирос ва қунт билан ўрганди.

Саъдийнинг олижаноб фикрлари ҳамда унинг ўткир-

¹⁷ Д ж а в а ҳ а р л а л Н е р у. Открытие Индии. Изд-во иностранных литератур. 1955. С. 279.

лиги Бедилга ўз таъсирини ўтказганлигини алоҳида кўрсатиб ўтиш керак. Саъдийнинг таъсири билан у ўзига «Бедил» (яъни, «дилсиз») деган тахаллус қўйди, ҳақиқатда эса Мирза Абдулқодир ажойиб қалб эгаси, ақлли, зийрак фикрли киши эди. Абдулқодирнинг «Бедил» тахаллуси: «ўз қалбини севган, кўнглини ўз ишига (фанга, адабиётга) берган» деган маънони билдиради, деб ўйлаймиз.

Бедил фалсафа тарихини ўрганди. Маълумки, ҳинд, араб, Эрон ва Марказий Осиё маданиятининг ривожланишига Пифагор, Афлотун, Аристотель (Арасту), Гиппократ, неоплатончилар Демокрит ва Эпикур қарашлари ҳам таъсир кўрсатди.

Мирза Бедил Аристотелни юксак даражада ҳурмат қилди. Ўзининг «Ирфон» номли китобида Афлотунни бир-икки сўз билангина эътибор билан эслаган холос, аммо шу поэманинг бир неча саҳифасини Аристотелга ҳамда унинг қарашларини таҳлил қилишга бағишлади. Шарқнинг барча машҳур мутафаккирлари каби Бедил ҳам Аристотелни «доноликнинг биринчи муаллими», «бутун инсон табиати-нинг мукаммалланиш намунаси» деб атади.

Бедил Аристотель номи билан адолатни, ҳаққониятни, билим ва маърифатни, ўз ватанига нисбатан ҳалол ва софдил бўлишликни куйлайди. Шундан кейин Бедил Аристотелнинг физикаси ҳақида, борлиқ ҳақида, материя ҳақида, шакл ҳақида тўхтаб, Аристотель муваффақ бўлган билимлар билан чегараланиб қолмоқ ярамайди, деб таъкидлайди.

Борлиқ ва инсон муаммолари Мирза Бедил ижодида асосий ўрин тутди. Лекин бу масалалар унинг кўп сонли асарларида турлича ифода қилинди. Бедилнинг ижодий фаолияти 670 йилда бошланди ва XVIII асрнинг 20-йиллари бошигача, яъни 50 йилдан ортиқ давом этди. Ана шу ярим аср давомида унинг қарашлари мураккаб эволюция йўлини ўтди. Бунга иқдор бўлган мутафаккирнинг ўзи қуйидагича ёзади:

Шеъралар, ки ба сад забон фуруд омадааст,
Дар чандин вақту он фуруд омадааст,
Таврот набуд, то бигуям ки ҳама
Якбора зи осмон фуруд омадааст¹⁸.

Маъноси: «Юз хил тилда, яъни мазмунда айтган

¹⁸ Б е д и л. Куллиёт. Рубоёт..., 29-бет.

менинг шеърларим турли-турли вақтларда айтилгандир. Менинг шеърларим таврот эмаски, уларни бирдан осмондан тушган десам».

Шу фикрни Бедил яна қуйидаги сатрларда ифода қилди:

Бедил, дар нусхаи рамузи ашъор,
Айбам нақуни ба нуктаҳон бекор,
Хуш дор, ки дар назми вужуди инсон
Чун нохуну муст узви беҳис бисъёр¹⁹.

Маъноси: «Бедил, менинг шеърларимдаги бекорчи гаплар учун мени айблама! Инсон тани назмида тирноқ ва жунларга ўхшаш беҳис унсурлар борлигини эсда тут».

Мазкур китобимизда Бедил асарларида Шарқда фалсафий фикрларнинг ривожланишида Мирза Бедилнинг чинакам хизматлари нимадан иборатлигига тегишли баҳо беришга уринамиз. Бизнинг асаримизнинг вазифаси шундан иборат.

Мирза Бедил зўр меҳнат қобилиятига эга бўлиб, ижоди жуда ҳам унумли бўлган. У 120 минг мисрадан ортиқ шеър ва 20—25 босма табоқдан иборат наср ёзган. Унинг «Куллиёт»²⁰ номли асарлар тўпламига 16 та китоб кирган. Шу литографик нашрдан ташқари, Бедил асарларининг қўлда кўчирилган кўп сонли нусхалари ҳам борки, уларни Тошкент, Андижон, Самарқанд, Бухоро, Душанбеда ва Марказий Осиё республикаларининг бошқа шаҳарларида ҳозир ҳам топиш мумкин.

Бедил асарларининг, бизнинг нуқтаи назаримизча, энг муҳимларини қуйида қисқача характерлаб берамиз.

1. Бедилнинг катта асари «Чор унсур» («Тўрт унсур») наср билан ёзилган бўлиб, унга Бедилнинг айрим шеърлари қўшимча қилинган. Бу асар, тахминан, 1703 йилда ёзиб тамомланган. Бу асарда Бедил ўз ҳаётини ҳикоя қилиб бериш билан анчагина автобиографик маълумотлар беради.

Шу билан бир қаторда, бу китобнинг айниқса сўнгги икки бобида муаллиф тўрт унсур, яъни: ҳаво, сув, ер, олов тўғрисида; ўсимликлар, ҳайвонлар ва одамнинг пайдо бўлишлари тўғрисида сўзлайди. Шунингдек, у мутлақ руҳ, руҳ ва нарса ҳақида гапиради, дин ҳамда

¹⁹ Б е д и л. Куллиёт. Сўз боши.

²⁰ Б е д и л. Куллиёт. Литогр. нашр. Бомбай, 1299, ҳиж. й., (1882).

руҳонийларнинг роли тўғрисидаги ўз фикрларини ифода-
далаб беради.

Лекин, бу китобда парилар, жинлар, уйқу, туш кў-
риш ва ҳоказолар тўғрисида турли-туман ҳикоя ва афсона-
лар бор. Шундай бўлса ҳам «Чор унсур» Бедилнинг тар-
жимаи ҳолини, унинг дунёқарашларини ўрганиш учун
муҳим манбадир.

2. «Ирфон» («Билим») номли поэма Бедилнинг ҳажм
жиҳатдан энг катта ва мазмун жиҳатдан энг бой асари-
дир. Бу асар 10 минг сатрдан ҳам ошиқроқ. Бедилнинг
айтишича, бу поэма 1711—1712 йилларда ёзиб тамомлан-
ган.

Бу асарда фалсафа, теология, тарих, табиёт ва ада-
биётнинг хилма-хил масалаларига тўхтаб ўтилган.

Бедил шу асарида диний-теологик, сўфийлик термин-
ларини ишлатиб, материя, майда бўлакчалар, жонсиз
табиат тўғрисида, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсининг
келиб чиқиши тўғрисида муҳокама юргизиб, ўз фикр-
ларини ифодалайди. Файласуф, борлиқ — ҳ а с т и ва
йўқлик — н е с т и ҳақида, пировард — ф а н о ва аба-
дийлик — б а қ о тўғрисида, мавжудийлик — в у ж у д
ва ҳеч нима — а д а м тўғрисида ёзади; у бу категория-
ларни ўзича таҳлил қилади ва таърифлайди. Бедил би-
лиш назарияси масалаларига ҳам кўп эътибор беради.
У сезги аъзолари орқали билиш ва рационал билишни
таҳлил қилади, объект ва сезги, тушунча ва фикр, ақл
ва мутлақ руҳ тўғрисида гапиреди.

Бедил деҳқончилик ва ҳунармандчиликнинг келиб
чиқиши тўғрисида, деҳқонлар, ҳунармандлар ҳамда улар-
нинг феодал Ҳиндистондаги оғир аҳволлари тўғрисида
ёзади. Демак, «Ирфон»ни, *Enzuklopaedie des islam* даги
Бедил ҳақидаги мақоланинг муаллифлари айтгандай,
мистик асар деб бўлмайди.

3. «Нукот» («Ҳикматли сўзлар») номли асар фақат
28 саҳифадан иборат ёзилган бўлса ҳам, уни Мирза Бе-
дилнинг жуда ҳам муҳим фалсафий асари деб ҳисоблай-
миз; бу асар Бедил қарашларини яқунловчи ва умум-
лаштирувчи асардир.

Файласуф бу асарида ўз таълимотининг асосларини
жуда қисқа равишда баён қилиб беради. Қизиқарли
жойи шундаки, Бедил бу китобда назария соҳасида
бир-бирига қарши икки йўналиш: дунёвий ва теологик
йўналишлар борлигини кўрсатди. У биринчи йўналишни
хаётгий, оқилона йўналиш, деб ҳисоблади²¹.

²¹ Б е д и л. Куллиёт. Нукот..., 2-бет.

Бедилнинг «Рубонёт» («Рубонийлар тўплами»), «Ғазалиёт» («Ғазаллар тўплами») ва ҳоказолардан иборат бошқа асарларини ҳам кўрсатмасдан бўлмайди. Бедил бу асарларида энг муҳим масалаларни ёритади, шайхлар, зоҳидлар, қаландарларнинг нодонлигини қаттиқ танқид қилади, дарвешлар ҳақида ёзади. Бу асарларда Бедил тарбия, этика, ахлоқ ҳақида қимматли фикрлар айтади. Демак, Бедилнинг бу асарлари ҳам унинг дунёқарашларини ўрганишда муҳим манбалар бўлиб хизмат қилади²².

Ўз вақтида Бедил инсон ақлининг қудратини, фаннинг кучини куйлади, тараққиёт ғояларини, математика, табиёт билимларини ва илғор фалсафани тарғиб қилди.

Ўзбек ва тожик адабиётида Бедилга эргашувчи юзлаб кишилар топилди, улар бедилчилик мактабини туздилар, унинг асарларини ўқиб берувчилар — «бедилхонлар» пайдо бўлди.

Бизнинг давримизда ҳам Бедил шоирлар ва олимларнинг диққатини ўзига жалб этмоқда.

Ғафур Ғулум ўзининг «Шарқдан бораётирман» номли шеърлар тўпламида бундай дейди:

Тонг отар чоғида жуда соғиниб,
Бедил ўқир эдим, чиқди офтоб,
Лойқа хаёлотлар чашмадай тинди,
Пок-покиза юрак бир қатра симоб²³.

Тожик ёзувчиси Мирзо Турсунзода «Тара-Чандри» шеърида Бедил ижоди тўғрисида шуларни ёзди:

Ба обу ранги нав Бедил
Чу омад дар жаҳони назм
Аз ў ҳусни дигар омухт
Боғу бўстони назм...²⁴.

Маъноси: «Бедил дунёни баҳор гўзаллиги билан боийтди. Поэзиянинг баҳорги боғига янада ҳусн қўшди».

²² Шунинг эътиборда тутиш керакки, Бедил асарларининг қўлёзма ва литографик нашрларида бир-бирга ўхшашсизликлар бор. Шунинг учун асарларнинг ҳақиқий маъносини аниқламоқ мақсадида Бедил асарларининг турли нашрлари текестларини диққат билан бир-бирига солиштириб чиқиш керак.

²³ Ғафур Ғулум. Танланган асарлар. Уздавнашр, Тошкент, 1953. 111-бет.

²⁴ Мирзо Турсунзода. Асарҳои мунтахаб. Душанбе, 1955. 218-бет.

БЕДИЛ ПАНТЕИЗМИ

Бедил «Куллиёт»ига тақриз ёзган Сирожгул Ҳақнинг тасдиқлашича, Мирза Абдулқодир Бедил вахдати-вужуд ва шуҳуд—пантеизм позициясида турган. Бироқ у ўзининг шу ҳулосасини тушунтирмади ва кенгайтирмади, Бедил фалсафасининг моҳиятини очиб бермади, унинг қарашларидаги хусусиятларини кўрсатмади. Ҳолбуки, Бедил янги масалалар кўтариш ва уларни ҳал қилиш соҳасида катта қобилиятга эга бўлиб, ўз фикрларининг ноёблиги ва чуқурлиги билан пантеизмнинг мусулмон Шарқидаги бошқа вакилларида фарқ қилади.

Пантеизм Марказий Осиё, Ҳиндистон, Эрон фалсафасида кўпроқ тарқалган оқимлардан бири бўлиб, унинг ҳар хил шакллари бор. Пантеизмни асосан икки оқимга бўлиш мумкин (бу мутлақ маънода эмас, албатта): биринчиси—вахдати-вужуд (жисмоний бирлик) бўлиб, унинг қондаси: «Дунё—худо демак»дир; иккинчиси—араб фалсафасида «Вахдати-мавжуд (олам бирлиги)» деб аталган оқим бўлиб, унинг қондаси: «Худо—дунё демак»дир деб ифодаланади.

Пантеистларнинг биринчи гуруҳи худони ўргимчакка ўхшатади. Ўргимчак ўзидан иплар чиқаргандай, худо ҳам ўзидан бутун борлиқни чиқариб туради; ҳамма нарса худода ифодалангандек, худо ҳам ҳамма нарсада ифодаланади, деб айтади. Шу билан бирга худони бирдан-бир реал нарса, қолган ҳамма нарсани эса унинг шўъласи, нури деб ҳисоблайди.

Вахдати-вужуднинг идеалистик таълимот эканлиги тушунарлидир. Бу таълимот ўтакетган мистик сўфийлар таълимоти учун назарий негиз бўлиб хизмат қилади. Қалом вахдати-вужуднинг вакилларида бири бўлиб Ибн Арабий (1165 йилда Испанияда туғилган, 1240 йилда Дамашқда вафот этган) ҳисобланади. У жуда кўп асарлар ёзган. «Ал-футухот» номли асар шулардан биттасидир. Бу фалсафий асарда Ибн Арабий ўз дунёқарашларини баён қилади. Ибн Арабий Платон ва Плотинларнинг фалсафий қарашларига суяниб, жисмоний дунёдан бошқа яна ғоялар олами, истиора олами, руҳлар олами бор, фақат ана шуларгина реал, абадий, ўзгармасдир, жисмоний олам эса ясама, ўткинчи, вақтинчидир, деб тушунтиради.

Вахдати-вужуд ғоялари сўфий мистикларнинг қарашлари билан ҳамоҳангдир; уларнинг айтишича, жисмоний

олам, нарсалар дунёси ҳақиқий эмас, ҳақиқат худода мужассам этилган, шундай экан, бундан ана шу реал оламга, жисмоний дунёга нафрат билан қараш зарурияти мантикий равишда келиб чиқади.

Мистик сўфийлар ана шундай нуқтаи назарларга асосланиб туриб, реакцияон ғояларни тарғиб қилдилар, билимни, кишиларнинг фаол амалий фаолиятини инкор этдилар; улар таркидунё ғояларини тарғиб қилиб, фақат садақа билан кун кўрувчи дарвешлар, фақирлар, қаландарлар ва гадоё роҳибларнинг турли уюшмаларини ташкил қилдилар. Дарвешлик ҳаракати XVII—XVIII асрларда Ҳиндистон ва Марказий Осиёда кенг тарқалди. Бедил ҳам бир қанча вақт ўшалар билан бирга бўлди. Юқорида айтганимиздай, кейинчалик Бедил улардан ажраб, меҳнат билан турмуш кечира бошлади. Бедилнинг дарвеш-фақирлар билан алоқани узганлиги унинг ҳаёти ва қарашларидаги эволюцияда муҳим бурилиш нуқтаси бўлди.

Вахдати-мавжуд гуруҳидаги пантеистлар табиатнинг абадийлигини, унинг ҳеч ким томонидан яратилмаганлигини тан оладилар, материя билан рухнинг бирлигига ишонадилар, худони оламнинг ўзида деб қарайдилар, билимли бўлишга, меҳнат қилишга даъват қиладилар. Демак, Шарқнинг шоирлари ва мутафаккирларининг дунёқарашларида муҳим роль ўйнаган масала—бу дунёда яшашга интилиш керакми ёки унда воз кечиш керакми, таркидунё қилиш керакми? деган саволга вахдати-мавжуд намояндлари ижобий жавоб берадилар. Вахдати-мавжуд оқими, шарқ перипатетлари сингари, мусулмон Шарқда табиёт билимлари учун фалсафий асослар яратиб берди ва илғор фикрлар тараққиётида прогрессив роль ўйнади. Ҳиндистонда вахдати-мавжуд чуқур илдиз отган бўлиб, қадим ҳинд фалсафаси билан чамбарчас боғланган эди.

Мирза Бедил Шарқ перипатетларининг муҳим таълимотини тан олибгина қолмади, балки уни асослаб ҳам берди. У Ибн Синонинг коинот, дунёнинг яратилмаганлиги ва абадийлиги масалаларидаги таълимотининг энг изчил тарафдор бўлиб қолди. Бедил дунёнинг абадийлиги, ўзгарувчанлиги, бошлангани бўлмаганидек, охири ҳам бўлмаслигини исботлашга тиришди. Бедил Эрон олим тилидан сўзлаб, шундай деди: «Олам сифат жиҳатидан ҳам, сон жиҳатдан ҳам бир лаҳза бўлса-да, бир ҳолатда турмайди. Унинг йиғитлигида қариллик асари бўлмаганидек, гўдаклигида йиғитликдан асар

йўқ. Бу ҳолатлар доим бир-бирларини алмаштира борадилар»¹.

Демак, Бедилча, олам абадий ўзгариш жараёнини кечириб туради. Файласуф ер ва самовий ҳодисалар тўғрисида гапириб, шундай деб ёзди:

На ҳусули сано, на нафринҳо,
Ҳаракоти табиатаст инҳо,
Он, табиат ҳақиқати азалист.
Маънин бенишони ламъязалист.

Ки наво офарини сози худаст,
Абадан парафишони нози худаст,
Ҳасти мутлақ, уст, мо адамом
Сози уро суроғи зеру бамем².

Маъноси: «Булар мақташ ёки сўкиш меваси эмаслар, балки табиат ҳаракатларидир. Бу табиат азалий ҳақиқатдир, яъни «лам язил»сиз, абадий бордир. Унинг наволари ўз созидай, унинг сочилиб, очилиб кўриниши ҳам ўзидандир. Борлиқ унинг мутлақлиги бўлиб, биз ўтувчи, йўқ бўлувчимиз. Унинг созининг зеру мемимиз».

Бедил нуқтаи назарича, дунёда бўлиб ўтадиган ҳамма жараёнлар табиат жараёнларидир, табиат эса, бошланиши бўлмаган абадий ҳақиқатдир: табиат ўз-ўзига сабабчидир, барча борлиқ ундан иборат; унинг моддийлиги мутлақ ва абадийдир, конкрет нарсалар ва инсон табиатнинг маҳсули бўлиб, ўтувчи, йўқ бўлувчидирлар.

Бедилнинг бу нуқтаи назари Б. Спинозанинг *Causa sui* (ўз-ўзининг сабабчиси)³ деган машҳур қондасини эслатади. Аммо шуни айтиш керакки, Бедил пантеист, Спиноза эса материалистдир.

Мирза Бедил XVII—XVIII асрлардаги феодал Шарқи муҳиtida Европанинг илғор мутафаккирлари даражасигача кўтарила олди, табиат ҳодисаларини табиатнинг ўзини ўрганиш йўли билан тушунтиришни талаб қилди. Бу нарса унинг фалсафаси диққат ва ҳурматга сазовор бўлишни кўрсатади, Бедилнинг бу илмий жасорати Шарқда фалсафий фикрларнинг ривожланишига бевосита таъсир кўрсатмади ва ҳатто, ҳозиргача номаълум бўлиб қолиб келди.

¹ Бедил. Куллийёт, Ирфон, 8-бет.

² Ута асар. 9-бет.

³ Қаранг: История философии. Т. II. Госполитиздат, М., 1941, С. 174.

Бедил яратувчи табиатнинг абадийлиги ва аниқ нарсаларнинг ўтувчи характери тўғрисида сўзлайди. У чегарали ҳамда вақтли нарсалар, чексиз ва абадий олам ҳақида ёзади.

Маълумки, «ашаритлар оламнинг абадийлигини ва унинг қонуниятини қатъий рад қиладилар»⁴. Бедил мутакаллимлар—ашаритлар ҳамда сўфийларнинг нуқтаи назарига қарши курашиб, бундай деб ёзди:

То нагарди адам жаҳон нашави,
Хок ногашта жисму жон нашави...
Ба тааммул агар кун илбот,
Жуз адам нест маржеи амвот,
Боз эжоди эътибор намуд.
Аз адам дорад обруи вужуд.
Асли ҳар фарқу иттиҳод ин жост,
Олами мабдау муод ин жост,
З-ин ҳаёте ки кост, ё афзуд.
Хам оз у жасту ҳам дар у осуд,
Халқе аз пардааш аён гардид,
Рахту ва ҳам дар дилаш ниҳон гардид.
Он фаное к-аз у бақо гул кард,
Аз ҳамин маркази фано гул кард.
Ин фанову бақои ваҳм анжом,
Нест жуз ажзу қудрати ифҳом.
То мақоме, ки фаҳми мо болид,
Сурату маънии бақо болид,
Он чи он сун саъи футрати мост,
Назди мо мулки бенишони фаност.
В-арна ажзон зарра то хуршед,
Меънабад мавжу ҳастии жовид.
Дарҳақиқат фанои мутлақ нест,
Ки фано аз лавозими ҳақ нест.
Чун ба кунҳаш намерасад ифҳом,
Мекунад ажзи мо фанояш ном⁵.

Маъноси: «Иўқ бўлмасдан туриб жаҳон бўла олмайсан, тупроққа айланмасдан жисм, жон бўла олмайсан. Агар ўйлаб қарасанг, ўлим адам демакдир. Адамдан яна янги нарсалар вужудга келадилар. Адам бирлик ва фарқланиш жойидир, у келиб чиқиш ва қайтиш оламидир. Ҳар бир ҳаёт эгаси, ким ортиқ ким оздин, унда туриб чиқди ва ҳам унда бориб тутади. Бир

⁴ История философии. Т. I. С. 438.

⁵ Б е д и л. Куллиёт, Ирфон, 27-бет.

халқ куннинг пардасидан ошкор бўлди. У яна бориб ўша пардага ўралди (йўқ бўлди). Бақодан турган фано шу фано марказида—ерда туради. Бу ҳақиқатни тушунмай асосиз фикрлар ёйиш бизнинг тушунчамизнинг ожизлигидандир. Бизнинг тушунчамиз бақо маъносини билди. Ўз кучи етмаган томонни нишонсиз мулки фано деб атади. Лекин заррачаларнинг қисмларидан то қуёшгача қадар ҳамма абадий, борлиқдандирлар. Ҳақиқатда мутлақи фано йўқдир. Фано ҳаққа хос эмасдир. Мана шунини охиригача тушуна олмагач, бизнинг ожизлигимиз фано деб ном қўяди».

Шундай экан, Бедилча, дунё абадий бўлиб, тўхтовсиз ҳаракат қилади ва ўзгариб туради. Юқорида келтирилган парчада Бедил фано—йўқолиш ҳақида сўзлайди. Бу ўринда у, калом ва сўфийлардан фарқ қилиб, фанони борлиқ жисмларнинг абсолют йўқолиши эмас, балки бу жисмларнинг ўзгариши, уларнинг бошқа ҳолатга айланиши деб тушунади. Файласуф мутлақ йўқолишни аниқ ва равшан рад қилади, унинг нуқтаи назарича борлиқ абадийдир.

Бедил кишининг шахсий ўлишига иқдор бўлади ва уни айрим, аниқ нарсаларнинг ўзгариши сифатида қарайди, бунинг далили учун қуйидаги мисолни келтиради:

«Сиздаги аъзоларнинг қуввати уларнинг саломатлигига боғлиқдир. Овқатнинг кучи билан сезгилар ҳаракатда, уларда ҳавонинг ёрдами ҳам бор. Қувват қотиб қолганда сезги аъзоларининг қудрати ҳам қолмайди, натижада инсон ўлади. Уни ерга кўмгандан кейин ер буғи аъзоларни намлантиради. Юракда қон қотиб, ҳаво тер ва ҳарорат билан руҳ кийимида чиқади. Сўнгра сувсизликдан бош аъзолар (юрак, ўпка ва ҳоказолар) қурийдилар ҳам жомодод, ғайри узвий табиатга қўшиладилар ва бошқа оламда кўринадилар»⁶.

Шундай қилиб, Мирза Бедил кишининг шахсий ўлимини табиий бир ҳодиса, органик нарсаларнинг ноорганик табиатга айлана бошлаши, деб тушунтирди.

Бедил фикрича, бир нарсанинг ўлиши бошқа бир нарсанинг ҳаёти демасдир. Бунда у доира бўйлаб ўзгаришни тушунди; лекин бу донранинг боши ҳам (сар), оёғи ҳам (по) йўқ, яъни унинг бошланиши ҳам, охири ҳам йўқ! Бир ҳодиса иккинчи бир ҳодисанинг са-

⁶ Б е д и л. Куллиёт. Чор унсур ..., 104-бет.

бабчиси бўлади. Ҳаёт, Бедилча, доира шаклида абадий айланиб туради:

«Агар ба дастгоҳи жамодот тааммул намоӣ куҳсор-хогардан афрохатаст ва ҳамчунон ба хок сарандохта. На ин гардан афрозиро авжи ниҳоятест, на он сарафканиро ҳозиси ғояте ва чун ба иқтидори наботот назар куни дар ҳар кафи хоке туфони ҳазор рангу бўст, болафшони кайфияти бениёзӣ ва ба ҳамон насақ хазонпаймой шикасти ранг ва маротиби ниёзпардозӣ. На гардишони паймонаи ин рангро таъдод шуморе, на шикасти ин чомҳси жумморро муҳосабаи инҳисоре. Агар чаҳон ҳайвон аст, бифосила дастгоҳӣ ҳаёт ва мамот қадим»⁷.

Маъноси: «Агар жомодот, яъни ғайри органик табиатга қарасанг, унда тоғларнинг юксаклиги ва ерга ўринлашганини кўрасан. Бу юксакликнинг ва ўринлашнинг, пастланишнинг боши ҳам охири йўқ. Агар набототга назар солсанг, мингларча хилма-хил гуллар ва ҳидларни биласан. Бир ҳовуч қумни олсанг, унда мингларча сўлиган гулларни ва беҳад кўп сарғайган барглари кўрасан. Агарда ҳайвонот оламига боқсанг, унда қадим замонлардан буён ҳаёт ва мамоти кўрасан».

Мирза Бедил, худди Ибн Сино сингари, оламнинг абадийлиги ва чексизлиги тўғрисидаги таълимотни асослади; у шахсий ўлимни—нарсанинг бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтишини эътироф этди, нариги дунё, руҳнинг кўчиши («таносух») тўғрисидаги ақидаларга ишонмади.

Бедил абадийлик ҳақида гапириб, инсоният оламидаги абадийлик тушунчасини таҳлил қилади. У икки категория—икки хил абадийлик, яъни умумий ва хусусий абадийлик бор, деб кўрсатади.

Умумий абадийлик ҳамма жисмлар ва кучларга, ҳамма нарсаларнинг табиатига, шу жумладан ҳайвонлар ва одамлар танасига ҳам хосдир.

Хусусий абадийлик ҳамма жисмлар, нарсалар учун хос бўлмай, балки, ўз ҳаракати, меҳнати билан ўзидан кейин асрлар бўйи қоладиган эсдаликлар яратган кишиларгагина хосдир.

Одам вафот этади. Ўлимдан кейин у бошқа нарсага, ғайри органик табиатга айланади. Одам учун шу дунёдан бошқа жойда яшаш, ҳаёт йўқ. Инсон ўзидан абадий эсдаликни фанга, адабиётга киритган янгилиги би-

⁷ Ўша асар.

лан, қандай бўлмасин бирор жамоат биноси қуриш ва халқ манфаатлари йўлида хизмат қилиш билан қолдира олади.

Бедил — ҳаёт кишисидир. У ҳаёт, бахт-саодат ва карам байроғини баланд кўтарди. У карам тушунчасини ўзига хос йўсинда баён қилди. Тўғри, «карам» сўзи турлича маъно беради, лекин Бедил ўзининг «Нукот» асарида бу масалани махсус таҳлил қилиб, уни ўзича ечади. У шундай мисоллар келтирганки, уларда ишлатилган «карам» сўздан яхшилик, хайр-саховат, бахт-саодат тушунчалари равшан англашилиб туради. У «карам нима?» деб сўрайди. Бу саволга Бедилнинг ўзи жавоб бериб, мисоллар келтиради: бўш жойларга дарахт ўтказиш, бечораларга ёрдам бериш, ожизларга йўл кўрсатиш, касалларни бориб кўриш ва ҳоказолар карамдан иборат, дейди. Бедил, давом этиб, бундай деб ёзади:

Сармояи ҳар хумору масти карам аст,
Перояи ҳар баланду пасти карам аст.
Гуянд, ки марг инқилоби ҳастист.
Инаст далели он ки ҳасти карам аст⁸.

Маъноси: «Хумор ва мастликнинг воситаси карамдир. Баланд ва пастликнинг зийнати карамдир. Улим ҳаётнинг ўзгариши дейдилар. Мана шунинг ўзи тирликнинг карамдан иборат бўлгани, яхши эканини исбот қилади».

Бу ўрнида Бедил «карам» терминини хайр-саховат, бахт-саодат ва яхшилик яратиш маъносида ишлатади.

Мирза Бедил инсон ҳаётга интилиши лозим, ундан баракали фойдаланиши керак, ҳаётда гўзаллик бор деб уни улуғлаб, кишиларни таркидунё қилишга эмас, жамиятдан ажраб хилватда яшашга эмас, балки, меҳнат қилишга, ҳунарманд бўлишга, билим ўрганишга, одил ва инсонпарвар бўлишга чақирди. Файласуф феодал зулмининг манфурлигини тушунди ва уни танқид қилди: аммо, феодаллар деспотизмини нафратлаш билан айрим ҳолларда скептицизм йўлига ҳам тушди. Ундаги скептиклик феодал воқеликдан, адолатсиз усулдорадан норози бўлганлигидан келиб чиққандир ва ижтимоий ёвузликларга қарши қаратилгандир. Масалан, Бедил бундай деб ёзди:

⁸ Бедил. Куллиёт, Нукот..., 19-бет.

Аз маркази Ҳинд то ҳати Мултонаш,
В-аз ҳадди Ироқу Язд то Кошонаш --
Дар ҳар маъмурае, ки кардем гузар
Дидем аввал саводи гуристонаш⁹.

Маъноси: «Ҳинд марказидан то Мултонгача, Ироқ чегаралари ва Язддан то Кошонга қадар саёҳат қилиб кўрган шаҳар, аҳоли яшайдиган жойларда ҳаммадан аввал мазорларнинг олд томонини кўради».

Бедилнинг фалсафий қарашлари унинг ижодий фаолиятида ҳам мужассам намоён бўлгандир, бу нарса ажойиб ҳамда бой маъноли «Комди ва Модан» поэмасида айниқса кўзга ташланади.

Бу поэма унинг «Ирфон» номли катта асарига киририлган (121—134-бетлар). Бу дostonда Бедил ҳунар, санъат, шахс эркинлиги, дўстлик, муҳаббат, вафодорлик, адолат ва билимни куйлайди. «Ирфон» да биз адолатсизлик устидан адолат, ўлим устидан ҳаёт тантанасини ўқиймиз. Мирза Бедил шу поэмаси билан ўз замонасининг адабиёти, ижтимоий фикрлари тарихида новатор бўлиб майдонга чиқади. Шу дostonнинг мазмуни қуйидагича. Комди уста раққоса; ўз ажойиб ҳунарини моҳирона эгаллаган, подшо саройидаги базмларда иштирок этади.

Модан бошқа бир шоҳ юртида шуҳрат қозонган хофиз. мусиқачи бўлиб, ўз ҳунарининг моҳир устасидир.

Қунлардан бирида Модан Комди ватанига келади. Шоҳ саройидаги бир базмда ашула айтиб соз чалади. Базмдагилар, шу жумладан, шоҳ ҳам Моданнинг соз чалишига ва куйлашига қойил қоладилар. Шоҳ унга кимматбаҳо нарсалар совға қилади ва таҳсин ўқийди. Шу вақтда Комди ҳозир бўлиб, юксак моҳирлик билан рақс ижро қилади, базм қатнашчилари уни қизгин олқишлайдилар. Модан унинг моҳирона санъатидан завқлангани, унинг учун ўз бошини қурбон қилишга тайёрлигини изҳор қилади. У ҳозиргина шоҳ тақдим қилган совғани Комдининг оёғи остига ташлайди. Бундан газабланган шоҳ Моданни калтаклаш ва юртдан ҳайдашга буюради. Модан билан учрашган Комди ўзини бу қайғули ҳодисанинг айбдори деб билади ва ўз айбини оқлаш учун ўлимга тайёрлигини айтади. Модан унга сабрли, зийрак ва эпчил бўлиш кераклигини айтади. Бадарға қилинган Модан ўрмон ва саҳролар кезади.

⁹ Б е д и л. Куллиёт. Рубонёт..., 68-бет.

Кунлардан бир кун, ёввойи ҳайвонларни ов қилиб юрган қандайдир бир шоҳ Моданни ҳушсиз ҳолатда учратади; у номаълум бу одамга ёрдам қилишни ўз кишиларига буюради. Бир қанча вақтдан кейин Модан ҳушига келади ва шоҳ Моданнинг бошидан ўтган саргузаштларини билиб олади. Шоҳ Моданни жабрлаган подшога хат ёзиб, Модан билан Комдини бир-бирлари билан учратишни талаб қилади. Шоҳ бу талабни рад қилади. Уруш бошланади, одил подшо бу урушда енгиб чиқади, золим подшо енгилди.

Галаба қозонган шоҳ Комди ва Моданлар ўртасиди самимий севги-муҳаббат ҳақиқатан бор-йўқлигига ишониб мақсадида уларни синаб кўрмоқчи бўлиб, Модан ҳалок бўлди, деб бир ёлгончи киши орқали Комдига хабар етказади. Комди ҳушидан кетиб, бундай дейди:

Гуфт: «Эй Комди, маро даръёб!
Сурати маънии вафо даръёб!¹⁰»

Маъноси: «Айт: эй Комди, мени тон, вафодорлик маънисини тон».

Бедил бу ҳодисани баён қилиб, шеър билан айтади:

Эй, ҳалоки фузулию расво,
Накуни имтиҳони аҳли вафо!¹¹

Маъноси: «Эй манфур — ёлгончи, дўстлар вафодорлигини синама».

Комдининг бу аҳволдан хабардор бўлган Модан ҳам ҳушидан кетади. Голиб подшо ошиқ ва маъшукларнинг бу бахтсизликлари учун ўзини айбдор деб билади ва ўзини нобуд қилмоқчи бўлади, аммо олимлар уни бу йўлдан қайтардилар. Олимлар подшога айтдилар: «Шошилмагил, бу кишиларни ҳаётга қайтариш учун биз чора-тадбирлар кўргаймиз»: Олимлар ошиқ-маъшукларни даволайдилар. Бир қанча вақтдан кейин Комди ва Моданлар кўзларини очиб, ҳушларига келдилар, сўнгра эркин ҳаёт кечирадилар.

Шундай қилиб, бу поэма адолатсизлик устидан адолат, жаҳолат устидан илм-маърифат, ўлим устидан ҳаётнинг тантана қилиш ғоясини куйлайди. Бу ғоялар Бедилнинг шу асарини халқ эпослари мазмунига янада кўпроқ яқинлаштиради.

¹⁰ Бедил. Куллиёт. Ирфон, 13-бет.

¹¹ Уша бетда.

«Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин» мавзуи бир неча аср давомида Шарқнинг энг йирик шоирлари ижодида сеvimли мавзулардан бўлиб келди. Бедилнинг «Комди ва Модан» поэмасида Низомий ва Навоийларнинг асарлари билан («Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин») умумий томонлари бўлсада, бироқ, у бир қатор ўзига хос хислат ва хусусиятларга эгадир.

БЕДИЛНИНГ ТАБИИЙ-ФАЛСАФИЙ ФИКРЛАРИ

Мирза Бедил фалсафанинг энг муҳим масаласи — фикрлашнинг борлиққа, руҳнинг табиатга муносабати масаласини ўзига хос равишда ҳал қилади. У бундай деб ёзган эди:

Ҳикмат ин аст гар бифаҳмад кас,
Ки дар ажсом чист кори нафас¹.

Маъноси: «Агар киши тушунса, ҳикмат жисмларда, нафас (руҳ) ишининг қандайлигини билишдан иборатдир».

Бу масаланинг жуда мураккаб, қийин ва чигаллигини қайд қилган Бедил, уни ҳал этишга журъат қила олди. Бироқ, бу ўринда ҳам Бедил аллегория (истиора), метафора (истиора), сўфийлик терминларини, мутакаллимлар қоидаларини кўп ишлатади, ҳолбуки, Бедил ҳақиқатда мутакаллимлар таълимоти билан баҳс-лашмоққа уринади.

Қаломнинг энг катта намояндаларидан Ибн Арабий таълимотининг моҳиятини биз юқорида қисқача баён қилган эдик. Унинг нуқтан назарича, ҳаммадан аввал ғоялар олами, руҳлар олами, метафора, сўнгра эса нарсалар олами бордир.

Ибн Арабий Платон фалсафасига асосланиб, ғоялар олами—ғайри жисмоний, абадий, ҳақиқий деб уқтиради, нарсалар дунёсини эса, ғайри ҳақиқий; ўткинчи деб таъкидлайди. Нарсалар яъни сезги дунёсига унинг нафрат билан қараши шундан келиб чиқади. Ибн Арабий руҳлар оламини қуёшга ўхшатиб, уни Шарқ—жабилқо деб атайди, нарсалар дунёсини эса Ғарбга ўхшатиб, уни жабилсо деб юритади. Қуёш Шарқдан Ғарбга нур сочганидай ғоялар оламидан руҳлар чиқиб, нарсалар оламига, киши танига кирадилар. Бироқ, жисмда,

¹ Б е д и л. Куллиёт. Ирфон, 117-бет.

киши танида худди зиндонда, қоронғи-зулматда, қамоқда сақланади; вақти билан руҳ тандан чиқиб ҳузур-ҳаловат кўрмоқ учун истиора (метафора) оламига яна қайтиши зарур.

Демак, Ибн Арабий нуқтаи назарча, ғоялар олами билан нарсалар олами бир-биридан айрим ҳолда мавжуддирлар, ғоялар олами эса, бирламчидир.

Бедил ҳаво тўғрисида. «Чор унсур», «Нукот», «Ирфон» асарларида Бедил ҳамма нарсаларнинг асоси (илдизи) ҳаво деб билди. Ҳаво тўғрисидаги таълимот Бедил фалсафий дунёқарашининг моясидир. Ҳаво тўғрисидаги бу таълимот унинг бошқа асарларида ҳам озми-кўпми ифодалаб ўтилган. Аммо, Бедил бу масалада ҳам кўпинча изчил фикр юритмади ва эҳтиётлик билан иш тутди.

Бедил «Чор унсур» китобида борлиқ нарсаларнинг энг биринчи негизи ҳаво деб ёзди, «Ирфон» да эса, ҳаво барча мавжуд нарсаларни яратувчи («вужуди мавжуд»)² деб билди. Бедилнинг бу қондаси Б. Спинозанинг яратувчи табиат (*natura naturans*) ҳақидаги таълимотини эсга туширади.

Бедилча, ҳаво мутлақ, абадий, ҳаракатчан, ўзгарувчан, энгил, рангсиздир, у асосан юқори ва қуйи томон ҳаракат қилади. Ҳаво ўзида сув зарралари (буғ), ер зарралари (чанг), олов зарралари (ёруғлик, нур) ни сақлайди. Шу нарсаларнинг қўшилмаси воқеликдаги барча нарсаларни ҳосил қилади. Ҳавонинг ўзига хос икки хусусияти, яъни муҳаббат, ишқ ва рақиб—алам бор, Бу ўринда, афтидан, Анаксимен ва Эмпедоклар таълимоти таъсир этган бўлиши мумкин. Тўғри, Бедилда бу масалага онд бевосита фикрлар борлигини учратмадик, лекин унинг асарларида Аристотелнинг «Ҳикмат» китобига файласуфнинг муносабатини характерлаб берувчи етарли материаллар бор.

Бедилнинг ҳаво тўғрисидаги таълимоти шунини кўрсатадики, у ҳавони реал моддий борлиқ деб тушунади.

Бедил ҳавони худолаштиради, ислом дини томонидан худога берилган ҳамма сифатларни ҳавога³ хос деб кўрсатади, ҳаво табиатидан нозик буғ («б у х о р и л а т и ф») — абсолют руҳ пайдо қилади.

Бедил мутлақ руҳ тўғрисида. Бедилча, мутлақ руҳ илоҳий ҳам эмас, жинссиз ҳам эмас, мўъжизавий суб-

² Бедил. Ўша асар, 104-бет.

³ Бедил. Куллиёт. Ирфон, 104-бет.

станция ҳам эмас, балки ҳаводан чиқадиган, яъни тупроқда пайдо бўлувчи, борлиқ нарсалар билан бевосита боғланган нозик буг—бухори латифдир.

Бедил бу нозик бугни илоҳий руҳ («нафси раҳмон») ёки ҳамма нарсага таъсир қилувчи, сайёрий куч («сория»)⁴ деб аташ мумкин дейди. Бу масалада у изчил фикр юритмайди ва эҳтиёткорлик қилади. Бедил мутакаллимларга бундай дея оларди: сизлар айтган илоҳий руҳни мен мутлақ руҳ деб атайман. Сўфийларга эса у бундай жавоб қиларди: ҳамма нарсаларга таъсир қилувчи, сайёрий деб билган нарсаларнингизни мен дунёнинг ҳамма ҳодисаларини ва нарсаларида мавжуд бўлган нозик буг деб атайман.

Бедил руҳлар тўғрисида. Бедилча, ҳаводан келиб чиққан нозик буг—бухори латиф—тупроқда пайдо бўлади ва ғайри органик нарсаларда табиий руҳ, ўсимлик дунёсида наботот руҳи, ҳайвонот оламида ҳайвоний руҳ ва кишида инсон руҳи бўлиб, турли даражада ва шаклларда кўринади. Демак, у табиатни руҳландиради.

Бироқ, биринчидан руҳлар олами моддий дунёдан ташқарида мавжуд бўлишини инкор қилади, иккинчидан, руҳни инсон юрагидаги, яъни миясидаги суратларга ўхшатади.

Бедил ўзининг шу фикрини материя ва шаклнинг ўзаро муносабатларини таҳлил қилишда равшанроқ баён қилади:

«То ҳузури сувар ба жилва наёяд, маъний ҳаюло мавҳум ва то ниқоби сар накушояд, иборати сувар номафҳум. Ҳаюлоро дар жаҳон суварии ботин ашкол будан аст ва суратро дар мартабаи ҳаюло муаммое ҳоман кайфият кушудан. Агар ҳаюло ба бесурати мутассиф аст, сувар аз кужо межушад? Ва агар сурат аз либоси қудрат орист, ҳаюлоро ки мепушад?»⁵.

Маъноси: «Шаклларсиз материя маъноси кўринмайди. Материя пардани очмаса, шакллар ифодаланмайдилар. Материя шакллар жаҳонида яшириндир. Шакллар материяда имконият ҳолатидадирлар, Агарда материя шаклларсиз бўлса, шакллар қаёқдан келиб чиқадилар ва агар материя қудрат кийимидан яланғоч (ори) бўлса, шаклни ким кияди».

Шундай қилиб, Бедил материя ва шаклни бирликда олиб қарайди. Файласуф гул тупроққа, тупроқ ўз нав-

⁴ Б е д и л. Куллиёт. Чор унсур..., 101-бет.

⁵ Б е д и л. Куллиёт. Нукот..., 119-бет.

батада гулга материя бўлади, деб ёзди. Мирза Бедилнинг бу нуқтага назари Аристотелнинг шакл ва материянинг бирлиги ва уларнинг бир-бирларига ўтиши тўғрисидаги таълимотини кўз ўнгимизда гавдалантиради. Аммо Бедилнинг қараши Аристотель таълимотидан фарқ қилади. Бедилда биз қуйидагича мисраларни учратамиз:

Аввалин модда, охирин сурат,
Нест маъни берун ин сурат⁶.

Маъноси: «Аввал материя, кейин шакл—сурат. Шу суратдан ташқари маъни йўқ, бўла олмайди».

Бедилча, материя ва шакл мавжуд бўлиб, улардан ташқари ҳеч нарса йўқдир. Лекин у бу фикрни кенгайтирмади.

Шундай қилиб, Бедил руҳ ва жисм тўғрисидаги масалани ўргана бориб, қуйидаги хулосага келди: 1) ҳаво — дунёни, борлиқни яратувчи биринчи асосдир; 2) ҳаводан мутлақ руҳ келиб чиқади; 3) мутлақ руҳ нозик буғ (бухори латиф) бўлиб, тупроқда пайдо бўлади; 4) руҳ материя учун шаклдир. Шакллар жисмлар билан чамбарчас боғланган. Бедил фикрининг энг муҳими шуки, у бир олам мавжуд деб эътироф этади ва унда руҳ билан жисм материя билан шаклларнинг ўзаро маҳкам муносабати борлигини кўради.

Бедилнинг борлиқ дунёга қарашлари, XVIII аср муҳиtida, Шарқда илғор қарашлар деб ҳисобланмоғи керак.

Бедилча, ҳаво тўрт элементдан иборат бўлганидек, унинг маҳсули бўлган мутлақ руҳ—бухори латиф ҳам табиий руҳ, наботот руҳи, ҳайвонот руҳи ва инсон руҳи асосларини ўзида сақлайди.

Бедил ноорганик табиатнинг вужудга келиши тўғрисида фикр юритиб айтган эдики, ҳавода ер заррачалари тобора кўпая бориб, музлаган ва қаттиқ заррачалар (бўлакчалар)га айланадилар, заррачаларнинг оғирлиги эса ўзларининг ҳаракатсиз бўлиб қолишларига сабаб бўлади⁷. Заррачаларда ҳаво яширин ҳолдадир, уларда сўзлаш, фикрлаш бўлмайди. Ана шу музлаган ҳолатида ноорганик табиатнинг умумий (тошлар) ва

⁶ Б е д и л. Куллиёт. Ирфон, 18-бет.

⁷ Б е д и л. Куллиёт. Чор унсур., 101-бет (варақа четига ёзилган).

хусусий (металлар, минераллар) жисмлари пайдо бўла бошлайди..

Бедилча, ноорганик нарсалар оламида ҳодисалар икки хилдир: муҳаббат, ишқ ҳамда рақибланиш — («алам»). Муҳаббат бирлаштирувчидир, у бирликка олиб келади, рақибланиш эса жисмларни бир-биридан ажратади. Бедил бу қондани баъзи бир мисоллар билан кўрсатади:

«Чун таважжуҳи оҳан ба миқнотис, хоҳ онро жазаба ба миқнотис шуморанд, хоҳ эҳтирози оҳан ангорад»⁸.

Маъноси: «Масалан, темирнинг магнитга томон тортилиши. Бу ҳолни хоҳласалар магнитнинг жозибаси ёки темирнинг ҳаракати ҳисобласинлар».

Яна ёзади: «Чун рами симоб аз оташ, хоҳ оташ аз худ дур меронад, хоҳ симоб, ки аз оташ ру мегардонад»⁹.

Маъноси: «Масалан, симобнинг оловдан қочиши. Бундан хоҳ олов симобни ўзидан четлатсин, хоҳ симоб оловдан юз ўгирсин, фарқ қилмайди». Муҳаббат ўз жозибаси билан жисмларнинг бўлақларини қўшилишга, рақибланиш, душманлик эса, ўзидан четлатиш йўли билан ажралашга сабаб бўлади. Демак, бу масалада Бедилнинг қараши машҳур материалист, қадимги олим Эмпедокл фикрига тўла мос келади.

Бедилнинг фикрича, жисмларнинг бир-бирига қўшилишлари натижасида янги жисмлар ҳосил бўлади, бу янги жисмларда умумийлик ва хусусийлик бўлади. Масалан, ҳар бир металлнинг (темир, мис, олмос, Бедилча, олмос ҳам металл) айрим хусусиятлари бўлиб, улар бир-бирларидан ўзларига хос белгилар билан ажралади. Бунда ҳар бир жисм бўлақчасида сезиш қобилияти борлиги кўринади. Бедил шундай мисол келтиради: пўлатни темир устига қўйилса, пўлат марварид даражасида акс этади, олмосни мис устига қўйилса, ўзининг юмшоқлигини сезиб, парчаланиб кетади. Шунинг натижасида Бедил ноорганик табиатда сезги бор, аммо у яширин ҳолдадир, деган хулосага келади.

Хусусийланиш, яъни имтиёз¹⁰ (индивидуация) янада ривожланиб ва чуқурлашиб боргани сари, тупроқ бўлақчаларидаги намликнинг кучайиши натижасида

⁸ Уша жойда.

⁹ Уша жойда.

¹⁰ *Имтиёз* — Бедил термини. Е. Э. Бертельс бизга уни индивидуация деб таржима қилиш тўғрисида маслаҳат берди; бу тушунча Бедилнинг фикрини янада аниқроқ ифода этади.

Ўсимлик дунёси вужудга келади, унда сезги, ҳис аломатлари янада тўлароқ кўрина бошлайди.

Ўсимлик дунёси турли-тумандир: унинг илдизлари—кучларининг намоиши, мевалари эса олтин зарраларининг нишонидирлар. Ўсимликлар сезиш белгиларига эга бўлиб, сув ва ёруғликка интиладилар. Бедил ажойиб ўхшатишлар билан айтади: боғдами ёки чўлдами ўсимлик оловга эмас, сувга интилади; тошлар орқали, қалин деворлар орқали бўлса ҳам, ёруғлик томон ҳаракат қилади.

Бедил ўсимликда сезги борлиги ҳақида сўзлаб, қайд қилади:

Дида боши, ки дар ҳавои шито,
Навниҳолон руста дар саҳро
Шаб зи печидаги ниқоб кунанд,
Субҳидам ру ба офтоб кунанд.
Асари ин зуҳур бекамукост,
Аз гули офтоб дам пайдост¹¹.

Маъноси: «Ҳаво салқин вақтда ўсимликларнинг саҳрода ўсганини кўрган бўлсанг, кеч улар ўраладилар, гўё ниқобланадилар. Эрталаб эса қуёшга боқадилар. Бу ҳолни камчиликсиз гулиофтобнараст (кунгабоқар) да ҳам кўриб бўлади».

Шу умумий белгилар (яъни сувга, ёруғликка интилиш) билан бирга, ўсимликларда хусусийланиш, фарқланиш (индивидуация, яъни имтиёз) деб аталган алоҳида белгилар ўсиб кучайиб боради, ўсимликлар дунёсининг жуда ҳам хилма-хил бўлиши шундадир.

Мирза Бедилнинг айтишича, ўсимликлар дунёсидаги фарқланиш, имтиёз натижасида ҳайвонлар ва инсонларнинг пайдо бўлишлари учун имконият туғилади. Бедил хурмо ўсимлигида ва «мардуми гиё»да ҳайвон ва инсон аъзоларига баъзи бир ўхшашликлар бор, дейди.

Бедил тушунтирадики, сув ва тупроқ заррачаларида ҳаво—буғ кўпайиб, ошиб кетса, ҳайвонлар пайдо бўлади¹². Бедил ҳайвонлар танаси ва унинг аъзоларининг (юрак, мия, жигар, томирлар) вужудга келишини, қонларнинг ҳаракатини ва ҳоказоларни бирма-бир айтиб ўтади. Мия, юрак, жигар, томирлар—раислик қилувчи

¹¹ Б е д и л. Куллиёт. Ирфон, 30-бет.

¹² Б е д и л. Куллиёт. Чор унсур..., 102-бет.

аъзолар («аъзои раиса») дир, ҳайвонлар дунёси буларнинг ёрдами билан сезади, ҳис этади. Ҳайвонлар сезги органларига эга бўлиб, фикрлаш қобилиятига эга эмас.

Мирза Бедил, дастлаб илонлар, чумолилар, пашшалар пайдо бўлганлар, сўнгра эса ёввойи ҳайвонлар ҳамда паррандалар пайдо бўлганлар деб тахмин қилди. Демак, унинг нуқтаи назарича, дастлаб энг оддий, сўнгра эса мураккаб, олий турдаги ҳайвонлар вужудга келадилар.

Бедилча, ҳайвонларда хилма-хил ҳислар, яъни: ғазаб, сезиш, лаззатланиш ва ҳоказо ҳислар бор. Бу кучлар нормал даражада бирикканларидан кейин инсон, одам пайдо бўлади. Демак, Бедил инсоннинг келиб чиқишини ўсимликлар ҳамда ҳайвонлар дунёси туфайли деб тушунтирди; одами умуний қобилиятига эга бўлган мукамалроқ зот деб ҳисоблайди.

Шундай фараз қилмоқ мумкинки, Бедил инсонни ҳайвонлар дунёсининг узоқ даврлар мобайнида юз берган ўзгариши ва ривожланишининг маҳсули эканлигини содда бўлса-да, ҳар ҳолда тушуна олган. У, дастлаб айиқ ва маймунлар, улардан кейин эса одам пайдо бўлганлиги ҳақида ёзади¹³.

Дунёнинг дастлабки асоси, негизи ҳаво—буғ эканлиги тўғрисида гапириб, Бедил ёзган эди:

Баҳам овард хоку оташу об,
Қард шуҳи ба сурати одоб.
Жамъ то шуд жамод ном гирифт,
Раст аз онжо набот жом гирифт
Ба равони расиду ҳайвон шуд,
Ба суҳан лаб кушуду инсон шуд¹⁴.

Маъноси: «Ер, олов ва сувни бирга қўшди, суратландирди; ер, сув, олов қўшилишидан жамод—ғайри органик табиат бўлиб, ундан наботот келиб чиқди. Ўсимликнинг ривожи билан ҳайвон вужудга келди ҳам сўзлашликка ўрганиб инсон пайдо бўлди».

Шу тариқа, Бедил ғайри органик табиат, ўсимлик ва ҳайвон дунёси ҳамда инсоннинг бир-бири билан чамбарчас алоқаси, муносабати тўғрисида гапиради ва унинг таълимотида биз эволюционизм элементларини учратамиз.

¹³ Б е д и л. Қуллийёт. Ирфон, 113-бет.

¹⁴ Уша асар, 29-30-бетлар.

Мирза Бедил ўзининг «Ирфон» поэмасида ҳаётнинг, ўсимликлар ва ҳайвонлар дунёси ҳамда инсоннинг келиб чиқиши тўғрисида гапириб ўтади. У ўсимликлар, ҳайвонлар ва инсоннинг бир-бирига ўзаро қарамликлари тўғрисида ёзади, махсус қонун, хусусийланиш, индивидуация (имтиёз) қонуни бор дейди. Имтиёз қонуни натижасида ўсимлик дунёсида ҳам, ҳайвонот дунёсида ҳам ривожланиш бўлади ва янги нарса вужудга келади. Жуда ҳам ажойиб фикрлари ва жумбоқлари Бедилнинг феодал Шарқи муҳитида энциклопедик билимларга эга бўлганлигини кўрсатади.

МИРЗА БЕДИЛ ФАН ВА БИЛИШ ТУҒРИСИДА

Мирза Бедил моддий дунёнинг абадийлигини ва унинг доимий ўзгариб туришини тан олди ва буни пантеистик йўл билан исбот этди, шу билан бирга, бу оламни инсон сезгиси ва билимининг манбаи деб билди.

Мирза Бедил, фан-оламни текширади, ҳар бир нарса ҳақида билим беради, инсон фаолиятининг ҳамма соҳаларида қўлланма бўлиб хизмат қилади, дейди. У бундай дейди:

То нагири зи илм хома бадаст,
Сурати ҳеч чиз натавон баст.
Ғайри илм он чи карданат, рақам
Нест жуз жаҳлу жаҳл жумла адам,
Илм ҳаржо кафили тадбир аст.
Ғолибият далели таъсир аст¹.

Бу мисраларда Бедил илм толибини рассомга ўхшатади ҳам фанни қаламгаташбеҳ қилади. Рассом қаламсиз ҳеч бир нарсанинг суратини чиза олмаганидек, илмсиз киши ҳам бир нарсанинг суратини—ҳақиқатини била олмайди. Илмсиз билганларинг нуқул жоҳилликдан иборатдир. Илм ҳар ерда тадбирнинг кафилидир, ғалаба таъсирининг далилидир.

Илмнинг аҳамиятини гапириб туриб, Бедил илм ҳар бир ишнинг далили бўлиши керак, деб кўрсатади ва унда илоҳийлик борлигини айтади.

Бедил фанни тарғиб қилиш билан бирга, энг аввал фалсафа, геометрия ва тиббиёт билимларини кўзда тутди ҳамда бу билимларнинг эркин тараққий этишини

¹ Бедил. Куллийёт. Ирфон, 21-бет.

истади. Фан дунённинг ҳодисалари, нарсалари тўғрисида бизга ишончли билимлар беражагига шубҳа қилмас эди, шунинг учун ҳам у инсон бахт-саодатини фанни ўрганишда деб биларди.

Мағз шуд қашир агар ба жаҳл кашид,
Қашир мағз аст чун ба илм кашид.
Ҳарки шамъаш зи илм дар гирад
То абад доғи марг напазирад².

Маъноси: «Жаҳолатликка берилса, дон айланур пўчоққа ва аксинча, илм-маърифат ила пўчоқ айланур донга. Кимки фан соҳасида ёқар экан шам, унинг номи яшар абадий».

Бедил, фанни эгаллашгана етмайди, деб ҳисоблайди ва илмни амалий иш, ҳаёт билан боғлашни талаб қилади, илм ҳаётда ўз натижасини кўрсатсин, дейди. У «бе амал, илм бори дил аст», яъни: амалий иш билан, тажриба билан боғланмаган илм кишининг юрагига, ақлига фақат оғирлик юклаб туради, дейди.

Демак, Бедил ўз замонасининг маърифатпарвари сифатида илмий фикрларни ривожлантириш ва уларни турмушга татбиқ қилиш ғоясини тарғиб қилди. Шу асосда у билни назариясини яратди, ҳис, тушунча ва ақл масалаларида ўз нуқтан назарини баён қилди.

Файласуф, билишнинг биринчи босқичи ташқи моддий борлиқ таъсири билан ҳосил бўлувчи ҳислар, туйгулар билан боғлиқ эканлигини ёзди ва ҳидлаш (шума), кўриш (бинон), таъм туйғуси—маза (зонқа), эшитиш (шунидани) ва тери сезиши—пайпаслаш (ломиса)нинг хизматларини бирма-бир сўзлаб берди.

Ана шу сезги органларига ташқи дунённинг таъсири натижасида инсонда сезиш, ҳис бошланади, сўнгра эса тасаввур, фикр (хаёл) пайдо бўлади.

Бедилнинг фикрича, сезги, тасаввур ва фикрларнинг манбаи инсондан ташқари яшовчи объектдадир.

Ғайре то дар назар муқобил нест,
Ҳеч касро шуур ҳосил нест³.

Маъноси: «Назарда, кўз олдида бошқа нарса бўлма-са ҳеч кимда тасаввур ҳосил бўлмайди».

² Уша жойда, 103-бет.

³ Бедил. Куллиёт. Ирфон. 38-бет.

Демак, инсон тасаввур, ўйлаш, тушунча ҳосил қилмоғи учун, унинг олдида бирор бошқа нарса бўлмоғи лозим. Бу бошқа нарса—объект унинг билимининг манбаи ҳисобланади,

Аристотель сингари, Мирза Бедил ҳам сезги объекти инсондан ташқарида мавжудлигини ва у инсоннинг онгига боғлиқ эмаслигини эътироф этди.

Бу концепцияни Бедил ўзининг «Чор унсур», «Ирфон», «Нукот» асарларида баён этди.

Шома инжо ба ғайри бу нагузид.

Чашм агар дид, ғайри ранг надид.

Камулаб рехт бар шаробу ғизо,

Гуш накшуд жуз ба савту садо.

Ғайр аз ин ончи хаёл ори,

Бегумон зур бар муҳол ори.

Ташна ҳаржост об мехоҳад,

Масти нур офтоб мехоҳад⁴.

Маъноси: «Ҳидлаш исни, кўз ранғи, ком ва лаб таомни, қулоқ товушни танлаб олади. Булардан бошқа нимаки хаёл-фикрда кўрмоқчи бўлсанг, беҳуда иш қилган бўласан. Ҳар жойда чанқаган сувни, нурга муҳтож қуёшни хоҳлайди».

Бедил инсон билишини ташқи ҳис, сезги билан чегараламайди, балки ақлнинг хизматини, аҳамиятини кўрсатади.

Бедилча, ҳислар орқали объектдан олинган сезгилар зеҳнда сақланиб, онг (ақл) ойнасида аниқланади.

Бедил ақлни, онгни худди ойнага, худди тоза доскага («*tabula rasa*»га) ўхшатади, унда ташқи ашёлар ўз изларини қолдирадилар, ўз суратларини, образларини ясайдилар, шу туфайли миямизда фикрлар туғилади.

Мирза Бедил араб фалсафасида кўтарилган жиддий ва чалкаштирилган муаммони, яъни Шарқ ва Ғарб жабулқо ва жабулса муаммосини ўз нуқтаи назарин билан таҳлил қилди ва ечди.

Ибн Арабий руҳлар оламини Шарқ, нарсалар оламини, инсон танини эса Ғарб деб атаганини юқорида кўрсатиб ўтган эдик. Шарқдан, нур сингари руҳ чиқиб Ғарбга, одам танига киради: киши вафотидан кейин руҳ Ғарбдан чиқиб, яна Шарққа қайтиши керак.

⁴ Уша асар, 81-бет.

У айтади: «Килки вузуҳи силки Бедил оина дар муқобил мегузарад»⁵.

Яъни: «Бу ҳақда Бедил қаламининг аниқлиги оина бўлади».

Бедил сезги—ҳис ва англаш оламнинг инъикоси деб тасвирлаб, билишни қуёшга ўхшатади. Мана шунга биноан у, фикрнинг икки хил томони, даражаси бор, дейди; бирини жабулқо (Шарқ), иккинчисини жабулсо (Ғарб) деб атайди.

Бедилнинг фикрича, нарсалар олами билан бевосита боғланиш сабабли ҳосил бўлган фикр узлуксиз фикр, бир-бирига алоқадор фикр, яъни Ғарбдир.

Нарсалар олаמידан олинган ва онгда мустаҳкам ўрнашиб олган турли хил даража ва аниқликка эга бўлган ҳамда моддий дунё билан алоқасини бевосита узган фикр эса қатъий ва ечилган фикр, яъни Шарқ деб аталади.

Қисқа қилиб айтганда, Бедилча, жабулсо сезиш жараёнини, фикр пайдо бўлишини, жабулқо эса қатъий фикрни, қатъий аниқ тушунчани билдиради.

Бу ўринда Бедил билишнинг ҳиссий ва рационал-фикрий моментларини бирликда олиб қарайди. Бу жўла муҳимдир. Файласуфда билишнинг ҳиссий ва рационал моментларининг бирлиги масаласида жуда ажойиб мулоҳазалар бор:

«Мақсуд аз сайри гиребон, ба фикри таҳқиқи жуд афтодан аст, на аз саргарниҳои беҳисси дарди сари зону додан, ва мўддаои тааммул ба кўни маъни ворасидан на ғубори миҷгон бар фарқи биниш пошидан. Маънии тафаккур гаври ашъё аст ва ҳақиқати ашъё ба қадри арази суvari чеҳракушо. Дар ин тамошокада ба ғусуни хоб бар табиат набояд ғумошт ва ба фиреби тафаккур домани шухуд аз чанги ғурсат набояд ғузошт»⁶.

Маъноси: «Еқага қараб термулиб ўтиришдан мақсад ҳис этмаслик ва тизза оғритишлик эмас, балки ўз фикрининг таҳқиқ этишдир. Муҳокамадан тилак—киприк чанглари билан кўришини—қоронғулатиш, ёпини эмас, балки туб маънони англашдир. Тафаккурнинг маъноси ашёнинг—нарсанинг тубига—негизига етишдир ҳамда ашё—нарсанинг ҳақиқати суратлар—шаклларида кўрсатишдир. Бу томоша жойида (дунёда—

⁵ Бедил. Куллиёт. Чор унсур... 105-бет.

⁶ Бедил. Куллиёт. Нукот..., 17-бет.

И. М. Мўминов) хаёлий сўзлар билан уйқуни табиатга ҳукмрон қилмаслик керак (яъни табиатни ҳаракатсиз бир нарса деб билмаслик керак) ва тафаккур фириби билан борлиқ этаги фурсат чангалидан чиқазилмаслиги лозим».

Бедил яна фикрлашнинг моҳиятини инкор қилиб, фақат биргина мушоҳадага, ҳисга берилиб кетганларни танқид қилади. Кўзни чанг билан, яъни кузатиш билан ёпиб қўйиш керак эмас, деб таъкидлайди. Бундан Бедилнинг ҳис билан фикрни биргаликда қараб чиқишга ҳаракат қилганлиги кўринади.

Бундан ташқари, файласуф сезги, тасаввур, тушунча, ақл табиатда, оламда ўз манбаларига эгадир, деб аниқ ва равшан сўзлайди. Бироқ, Бедилча, ақлнинг бошқа манбалари ҳам бор: бу онг қобилияти, ақл қобилиятидан иборатдир ва инсоннинг ҳақиқий билими ақл ёрдами билангина мумкиндир.

Мана шу фикрларга асосланиб, Бедил саҳийлик ва карамни мақтайди, бахиллик ва тубанликни танқид қилади. У камтарлик, ҳаё ҳақида завқ билан ёзади, такаббурлик ва кибрликка нафрат билан қарайди. Бедил тарбия, ахлоқ масалаларига доир жуда муҳим ғоялар беради. Лекин у ўзининг шу фикрларини, масалан, «Ал-ҳаёю минал имон» яъни: «Ҳаё — имон белгиси» деган ҳадислар билан қувватлашга интилди. Бедил яна давом этиб, ақл, ҳаё ва имоннинг келиб чиқиши илоҳийдир дейди.

Бедил нуқтаи назарича, инсонда уч хил куч бор: 1) жисмоний куч, 2) ақлий куч, 3) руҳий куч.

Шоирнинг тасаввур қилишича, жисмоний кучнинг далили инсоннинг ҳаракати, меҳнат қилишидир; ақлий қувватнинг шоҳиди—инсоннинг билим олиши; руҳий кучнинг белгиси—инсоннинг бир, яқка-ёлғиз худони билишга уринишидир. Мана шу барча кучлар тан соғлигига, нормал овқатланишга боғлиқдир.

Бедилнинг инсон кучини жисмоний ва руҳий қисмларга бўлиши аниқ эмас; бу кучлар тан соғлигига, овқатланишга боғлиқ, деган фикр тўғри бўлса-да, аммо юзаки, содда, бир томонлама бўлиб, билиш назаричасига фақат физиологик томондан яқинлашишдан иборатдир. Бедил инсоннинг руҳий фаоллигини тарихий ва ижтимоий ҳодиса сифатида қараб чиқмайди.

Инсоннинг жисмоний ва руҳий кучлари киши организмнинг соғлигига, соғлиқ эса нормал овқатланиш-

га боғлиқ, деб фикр баён қилган Бедил, бундай деб ёзди:

«...Нормал овқат ейилмаса, бу кучлар қувватсизланади, меҳнат қобилиятини йўқотади. Масалан, таркидунё қилганлар, мистиклар, гадой руҳонийлар ўзларини азоб-уқубат чекишга бағишлайдилар, ўз таналарини мурдага айлантириб, бу дунёдаги ҳамма ноз-неъматлардан воз кечадилар, ана шулар натижасида уларнинг руҳлари сўнади, бундай кишиларнинг кўз олдларида ҳар хил афсонавий нарсалар—парилар, жинлар тавдаланадилар, бунинг натижасида улар ақлдан озадилар, жинни бўлиб қоладилар, худди ўзи озайиб бориб бирдан ялт этиб, сўнгра ўчиб қолувчи шам сингари ўчадилар»⁷.

Бедил айтади: «Агар ҳуш аст бояд фаҳмид, ки ғайр аз ашъён махсуси муайян, ҳарчи дар хаёл партавандозанд, воҳимаи савдоест ва хилофи қондан офоқ, ончи дар назарҳо ташаккул ёбад, ғубори бинои».

Биз бу текстни «Нукот» китобидан кўчирдик, лекин китобда бу текстнинг баъзи хатолари бор. Масалан, «вахима» деган сўз ўрнига «ҳама» ёзилган, «офоқ», «ғубори бинои» каби сўзлар бутунлай йўқдир.

Бу хатоларни мазкур текстни Бедилнинг «Рукоат» китобидаги бошқа текст билан солиштирганимизда аниқладик. Тўғри, кейинги китобда ҳам ноаниқлик бор, лекин асосий маъно ҳар иккала текстда ҳам биттадир.

Юқорисида кўчирилган парчанинг мазмуни қуйидагича: «Онгли одам шуни билиши керакки, фикрда муайян, белгили нарсаларнинг нурлари—акс-инъикосларидан бўлак кўринганларнинг ҳаммаси тентаклиқ оқибати ҳам борлиққа ва қоидага хилоф ва тескаридир».

Мана шу йўл билан Бедил парилар, жин ва ҳоказоларга ишонишни инкор ва рад қилади. Маълумки, турли хил руҳларга, шайтонларга ва ҳоказоларга ишониш Бедил замонасида ва ундан кейин ҳам кенг ёйилган эди. Бедил, ваҳдати-мавжуд ғояларига асосланиб, изчил бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда пари, жин ва ҳоказоларнинг мавжудлигига ишончини, эътиқод қўйишни танқид қилди.

Зонъки норист халқи жину пари,
Малак аз жинси унсур аст бари .
Нориён чун ба нур муттасиланд,
Малакути чаҳони обу гиланд.

⁷ Бедил. Куллиёт. Нукот ..., 4-бет.

Малакут он ки дар назар нояд,
Чеҳра жуз дар хаёл накшоёд⁸,

Маъноси: «Оловдан иборат жин, парилар халқи, малика фаришталар ғайри чин унсурдандирлар. Муттасил нурлардан мураккаб бўлгани каби фаришталар ҳам жаҳоннинг гули, сувидирлар. Фаришталар кўз олдида эмас, балки хаёлдагина чеҳраланиб кўринадилар».

Бедил жин, фаришталар қўрқиш ва хаёл маҳсулидир, ундан бошқа эмас, деб янада аниқроқ фикр баён қилади. Шундан билинадики, Бедил Шарқда жуда кенг тарқалган пари, жин, фаришталар ва ҳоказолар тўғрисидаги мистик ғояларни инкор этган. Мирза Бедил Алишер Навоий каби рационалист эди. У ҳақиқий билиш, ақл, тафаккур йўли билан ҳосил бўлади, деди.

Мирзанинг инсон тафаккурининг қудратига қаттиқ ишониши, масалан, унинг қуйидаги мисраларида ифодаланган:

Маънии тафаккур ғаври ашъест⁹.

Маъноси: «Тафаккурнинг маъноси ашённинг тубига етишдадир».

Тафаккур маънии асрор фаҳмид,
Тааммул пушти руи кор фаҳмид¹⁰.

Маъноси: «Тафаккур сирларнинг маъносини тушунди, ўйлов-муҳокама ишнинг бошланиши ва натижасини англади».

Ва яна:

Қас надид он чи ақл нанамояд,
Басти аст он ки ақл накшоёд¹¹.

Маъноси: «Ақл кўрсатмагани киши кўрмади. Ақл очмаган одамга яширин бўлиб қолди».

Бедилнинг бу ҳикматли сўзлари Алишер Навоийнинг инсон ақлининг қудрати тўғрисидаги чуқур маъноли ғоясини беихтиёр эслатади:

Деди: ҳар ишки қилмиш одамизод
Тафаккур бирла билмиш одамизод¹².

⁸ Бедил. Куллиёт. Ирфон, 31-бет.

⁹ Бедил. Куллиёт. Нукот..., 4-бет.

¹⁰ Бедил. Куллиёт. Тилисми ҳайрат..., 34-бет.

¹¹ Бедил. Куллиёт. Ирфон, 162-бет.

¹² Алишер Навоий. Хамса. Литогр. нашри, Тошкент, 1901, 184-бет.

Шундай қилиб, Мирза Бедил пантеизм — вахдати-мавжуд позициясида маҳкам туриб, ўзининг билиш назарияси асосларини баён қилди. У моддий дунё инсон билишининг манбаи эканлигига, фикрлаш эса, мавжуд, конкрет нарсаларнинг инъикосидан иборатлигига иқдор бўлди ва пантеистик йўл билан исботлади. Бедилча, инсоннинг руҳий фаолияти инсон танининг соғлигига, инсон соғлиги эса, нормал овқатланишга боғлиқдир.

ТАҚДИР ВА ТАНОСУХ НАЗАРИЯЛАРИНИНГ БЕДИЛ ТОМОНИДАН ТАНҚИД ҚИЛИНИШИ

Эркинлик ва зарурият масаласи Шарқ фалсафасида муҳим аҳамиятга эга эди.

Мутакаллимлар ёки ашаритлар шахс эрки ва табиатдаги объектив заруриятни, қонуниятларни тамоман рад қилдилар. Улар инсоннинг барча ҳаракатларини, ҳатто одамнинг тепиниб-қоқиниб кетишини ҳам худонинг иродаси, худо амри, тақдирдан деб тушунтирдилар. Ашаритларнинг таълимотича, «...худонинг иродаси фақат оламни яратиб қолмасдан, балки бутун ҳодисаларга тўхтовсиз ҳам бевосита таъсир қилади. Ҳар қандай бир воқеа худонинг алоҳида амри билан бўлади»¹.

Ашарит-мутакаллимларнинг тақдир тўғрисидаги бу таълимоти Ҳиндистон, Афғонистон, Марказий Осиё ва Шарқнинг бошқа мамлакатларида кенг тарқалди. «Тақдирдан қочиб бўлмайди», «Тақдирдаги бўлади», «Пешонангга нимаики ёзилган бўлса, шунини кўрасан», «Пеби тушунчалар кўп асрлар давомида тарғиб қилиниб, кишилар онгига сингдирилди. Маълумки, бу таълимот инсонни ҳар қандай ғайрат ва фаолликдан маҳрум қилди, диндорларни руҳонийларга итоатли қилиб боғлаб берди.

Фалсафада тақдир назарияси тўғрисида кучли курашлар бўлиб ўтди. Шунини айтиш керакки, агар тақдир тўғрисидаги ақидаларга изчил эътиқод қўйилса, қуйидагича ўзига хос хулосага келиш мумкин: агар инсон ўз хатти-ҳаракати билан эркин бўлмаса, демек, у ёмон феъли-атвори учун ўзи эмас, балки, худо айбдор. Ҳаззолий дин учун ноқулай бўлган ана шу «ҳол»ни тuzатиш ниятида иш олиб борди. Ҳаззолий худо бировларни роҳатда, бошқаларни азобда турмуш ўт-

¹ История философии. Т. 1., С. 438.

казишга азалдан маҳкум этган, кишилар ундан қочиб қутула олмайдилар, улар худо амрини бажо келтиришлари зарур, шайтон йўлига кирмасликлари керак, дейди. Шундай қилган инсон ўз ҳаракатида эркиндир. Ғаззолий «Кимён саодат» асарига ана шундай деб ёзди.

Машҳур шоир Ж. Румий ҳам тақдир таълимотини тузатиш мақсадида ўзига хос йўл билан кураш олиб борди. У ҳам, Ғаззолий каби, тақдир назариясига идеализм позициясида туриб яқинлашади. Демак, бу файласуфлар тақдир таълимотини ўнгдан туриб танқид қилганлар.

Фан, фалсафа ва адабиётнинг тараққийпарвар намояндалари, эркин фикр юритувчилар, мўтазилийлар, перипатетларнинг ҳар бири ўзича инсон иродасининг эркинлигини исботладилар ва одамлар фаолиятининг фойдали бўлиши учун курашдилар. Масалан, машҳур араб мутафаккири Ал-Кинди (IX аср), буюк Ибн Сино (XI аср) тақдир таълимотини танқид қилиб, инсон иродасининг эркинлиги тўғрисидаги ўз қарашларини исботладилар.

Мирза Бедил бой тарихий-фалсафий материалларни, турмуш тажрибаларини ўрганиш асосида тақдир назариясини Шарқ фалсафаси доирасида сўлдан туриб анча ўткирроқ танқид қилди. У заруриятни эътироф этди, эркинлик тўғрисидаги ўз таълимотини исботлади, шу фикрларини борлиқ ҳаётдан олинган мисоллар билан мустаҳкамлашга уринди. Бироқ, Бедил ўз замонасига таъ бериб, заруриятни, коинотнинг қонуниятларини худо иродасининг шуълаланиши деб билди. У шундай деб ёзди:

«Яъне эҳтизози одам ва ҳайвонхо ҳаракон заррот имкони табиист. Машъари асрои иродати авло, ки ихтиёри ҳеч яке аз ин афрод басттар афшод забти ахфон он барнамеояд ва бе инқитон силсила қудрати ҳамаро дар пешн худ мухтор доми намояд»².

Маъноси: «Одам ва ҳайвонларнинг қимирлашларидан то зарраларнинг ҳаракатигача ҳаммаси табиий ходисалардирларки, аллоҳ иродасининг сирларига шшорадир, буларнинг ҳеч бирининг ихтиёри у сирларнинг устини ёпа олмайди ва махфийлик ҳолатида тутта олмайди. Бу қудрат занжирининг донмийлиги ҳар бир

² Бедил. Куллёёт. Чор ушур..., 100-бет.

киши ва нарсани ўз олдида мухтор (эрк эгаси) кўрсатади».

Мирза Бедил объектив заруриятга ҳамда борлиқ дунё қонунийлигига иқдор бўлади, ғайри органик ва органик табиатда, ўсимликлар ва ҳайвонлар оламининг барча қисмларида ҳамда инсон ҳаракатида заруриятнинг мавжудлигини баён қилади.

Бедил табиат зарурияти ва унинг қонуниятлари тўғрисидаги ўз фикрларини мисоллар билан намойиш қилади ва бу ҳақда жуда қимматли фикрлар баён эгади. У ёзади:

«...Маълум бўлсинки, жисм-нарсалар таркибида заррачалар (қисмлар) ўзгариб туради, натижада янги нарсалар келиб чиқади, бу ҳайратга солувчи сирли ҳодиса зарурият ҳукми билан бўлади, бу зарурият нарсаларнинг ўзида ва уларнинг ўзаро муносабатларида мавжуддир. Масалан, ёғ, пилк ва олов бирлашиб, зарурият ҳукми билан ёруғлик беради. Узоқ вақт яшаш ва овқатланиш натижасида ҳайвонлар қонида тошчалар тўпланади, бу ҳам ихтиёрсиз, зарурият орқасидандир. Буғланиш туфайли ёмғир ёғади ва ҳоказолар»³.

Юқорида зикр қилинган сўзларда Бедил ажойиб ғоялар баён қилади. Бедил фикрича, зарурият табиатнинг ўзидан, жисмларнинг ўзаро боғланишларидан келиб чиқади. Бедил янги нарсалар ва ҳодисаларнинг келиб чиқиш сабабларини нарса бўлакчалари—заррачаларнинг бир-бирларига қўшилишларидан деб тушунтиради.

Мирза Бедил инсоннинг табиат заруриятига итоат этишини равшан ва аниқ сўзлайди. Ўз фикрининг тўғрилигини исботлаш учун у қуйидаги мисолларга мурожаат қилади: «Агар борлиқни тартибга солишга инсон эркин, яъни мухтор бўлса эди, ўзига нуқул фойдалиларни қабул этиб, зарарлиларни рад қилар эди, ўзини касалдан сақлар эди ҳам саломатлигини ўлим ва ҳалокат чангалида қутқарар эди»⁴.

Мирза Бедил зарурият билан тасодифнинг ўзаро муносабатлари юзасидан ҳам фикр беради, лекин, у тасодифнинг объектив характердалигини инкор этди.

«Авлиёлар» қила оладиган мўъжизалар ҳақидаги афсоналар Шарқда энг кўп тарқалган бўлиб, Бедил ўз асарларида бу афсоналарга қарши курашди, у зару-

³ Ўша асар, ўша бет.

⁴ Ўша асар, ўша бет.

рият борлигини эътироф этиш тушунчасини ҳамда тасдиқнинг объектив характердалигини инкор қилиш тушунчаси билан боғлади.

Бедил табиат зарурияти тўғрисида гапириб, инсон ўз хатти-ҳаракатида маълум даражада эркиндир, деб фикр баён қилади. Маълум ҳолларда инсон иродасининг эркинлиги ҳақида ўз нуқтаи назарининг тўғрилигини исботлаб, Бедил қуйидаги мисолни келтиради:

«Бир хасиснинг боғи бор эди. У олмazor эди. Бир вақт шу олмazor боққа бир қарға қўнди, бир олмани олиб осмонга учди. Буни хасис боғбон кўриб қолди ва қарғага қараб, қарға учган томонга чопди ва югуришидан натижа чиқмагач, ўзини қудуққа ташлаб ҳалок бўлди»⁵.

Бу ҳикоядан Бедил қуйидаги хулосани чиқаради: хоҳ мотам, хоҳ шодлик бўлсин, ўз ишинг чорасини ўзинг кўришинг керак, ўз касалингга малҳамингни ўзинг сарф этишинг лозим.

Мирза Бедил табиат қонуниятларини тушунтириб, заррачалар ҳаракатидан тортиб то ҳайвон ва инсон юришларигача табиийдир, ҳамма нарса зарурият қонунига бўйсундирилгандир, дейди. Бироқ, унинг фикрича, шу зарурият билан бир қаторда имконият ҳам мавжуддир, ҳар бир кишининг эркинлиги мавжуд имкониятдан келиб чиқади. Масалан, одамнинг нафас олиши, озиқланиши ва ҳоказолар заруриятдир, бундан киши қочиб қутула олмайди, шунингдек, кишининг ўлими ҳам муқаррардир. Бу ҳолларда зарурият мавжуддир. Бироқ, шу билан бирга, инсон, масалан, қудуққа йиқилишдек касофатдан халос бўла олиши мумкин. Бу ҳолда киши эркинлиги учун имконият бор. Бедилча, ўз ҳаётини яхшилаш учун инсонда имконият мавжуддир. Бу имконият, унинг нуқтаи назарича, кишининг ҳафсаласи, ҳаракатчан бўлишида, билим ўрганиши ва меҳнат қилишидадир⁶.

Мирза Бедил юқорида айтиб ўтилган фалсафий фикрларга асосланиб, тақдир ақидаларига қарши курашди. У тақдирга ишониш — дангасалик ва ишەқмаслик оқибатидир, деб билди.

Бедил меҳнат қилмасдан ҳақ олишга уринишни ҳаёсизлик ва тубанлик деб атади.

⁵ Б е д и л. Куллиёт. Ирфон, 52-бет.

⁶ Ўша асар, ўша бет.

Кор накарда музд хостанат,
Дорад аз инфиол костанат,
Эй ба тадбири жусту-жу ори,
Ин фиоласт музди бекори
Қоҳилиро кунӣ таввакул ном,
Инат гумроҳии тасаввурӣ хом⁷.

Маъноси: «Иш қилмасдан мукофот исташ уятсизликдир. Эй тадбир иши излашга, исташга эринган! Бекордан-бекор тортиқ хоҳлаш уятдир. Дангасаликни таваккал деб атаб хом тасаввур қилибсан».

Таваккалга ишонувчи кишига қарата Бедил ёзган эди.

Дар таваккул чи обру диди,
Жуз фусурдан дигар чи фаҳмиди⁸.

Маъноси: «Таваккул билан чулғаниб, қандай шарафга сазовор бўлдинг. Сен ялқовликдан бошқа нимани тушундинг?».

Бу фикр нақадар ачиқ ва ўткир бўлса-да, аммо юзакидир. Бедил айтган эди:

«Серҳаракатликка ишонасанми ёки тасодифга ишонасами, бундан қатъий назар, ҳамма нарсани ҳаракат оламидан ол»⁹.

Демак, инсоннинг ҳаракати, тиришиши, Бедилча, унинг ҳаётида ҳал қилувчи омилдир.

У бир неча мисоллар воситаси билан равшан фикрлар баён қилиб айтадики, бирор ҳунарни эгаллаш, кўзлаган мақсад сари интилиш инсон турмушининг энг муҳим шартидир. Шу билан бир вақтда инсон сабрли бўлиши ҳам керак, дейди:

Сабр ҳам карди орамидан ку?
Бо ҳаво нафас кишидан ку.
Сабру кўшиш ҳамон талабгоранд
Гавҳару баҳр ҳар ду даркоранд¹⁰.

Маъноси: «Сабр қилдинг, дам ҳам олдинг, ҳавода нафас тортдинг. Сабр ва тиришиш денгиз ва гавҳар сингарӣ ҳар иккаласи ҳам керакдир».

Мирза Бедил инсоннинг ақлга мос келмайдиган ва мақсадсиз хатти-ҳаракатини қоралаб, бундай мисол кел-

⁷ Уша асар, 54-бет.

⁸ Уша асар, 48-бет.

⁹ Б е д и л. Куллиёт. Ирфон, 43-бет.

¹⁰ Уша асар, 55-бет.

тиради: Бир ақли паст киши бор эди. У тупроқ ва тошларни юқорига — ҳавога қараб отарди. Ундан «Сен нима қилмоқчисан?» деб сўрасалар, «Мен бор осмондан бошқа яна бир осмон ясамоқчиман» деб жавоб берилти. Файласуф шу ҳикояси билан ақлга мос келмайдиган ва ҳаёт учун фойдасиз ҳаракат ва интилишларни кўрсатади, у инсон ҳаракати мақсадга мувофиқ бўлсин, дейди.

Бедил ёзади:

«...Бир бой бор эди. У бойлигини ҳар хил маиший кечалар, базмлар уюштиришга исроф қилар эди. Охирида у ҳеч бир нарсасиз қолди. Бой бирор касбни ҳам билмас эди. Бой на темирчиликни, на тўқимачиликни, на нонвойликни биларди. Натижада бой уй-жойсиз, оёқ-яланг тиланчига айланди, хор бўлди»¹¹.

Бедил шундан хулоса чиқариб, ҳатто бой одам ҳам бирор касбни эгаллаб олиши керак, дейди. Шу муносабат билан файласуф ҳунар ўрганишининг аҳамиятини ўхшатишлар билан тасвирлайди:

Бе нами об, реша нол шавад,
Садафи бегавҳар сафол шавад¹².

Маъноси: «Намсизликдан илдизлар қурийдилар, гавҳарсиз садаф сафол бўлур».

Бедил фикрича, ҳунар, касб эгаллашлик инсон учун ўсимликка сув каби зарурдир.

Шоир файласуф деҳқончиликни жуда юксак баҳолайди ва деҳқонларга ризқ берувчи деб ҳурмат ва эҳтиром билан қарайди. «Меҳнат қилиб тер тўкишдан раҳмат булути бўлиб тупроққа ёққил»¹³.

Мирза Бедил ҳунарни, темирчи, тўқувчи ва ҳоказоларнинг меҳнатини мадҳлайди. У фан, фалсафани кўкларга кўтариб сўзлайди. Мирза кишилар «ҳунармандчиликни, билимни эгаллашлари, ғайрат билан ишлашлари керак»¹⁴, деб таъкидлайди.

Е китоби ҳисоб кун такрор!
Наҳди мағзе зи жайби саъй барор!
Насақи гирудори олам бош!
Жавҳари ифтиҳори одам бош!
Жунбиши дар банони қудрати рез!

¹¹ Ўша асар, 49-бет.

¹² Ўша асар, ўша бет.

¹³ Ўша асар, ўша бет.

¹⁴ Б е д и л. Куллиёт. Ирфон, 52-бет.

Аз наистонӣ сунъ шураингез!
 То сарири қалам диҳад овоз
 Аз парӣ тоири гулшани роз:
 Сафҳаеро сафоӣ онна кун!
 Ҳусни хатти дар он муби — на кун!
 Ҳайрати ваҳшиёни дашт қадам,
 Сайр дорад ба домгоҳи рақам,
 Сунъи котиб ба рағми табъи фузул,
 Шуғли хосест гар шави машғул,
 Чун бар ин шева остин моли,
 Сари афлок бар замин моли.
 Ҳарчи аз нақши кайф кам ёби,
 Гарди аз кучаи қалам ёби,
 Он чи дорад жаҳони зулмату нур,
 Гирад аз лавҳи қудрати ту зуҳур.
 Лафзрезии маъни ангори,
 Пардабандию жилва бишмори.
 Гайб дар сафҳаат шуҳуд шавад,
 Адам аз хоммаат вужуд шавад,
 Соҳиби лавҳу аяқалам боши,
 Беҳ ки афеурда чун рақам боши,
 Ё бадаст ор хоман наққош!
 Сурати маънии мусаввар бош!
 Ба тааммул чамантарози кун
 Бо ҳужуми хаёл бози кун!
 Дил агар бар сабили огоҳист
 Қилки мавҳум далели огоҳист.
 Фикр бояд чу қилки мӯ бориқ,
 То ба кунҳи сувар шавад наздик¹⁵.

Маъноси: «Ёки ҳисоб-китобни тақрорлаб ўрган ёки нақдн — пулни тиришиш чўнтагидан ол, олам ишларнда тартибли бўл, одам фахрининг жавҳари бўл, қудрат бармоғини ҳаракатга келтир, санъат қамишзоридан дунёга шов-шув сол. Сенинг қаламининг рағирлаши сирлар гулистони қушининг паридан овоз берсин, қоғоз тозалиги ойнадай ярқираб турсин, у тоза қоғозда гўзал хатни намоиш қилдир. Қадим даштининг ваҳшийлари (яъни маънилар) рақам (хат) тузоги қурилган жойда кезади, котиблик санъати аҳмоқ одамларнинг фикрига зиддир. Котиблик махсус ишларки, у билан машғул бўлсанг арзийди. Агар бу касба энгинги суркасанг, осмон бошини ерга суркайсан. Дунёда ҳар қандай сон ва сифатларнинг нақшини топсанг,

¹⁵ Ўша асар, ўша бет.

улар қалам кўчасининг чанги-гардидирлар. Еруғ ва қоронғи дунёнинг ҳар бир нарсаси сенинг қудрат лавҳангдан намоён бўлади. Лафз тўкасан, сўзлайсан, унинг маънисини биласан, парда боғлайсан, унда жилваларни санайсан (яъни зеҳнда хўп маъни ва мазмунларни йиғиб тўплаб, ундан ёзган сўзларингни оласан). Сен ёзган байтларда ғойиблар ҳозир бўлади, сенинг қаламингдан йўқ нарса бор бўлади. Лаҳв қалам эгаси бўлиш рақамдек жонсиз ўтиришдан—бекорликдан яхшидир. Ёки наққош қаламини қўлга ол рассом бўл, суратланган маънининг ўзи бўл, фикрга чўмиб, чаманлар яса, хаёл ҳужумлари билан ўйна. Агар кўнгил огоҳлик йўлида бўлса, қил қалам ҳам огоҳлик йўлбошчиси бўлади. Фикрнинг қил қалам сингари нозик бўлиши керакки, чизган суратларинг ҳақиқатига яқинлаша олсин».

Бу сатрларда Мирза Бедил инсонни ғайратчан бўлишга, меҳнат қилишга чақиради: у, инсон деҳқончилик ёки ҳунармандчилик билан, математика ёки каллиграф санъати билан шуғуллансин дейди, у одамга ё санъаткор котиб, ё ақли ўткир шоир, ё нозик рассом, ё ажойиб наққош, ё зўр олим бўл, — деб истак билдиради. Шоир «Илм — инсоният гавҳаридир»¹⁶ деб ёзади.

Инсон меҳнатсевар, софдил тараддудли ва тирншқоқ бўлиши керак. Мирза Бедил бу ғояларни «Қомди ва Модан» дostonида равшан ва ўхшатишлар билан тўла ифодалайди.

Модан ва Қомдиларни ўлик ҳолатида кўриб, ғолиб шоҳ ўзини ҳалок қилмоқчи бўлади, олимлар эса шоҳга куйидаги сўзлар билан мурожаат этадилар:

Муҳлате то ба хизмати тадбир,
 Бар наёим масдари тақсир,
 Дар ҳақиқат намурдаанд инҳо,
 Пахлуи сакта хурдаанд инҳо.
 Нарсондаст аз қасиру қалил,
 Маразе дар қувояшон таҳлил
 Шоҳ, агар бар бисот фармон аст,
 Чора душвор нест осон аст¹⁷.

Маъноси: «Тадбир хизматини ўташга муҳлат бер, ҳақиқатда улар ўлган эмаслар, балки ҳушсиз бўлган-

¹⁶ Бедил. Куллиёт. Ирфон, 42-бет.

¹⁷ Уша асар, 133—134-бетлар.

лар, аммо касаллик уларнинг ҳаёт қувончини тарқатган эмас. Шоҳ агар фармон берса, чора йўллари қийин бўлмасдан осондир».

Шоҳ фармон берди, олимлар чора излаб, тадбирлар кўрдилар:

Пас ба фармони шоҳи ғайраткеш,
Чаражушид гирва хайрандеш.
Ҳикмати том аз иттифоқи дод,
Узвҳошон ба ҳам муониқа дод.
Танг оғуш тар зи жону жасад
Ёфт таркиб аз иттиҳоду мадад.
Баҳри оромн он ду пайкари ноз.
Фарши гармоба паши бистари ноз.
Соате чанд ногузашта ба ҳам,
Ҳасти омад ба тавфашон зи адам.
Гармии дил шуд объёри нафас,
Мавж здарешан баҳори нафас.
Мурда буданд, лек шарму вафо,
Арақ овард жабини бақо.
Он арақ шуд гулоби дилжуши
Чашм во кард хоби беҳуши¹⁸.

Маъноси: «Ғайратлик шоҳ фармон берди. Олимлар чора изладилар. Ҳикмат — физика унсурларни бирлаштирди. Улар Қомди ва Моданларни қучоқлаштириб, уларни жон билан жасадни бирлашганидек бирлаштириб, уларни ҳаммомга тиш ётқиздилар. Бир неча соатлар ўтгач, уларга борлиқ йўқликдан келди, хушсизлик битиб, кўзларини очдилар».

Демак, Бедил нуқтан назарича, чора ва тадбирлар учун тиришиш, ҳикматга амал этиб, ақл билан тадбирлар кўриш ҳатто инсонга ҳаёт бағишлайди. Бу шоир файласуфнинг ажойиб ва қимматбаҳо фикридир.

Инсонни ғайрат қилиш, илм олиш, меҳнат қилиш ва яхши турмуш кечиришга даъват қилган Бедилнинг ғоялари тақдир таълимотига кучли зарба етказди. Ҳиндистон ва Марказий Осиёда тафаккурнинг ривожланишида Бедил таълимотининг тарихий хизмати, хусусан, мана шулар билан ифодаланади.

Бедил томонидан тақдир таълимотини танқид қилишнинг аҳамияти шулардан иборатки, ҳозирги вақтда эски, реакцион, консерватив ғоялар ва бидъат-хурофот-

¹⁸ Б е д и л. Қуллийёт. Ирфон, 134-бет.

ларга қарши курашда биз ундан фойдалана олишимиз мумкин.

Мирза Бедил «таносух» — руҳнинг кўчиши масаласида ҳам ўз фикрларини баён қилган. Бу таълимот XVIII асрда ҳам Ҳиндистон аҳолиси ўртасида, хусусан унинг жанубий районларида кенг ёйилган эди.

Ҳиндларнинг тасаввурчча, — дейди Бедил, — руҳ бутунлай мустақил ҳолатда мавжуддир ва ҳар бир нарсага, жисмларга ўтиш — кўчиш қобилиятига эга.

Брахманлар назарида руҳ — жон ғайри жисмоний бўлиб, абадийдир; киши ўлгач, унинг руҳи бошқа нарсалар ёки ҳайвонларда кўринади ва инсон танасида мавжудлигидаги хатти-ҳаракатига қараб тақдирланади ёки жазоланади; нарсалар ёки ҳайвонларга ўтган руҳнинг қисмати ўша тақдир ёки жазога боғлиқдир. Брахманлар шу хурофий фикрларни халққа сингдириб келдилар. Бедил таносухнинг моҳиятини тубандагича таърифлайди:

Ҳиндувонро ба олами эжод,
Табъ мағлуби ин хаёл афтод —
Ки пас аз интиқол аз ин пайкар,
Руҳ дорад ҳулули жисми дигар,
Хоҳ аз он интиқол бар ҳайвон —
Моил афтод, хоҳ бар инсон.
Ҳам дар он жисм сурати ҳолаш,
Мерасад бар жазои аъмолаш.
Умрҳо шуд, ки илм аз ин оёт,
Дода бар зеҳнашон русух сабот.
Дар худи қуввати ақоидашон,
Ҳукми хайру шарист оидашон,
Ман ҳам аз ихтирон сурати ҳол
Оламе дидаам ба хоби хаёл¹⁹.

Маъносӣ: «Ҳиндларнинг ижод оламида бир хаёлга тобе бўлиш келиб чиқди. Бу хаёлга қараганда, руҳ бошқа жисмларга ўтиш — кўчишга қобил, хоҳ ҳайвонга, хоҳ инсонга бўлсин ўтиш хоссасига эга. Руҳнинг қандай жисмга кўчиши амалга қараб бўлади. У шу билан ўз амалининг жазосини кўради. Мана шу эътиқод кўп замонлар ичида ҳиндларнинг зеҳнига маҳкам жойлашиб олди, уларда диний ишонч даражасигача ўсди, улар учун у эътиқод хайру бўлиб қолди».

Бедил ҳиндлар турмушидан анча мисоллар келтира-

¹⁹ Бедил. Куллиёт. Ирфон, 114-бет.

ди, бу воқеаларни ўз кўзи билан кўрганлигини айтади. Бедил Жанубий Ҳиндистонда бир ҳинд билан суҳбатда бўлган. У ҳинд таносух назарияси билан тарбияланган. Уша ҳинд Бедилга: Бир қарға доим унинг изига тушиб юриб, ҳеч тинчлик бермаганлигини, натижада ҳар бир кўринган қора доғни қарға деб фараз қила берганлигини айтган.

Ҳинд бу азобланишдан қутулиш учун ёрдам сўраб брахманга мурожаат қилган. Брахман унинг сўзини эшитиб, шундай жавоб берган: ўша қарға — отангдан қарздор кишининг руҳи бўлиб, у қарзини узмасдан туриб, ўлиб қолган. Унинг руҳи қарғага ўтиб қолган ва ўз айбини ювиш учун ташландиқ ва вайрона жойларда учиб юрипти. Бу азоблардан қутулиш учун брахман ҳиндга шундай маслаҳат берган: «Сен қарғага айбингдан, қарзингдан кечдим, деб айт, шунда сен ҳам, руҳ — қарға ҳам бундай ваҳимадан халос бўласизлар».

Брахманнинг маслаҳатини қилгандан кейин қарға бутунлай кўринмаганлигини ҳинд Бедилга сўзлаб берган.

Бедил бу ўринда тарбия ва эътиқоднинг инсонга нақадар кучли таъсир этганлигини таъкидлаб ўтади. Ҳақиқатан ҳам динга эътиқод қўйган ҳинднинг кўз олдида худди чанқаган кишининг кўз олдида булоқдан бошқа нарса кўринмагандек, қарғадан бошқа ҳеч нарса кўринмас эди²⁰.

Демак, Бедилча, қўрқув, ваҳима диний эътиқод — ишониниш пайдо қилади, зулмат, хурофотга ишонинишга олиб келади.

Мирза яна бошқа бир воқеани ҳикоя қилади. Бир ҳинднинг Раджуноти номли қизи бўлган. Қиз ёш, гўзал, қобилиятли бўлган. Эски одатларга кўра, қизни қўшни қишлоқдаги бир ўғил болага унаштириб қўйганлар.

Бахтга қарши бола касал бўлиб қолиб, вафот этган. Қизнинг туғишган кишилари куёв болани дафн қилишга борганлар. Руҳнинг кўчишига эътиқод қўйган Раджуноти, куёвнинг ўлимини эшитиб, яхшилаб кийинган, ҳовлида гулхан ёқиб ўзини ҳам, вайни ҳам куйдирган.

Мутафаккир жаҳолатликдан иборат бу ырф-одатни ғазаб билан қоралайди, руҳнинг кўчиши тўғрисидаги таълимотнинг асосиз ва зиёнли эканини исботлайди²¹.

²⁰ Уша асар, 116-бет.

²¹ Б е д и л. Куллиёт. Ирфон, 117-бет.

Бедил кўрсатиб ўтган фактларнинг машҳур француз сайёҳи, врач Франсуа Бернъешнинг «таносух» ҳақидаги мисоллари билан ўхшашлиги бор. У ёзган эди:

«Суратдан Эронга жўнаётганимда бошқа бир тул хотиннинг ўз-ўзини куйдирганини ўз кўзим билан кўрдим. Бу ҳодиса рўй берганда бир неча инглизлар, данияликлар ва Париждан келган Шардон жаноблари ҳозир эдилар. Тул хотин ўрта ёшларда бўлиб, чиройликкина эди. У ёқ, бу ёққа юриб таҳорат қилиб турган бу тул хотин арслондай ботир кўринар, ёввойиларча қувонар эди, унда ҳеч қандай ҳаяжон сезилмас эди, гоҳ у киши билан, гоҳ бу киши билан галма-гал гаплашар эди. Мен бу тўғридаги тасаввуримни тўла айта олмайман. Мен унинг ишонч билан, ёки тўғрироқ айтганда, бутунлай ҳеч нарсани ифодаламайдиган қарашларини тасвирлаб беришга уринмайман. У бизга ва кичкина капачага кўз тикар эди, бу капача қуруқ тариқ сомондан ҳамда майда-чуйда ўтинлардан ясалган эди. У шу қапага кирди, дафн гулхани устига ўтирди, ўлган эрининг бошини тиззасига қўйди, ёниб турган ўтни олди ва ўз қўли билан қапа ичига олов ёқди. Катта-катта косовлар билан қуролланган брахманлар эса (уларнинг неча кишилиги хотирамда йўқ) ташқари томондан, ҳар тарафдан гулхан ёқдилар... Орадан бир неча кун ўтган бўлса-да, бу мудҳиш томошани кўрганлигимга ҳатто ўзимни-ўзим ҳам ишонтира олмайман.

Тўғри, баъзи бир хотинлар ёқилган гулханни кўрганларида ундан қўрқар эдилар, ўз фикрларидан бажонидил қайтмоқчи ҳам бўлардилар. Бироқ, бундай кишилар кўпинча кечикиб қоладилар. Бу шайтон брахманлар уларда оловга ташлаш ҳисларини уйғотадилар, уларни ҳатто ўзлари оловга итарардилар. Гулханга беш-олти қадам қолганда орқасига қайтган ёш хотинни яна гулханга ҳайдаганларини ўз кўзим билан кўрдим. Яна бир жойда аланга ичида қолиб, қўйлагигача ўт олаётган бир хотин ҳаяжон билан ўзини қутқармоқчи бўлганда, жаллодлар қўлларидаги косовлар билан уни бир неча марта оловга итарганларини кўрдим»²².

Мирза Бедил руҳнинг кўчиши («таносух») ақидаларидан охиригача қутула олмади, чунки унинг ўзи ҳам табиатни руҳлантириш позициясида турган эди. Лекин, унинг хизмати шундаки, у XVII аср ўрталарида—XVIII аср бошларида феодал Шарқни шаронтида мавжуд бўл-

²² Бервьёе Ф. Кўрсатилган асар, 264—265-бетлар.

ган шу хурофотларнинг асоссизлиги ва зиёнлигини мумкин бўлган даражада исботлаб бера олди.

Энг муҳими шуки, Бедил таносух таълимотини танқид қилиш билан диний урф-одатларнинг негизини фош қилишга анча уриниб кўрди.

Бедил ҳақиқатнинг тўғри йўлини излайди ва уни фанда, фалсафада кўради:

Ҳикмат ифшон рози илм овард.
Илму ҳикмат надоштам мақсуд.
Муддаоям баёни қудрат буд,
Хоҳ олим барою, хоҳ ҳаким,
Май надорам ба касо жуз таслим²³.

Маъноси: «Илм — ҳикматни ясаб чиқарди. Ҳикмат— фалсафа эса, илм сирларини бутун дунёга ёйди. Илм ва фалсафа мақсад эмас, балки уларнинг қудратини сўзлаш муддаомдир. Олим ёки файласуфманми, барибир мен унга таслим бўлишни касб қилганман».

БЕДИЛНИНГ ИЖТИМОИЙ-СИЕСИЙ ҚАРАШЛАРИ

Мирза Бедил ижтимоий-сиёсий масалаларга кўп эътибор берди. Жамият ҳаётидаги ёмонликни бартараф қилиш ва яхшиликни ўрнатиш ниятида ҳақиқат излади. Буюк бобурийлар тарқатган диний ва миллий ғоялари ҳамда унинг қўлланиши, ҳарбий феодал зодагонлар, ғаразли ва раҳмсиз амалдорларнинг деҳқон ҳамда ҳунармандларни шафқатсиз эзиш усуллари, руҳонийларнинг жаҳолат ва фирибгарликлари Бедилни ҳаяжонлантирди ва ғазаблантирди.

Бедил Буюк бобурийлар империясининг емирилишини ўз кўзи билан кўрди: ўз ватани бошига тушган оғир мусибатларнинг асосий сабабларини топиш мақсадида фикр юргизарди. У мамлакатни ҳалокатдан қутқаришнинг энг тўғри йўллари, тадбирлари тўғрисида ўйларди, яъни ҳинд халқларининг бирлашишлари зарурлиги, уларни диний ва миллий низолардан қутқариш, деҳқончилик, ҳунармандчилик, фан, маърифатни юксалтириш тўғрисида Бедил асарларида махсус равшан фикрлар, дадил хулосалар бордир.

Чет эл босқинчиларига қарши курашда ҳинд халқ-

²³ Бедил. Куллийёт. Ирфоц, 117-бет.

лари ҳамкорлиги ва иттифоқининг аҳамияти тўғрисида Бедил ажойиб ўхшатмалар билан оқилона фикрлар баён қилади.

Ерон ба вифоқ агар қадам мешкананд.
Жайши арабу сафи ажам мешкананд,
Аз қудрати иттифоқ, ғофил нашави,
Дандонҳо сангро боҳам мешкананд¹.

Маъноси: «Агар ёронлар бирдамлик билан қадам ташласалар, душман (чет эл қўшинлари)нинг усул-идораси ва сафи тор-мор бўлғусидир. Иттифоқ бўлишнинг қудратидан ғофил қолма, эсингда тутгинки, тишлар бирлашиб тошни снндирғусидир».

Шоир файласуф ижтимоий ҳаётнинг барча масалалари билан қизиқди. Бедил инсон ҳақида, жамият ҳақида, деҳқончиликнинг келиб чиқиши ҳақида ёзди, деҳқонлар ҳақида эҳтиром ва ҳурмат билан гапирди, адолатсизликни, зolimлар ва давлатнинг пайдо бўлишнинг ўзинга хос йўл билан тушунтирди. «Ирфон» поэмасининг анчагина қисми хусусан шу масалаларга бағишланди. Мирза Бедил ижодиётида турмуш, борлиқ ва инсон масалалари муҳим ўрин тутганлигини ва улар Бедилнинг дунёқараши — паптензми — ваҳдати-мавжуд билан чамбарчас боғланганлигини юқорида қайд қилиб ўтган эдик. Мирза Бедил айтган эди:

Мешавад сози нусхан «Ирфон»
Қиссае аз таважжуҳи инсон,
К-ини фусун гар чи сеҳр меборад?
В-ин қиёмат чи фитна мекорад?².

Маъноси: «Ирфон» созида инсонга ҳурмат ва эҳтиром қилиш қиссаларидан нусха берилади, токи маълум бўлсин, бу сеҳрчи (инсон) қандай сеҳрлар ёғдирди ва бу қиёмат (инсон) қандай фитналар тухумини экади (яъни инсон қандай мўъжизалар кўрсата олади ҳам қандай фитналарни кўзгата билади)».

«Рубоиёт» асарига Мирза Бедил ўз вазифасини яна кенгроқ баён қилади:

Оина муқобили ду олам кардам,
К-имрўз назар ба шакли одам кардам³.

¹ Б е д и л. Куллиёт. Рубоиёт..., 51-бет.

² Б е д и л. Куллиёт. Ирфон, 37-бет.

³ Б е д и л. Куллиёт. Рубоиёт..., 83-бет.

Маъноси: «Икки оламга ойна рўбарў қилдим, буқун одам шаклига назар қилдим».

Бу ўринда Бедил баён қиладики, унинг мақсади инсон ҳақида, унинг фазилат ва нуқсонлари ҳақида гапиршдан, яхшиликни ўргатиш ва ёмонликни йўқотишдан иборатдир. Шу муҳим нарсани кўрсатиб ўтиш керакки, Бедил кишиларга миллий ва диний тафовутлари нуқтаи назаридан эмас, балки умумий инсон насли бўлганликлари нуқтаи назаридан қарайди. У инсонни ирқий, миллий ва диний эътиқодларидан қатъий назар, ҳурмат ва эҳтиромга сазовор бўлганлиги учун инсон деб билади.

Шайтоннинг одамга сажда этиша рози бўлмаганлиги ҳақидаги афсонани эслатиб, файласуф шоир айтади:

Яъне он каски ҳазрати инсоиро,
Масжуд тасаввур нақунад малъун аст⁴,

Маъноси: «Ҳаф кимки, ҳазрати инсонни саждага сазовор демаса, у малъундир».

Шоир бу ўринда инсониятга, одамларга ўз инсонпарварлиги ва самимий муҳаббатини ифодалайди. Шу билан бир вақтда Бедил ўз ватанининг содиқ фарзанди эди. Ҳиндистонни севарди ва ватанпарварликни куйларди. Бедил кишиларга нафрат билан қарашликни, дангасалик, ёлгончилик, кеккайишни, очкўзлик, макр ва хиёнатни танқид қилиб, камтарликни, саҳийлик, ҳақгўйлик, вафодорликни, билимни, меҳнатсеварликни куйларди.

Бедилда шу масалага доир ажойиб шеърлар учратамиз.

Бо бадгуён ошнои макун,
То аз некон бегонаги нагузини,
Бо кафон оина мутаважжуҳ мабош.
То ҳайати худро мунқалиб набини⁵.

Маъноси: «Агар яхшилардан бегона бўлмайман, ажралмайман десанг, ёмон сўзловчилар, гийбатчилар билан ошнолик қилма. Ўзингни тўғри кўрмоқчи бўлсанг, ойнанинг орқасига боқма!».

Бу ўринда ҳам Бедил оқилона фикр баён қилади: у кўнгли очиқ ва саҳий кишиларни ойнага — ёруғликка,

⁴ Ўша асар, 14-бет.

⁵ Бедил. Куллиёт. Ирфон. 74-бет.

мақрли кишиларни эса ойнанинг орқа томони, яъни қоронғуликка монанд қилади.

Иккиюзламачиликни қоралаб, Бедил бундай деб таъкидлайди:

Агар табиати касеро моили нифоқ даръёби,
Ба яқин шиноси, ки суҳбати ақобир дарнаёфти⁶.

Маънос: «Агар бирор киши табиатида иккиюзламачилик — ёлғончиликка мойиллик топсанг, шуни аниқ билгилки, у киши буюк олим ва файласуфлар (тақобир) суҳбатига етишмаган, яъни улардан ахлоқий тарбия олмаган».

Бу жуда ҳам ҳаққоний сўзлар шоирнинг кўп йиллик турмуш тажрибасидан олинган. У, иккиюзламачилик у ёқда турсин, ҳатто иккиюзламачиликка мойилликни ҳам қоралайди.

Мирза Бедил ўзининг «Ирфон» асарида деҳқончилик, деҳқонлар, (64—76-бетлар), ҳунармандчилик ва ҳунармандларнинг (49—53-бетлар) келиб чиқишларини алоҳида таҳлил қилди ва жамиятдаги табақаларнинг келиб чиқиши ҳамда давлатнинг ташкил топиши ҳақида ажойиб фикрлар баён қилди. Биз ўйлаймизки, давлатнинг келиб чиқиши ва моҳиятига доир масалани ҳал қилишда Бедил XVII асрдаги инглиз файласуфи Т. Гоббсдан анча илгарини ва ҳақиқатга анча яқин турди.

Деҳқончиликнинг келиб чиқиши ҳақида фикр юргизиб, Бедил бундай ёзган эди:

Ҳар ки чашме дар ин чаман во кард,
То мижа во кунад, даҳан во кард⁷.

Маъноси: «Қимки бу чаманда — дунёда кўз очди — у киприкларини очганга қадар оғзини очди».

Демак, Бедилча, инсон даставвал овқатланишга муҳтождир. Шундан Бедил хулоса қилиб айтадики, муҳтожлик инсонни деҳқончилик билан шуғулланишга мажбур қилган.

Нима учун Бедил деҳқончиликни инсоннинг энг биринчи машғулоти деб билди? Бизнинг фикримизча, бу нарса икки далил билан тушунтирилади. Биринчидан, Ҳиндистонда деҳқончилик қадим замондан мамлакатдаги асосий аҳоли оммасининг энг биринчи машғулоти

⁶ Ўша асар. ўша бет.

⁷ Б е д и л. Кузлийет. Ирфон. 74-бет.

бўлиб келганлиги Бедилга ҳам маълум эди. Иккинчидан, XVII—XVIII асрларда ҳинд деҳқонларининг аҳволи жуда оғир бўлиб, тўхтовсиз бўлиб турган ўзаро феодал урушлари деҳқончилик ишларига катта путур етказар эди.

Деҳқончилик инсоннинг энг муҳим машғулоти эканлиги тўғрисида гапириб, Бедил ўша вақтдаги Ҳиндистоннинг ҳокимларига деҳқончилиكنи барбод қилмаслик, деҳқон хўжаликларини юксалтириш зарурлигини уқтирмақчи ва шу билан ўз ватанига, ўз халқига ёрдам кўрсатмоқчи эди.

Бедил дастлаб деҳқончилик одамларни ўтроқ турмуш кечиришга олиб келди, деб кўрсатади ва бундай дейди:

Завқи таҳсил роҳати жовид,
Хуша мибаст донан уммед,
То зи афроди тухми инсони,
Даста шуд риштан паре — шони⁸.

Бу шеърларнинг маъноси чуқур; Бедилнинг кўрсатишича, инсонлар аввал тарқоқ яшаганлар, кўчманчилик билан кун кечирганлар, деҳқончилик туфайли кейинчалик тўпланишиб, ўзаро яқин муносабатда бўлиб, ўтроқ ҳаёт пайдо бўла бошлаган.

Сўнгра Бедил жамиятда ижтимоий гуруҳларнинг вужудга келишини тасвирлаб ёзади. Бедил бу ўринда ҳам жуда қизиқ жумбоқлар айтади.

Бедил, деҳқончилик аҳоли нуфузининг ўсишини таъминлади, дейди. Бунинг натижасида одамлар озиқ-овқат етиштириш мақсадида турли жойларга бориб жойлашганлар, бир гуруҳ кишилар денгизлар бўйига бориб қимматбаҳо нарсалар излаганлар, баъзилари тоғларга чиқиб кетганлар. Айрим кишилар муттаҳамлик йўли билан ўзларига озиқ-овқат топганлар.

Улар олтин, ёқут бериб, деҳқонлардан озиқ-овқат маҳсулотларни, ғалла олганлар, мана шу йўл билан мол айрибошлаш, савдо пайдо бўлган, савдогарлар етишган.

Бедил яна давом этиб таъкидлайдики, кишиларнинг яна бир «заиф қисми» меҳнатсиз озиқ-овқат топишга уринган, бу кишилар мол айрибошлаш қилмасдан туриб, илтимос ва дуолар билан деҳқонларга мурожаат этган-

⁸ Ўша асар, ўша бет.

лар. Сиғинувчилар, коҳинлар, қашшоқлар, гадойлар ана шу йўл билан пайдо бўлган.

Шундай қилиб, Бедил хулосага келиб айтадики, жоҳил, ёмон (бад) ҳамда саҳий, яхши (нек) кишилар деҳқонларнинг «меҳмонлари» бўлганлар. Бойлар хирмондаги ғалла, қашшоқлар эса поҳол ҳисобига ўзларини озиқ-овқат маҳсулоти билан таъминлай бошлаганлар. Мирза Бедил ижтимоий гуруҳларнинг келиб чиқишини, жамиятдаги табақаларга бўлинишини шундай тушунтиради ва тасвирлайди⁹.

Мирза Бедил таҳсин ўқиб, шунини айтиш керакки, у айрим ижтимоий гуруҳларнинг келиб чиқиши тўғрисидаги масалани тўғри ҳал қилишга яқинлашиб келган ва оқилона фикрлар берган.

Бедил деҳқонларни кўкларга кўтариб мақтайди, чунки улар, барча қийинчиликларга қарамай, ҳамма учун озиқ-овқат етиштириб берадилар: демак, унинг нуқтаназарича, ҳамма ижтимоий гуруҳлар орасида деҳқонлар ҳақиқий ноз-неъматлар яратувчи гуруҳ ҳисобланади, шунинг учун Бедил деҳқонларни рағбатлантиради, мақтайди.

Бедил Ҳиндистон аҳолисининг жуда кўпчилигини деҳқонлар ташкил қилишини билган ва уларнинг ниҳоятда огир аҳвол кечираётганликларини кўрган, албатта.

Мирза Бедил бойларни очкўз муттаҳамлар деб таърифлайди ҳамда уларни қишлоқ хўжалик экинларига тушадиган ҳашаротларга ўхшатади. Бойлар ва зодагонлар пайдо бўлишлари биланоқ, деҳқонларнинг экинларига худди чигиртка каби ёпирилишиб қўнадилар, деҳқонларнинг хирмонларини худди чумолилар каби босадилар, шундан кейин эса, деҳқонларнинг ўзларига озгина нарса қолади, холос. Шу муттаҳам фирибгарлар томонидан эзилган деҳқонлар уларнинг талабларини бажо келтиришга нонлож рози бўладилар ва уларга бож, солиқ тўлайдилар. Муттаҳамлар шу йўллар билан жуда кўп бойликлар орттирганлар. Ўлжа тўплаш эса, улар ўртасида ўзаро курашларнинг кучайишига сабаб бўлди.

Мирза Бедил давлатнинг келиб чиқишини ҳам ана шу далиллар билан тасвирламоқчи бўлади.

Бедилнинг нуқтаназарича, дастлаб очкўз ва гаразгўй бойларнинг кичик-кичик давлатлари майдонга келган.

⁹ Қаранг; Бедил. Кудлиёт. Ирфон. 74-бет.

Бедил яна давом эттириб ёздики, бу очкўз кишилар ўз қўшинларини, қуроллантирилган тўдаларини ташкил қила бошлаганлар ва ўзаро уруш олиб борганлар. Ўзаро урушлар шу тариқа келиб чиққан.

Сар зад аз шуълакорни тадбир
Решаи мавжи ханжару шамшер.
Ҳар тараф лашкаре ғубор ангехт
Хоки тасхир бар сари ҳам бехт¹⁰.

Маъноси: «Олов ўйнатишлик ханжар ва шамшир — қиличбозликка олиб келди, ҳар тарафда аскарлар ташкил топдилар, ерларни босиб олиш ҳам одамларни эзиш кўринди».

Кураш ва урушлар давомида айрим майда аскарнинг қисмлар бирга қўшила бошлайдилар, булардан ғолиб келганлари мағлуб бўлганларнинг мол-мулкларини босиб оладилар.

Қард тўфон эи сози якдигар,
Шўри ҳангомае шикасту зафар.
Ба тасаллут расид саъи камол,
Салтанат ёфт шуҳрати иқбол¹¹.

Маъноси: «Бир-бирига қарши курашлар, енгилш ва ғалабали бўлиш бошланиб кетди, ҳоким тилаги ка молга етди. Салтанат, яъни давлат келиб чиқди».

Бедил, йирик подшоҳлар, фиръавнларнинг ҳокимлиги шу тартибда пайдо бўлган, улар катта бойликлар тўплаб, халқни эза бошлаганлар, деб тушунади. Катта-катта давлатлар шу тариқа вужудга келган ва унда адолатсизлик ҳамда фирибгарлик янада кучайган.

Насаки гирудор маркам шуд.
Мояи худсари фароҳам шуд,
Бар даҳоқин даре, ки кишт фароз,
Қард иқбол бар салотин боз.
Даст гоҳи ғурури султони,
Сар зад охир зи ажзи деҳқони
Жуши фиръавну шуҳин Намруд,
Ҳар тараф боли иқтидор кушуд.
Ғафлат ин жо чи дасти боки накард
Ҳосили симу зар жиҳо, ки накард,

¹⁰ Б е д и л. Куллиёт. Ирфон, 75-бет.

¹¹ Ўша ерда.

Роягон буд сози жоху ҳашам
Муфт шуд даъвойи худой ҳам¹².

Маъноси «Мамлакат тартиби маҳкум бўлди. Шахслар қўлида бойликлар тўпланди. Юқори табақаларнинг ерларини деҳқонлар ҳайдаб экадиган бўлдилар. Мана шундай подшоҳлар иқболи ўйнади. Султонларнинг мағрурлиги деҳқонларнинг оғир аҳволларидан келиб чиқди. Фиръавн ва намрудларнинг ҳаракатлари ҳар томонга ёйилди. Фафлат қандай ҳаракатларни қилмади, кумуш ва олтин ўлжа қилиш нималар эттирмади! Бекорга ҳашаматли бинолар солиш муфт иш бўлиб қолди».

Бедилнинг кўрсатиб ўтишича, кучли подшоҳларнинг майдонга келиши кичик давлатлар ўртасидаги ўзаро урушларни маълум даражада тугатди ва мамлакатда бирмунча тинчлик ўрнатилишини таъминлади, аммо ҳаммани эзиш кучайди:

Ҳирс жушиду адл шуд номаш,
Баст саъи ҳаросат эҳромаш,
Ки ба деҳқон касе ситам накунад,
Яъне аз моли шоҳ кам накунад,
То ба жое расид саъи ғурур,
К-аз мазореъ намонд жуз муздур¹³.

Маъноси: «Ҳирс қайнаб адл номини олди, у ўзини деҳқонларнинг ҳомийси қилиб кўрсатди. Деҳқонга ҳеч ким ситам қилмасин, яъни подшоҳ молидан олмасин, деди. Маъмурлик ҳаракати шу даражага бориб етдики, деҳқон ўз ерига мардикор бўлиб қолди».

Бедил яна давом эттириб тасвирлайдики, деҳқонлар, меҳнаткашларнинг аҳволи ниҳоят оғир, деҳқонлар подшоҳнинг зулми остида йил бўйи меҳнат қилиб, эвазига донгина эмас, ақалли сомонини ҳам ўз эрklarича ололмайдилар.

Ғайр соғар ба мавж мегирад
Соҳиби чашма ташна мемирад¹⁴.

Маъноси: «Бегона (яъни подшоҳ) қадаҳни тўла қилиб ичади. Чашма эгаси (деҳқон) сувсизликдан — чанқоқликдан ўлади».

¹² Ўша ерда.

¹³ Б е д и л. Куллиёт. Прфон, 75-бет.

¹⁴ Ўша жойда.

Бедил яна шундай деб баён қилади:

Баҳр инжо бенамост сароб,
Гарди соҳил нишастаст дар об¹⁵.

Маъносӣ: «Денгиз бу ерда, яъни ўша жамиятда нам-сизликдан саробга айланди (яъни деҳқончилик бузилди), чунки қирғоқ гарди—чангги сувга чўкди (яъни улар сувни қуритдилар)».

Бу ўринда Бедил, подшоҳлар ҳокимлигидаги деҳқончилик ва деҳқонлар аҳволининг ночорлигини ўхшатишлар билан тасвирлайди. Бедилнинг бу фикрлари XVII асрнинг иккинчи ярми ва XVIII асрнинг бошидаги Ҳиндистон деҳқонларининг аҳволини чуқур ва ҳаққоний равишда акс эттиради. Бедилнинг замондоши, машҳур француз врачси сайёҳ Ф. Бернье, феодал ва амалдорларнинг золимликларини кўрсатиб, бундай деб ёзган эди:

«Бундан ташқари, бу золимлик ҳаддан ортиқ даражага етади, деҳқон ва ҳунармандлардан турмуш кечирिशлари учун зарур бўлган ҳамма нарсалар тортиб олинадилар, натижада улар очлик ва қашшоқликдан ўладилар, бола кўрмайдилар, ёки бола кўрсалар-да, ёшлигида ўлиб кетадилар, чунки болалар ўз ота-оналари сингарии ёмон овқатланадилар ва камбағалликда яшайдилар. Шундай ҳоллар бўладикки, деҳқонлар ерларни ташлаб кетиб, бировларнинг қўлида отбоқарлик қиладилар, юмшоқроқ муомалада бўладиган кишиларни топшиш умидида тўғри келган томонга, қўшниларникига кетиб қоладилар. Экин ерлари эса, қамчи остида парвариш қилинади, бунинг натижасида ерлар ёмон ишланади, оқибатда кўп ерлар камқувват бўлиб қолиб, экин экишга яроқсиз бўлиб қолади, чунки сизот ерлардаги сувларни йўқотиш учун зовур кавлаш, каналлар очиш ва уларни керакли ерларга ўтказиш учун пул сарфлайдиган бирор киши топилмайди, шунингдек, уй-жой қуриш, вайрон бўлиб кетаётган биноларни таъмирлаш иши билан қизиқадиган ҳеч ким топилмайди»¹⁶.

Бедил йирик мулкдорларни муттаҳамлар деб атайди:

Қисаи ҳеч қас надид пури
То накард ихтиёри кисабури¹⁷.

¹⁵ Ўша жойда.

¹⁶ Бернье Ф. Кўрсатилган асар, с. 202.

¹⁷ Бедил. Куллиёт. Ирфон, 76-бет.

Маъноси: «Қиссабурликни ихтиёр қилмаган ҳеч бир кишининг киссаси тўлмайди».

Бедил яна давом этиб, ёзади:

Ҳар кужо ҳирс оташе афрухт,
Жон ҳезум ҳамон муравват сухт¹⁸.

Маъноси: «Қаерда ҳирс ўти ёнса, у жойда одамгарчилик ўтин ўрнида ёнади».

Бедилнинг юқорида келтирилган фикрларидан шундай хулоса чиқариш мумкинки, у давлатни тарихий ва ижтимоий ҳодиса деб билади, яна аниқроғи, унинг нуқтаи назарича, дастлаб майда ҳоким мутлақлар пайдо бўладилар, кейинчалик эса, бора-бора, янада кучлироқ марказлашган давлат ташкил топади.

Бу давлат очкўз ва йирик мулкдорлар манфаати учун хизмат қилади, меҳнаткашларни эса, қашшоқлик билан кун кечирришга маҳкум этади. Кўриниб турибдики, Бедил бу ўринда ижтимоий ҳаётнинг мураккаб муаммоларини тўғри англашга яқинлашган. Алишер Навоий умид қилгандай, Бедил ҳам, халқ тўғрисида, деҳқончилик ва фанни ривожлантириш тўғрисида ғамхўрлик қиладиган одил подшоҳ бўлишини истар эди.

Бедил ўзининг «Қомди ва Модан» асарида кишиларни қийновчи, азобловчи ҳоким мутлақ подшоҳларни қоралайди ва мазлумларни ҳимоя қилишни мақтайди.

Қамтар афтад, ки давлати золим,
Монад аз офати казо солим.
Хоки он бевафо ба хун тар шуд
Подшоҳи Модан музаффар шуд¹⁹.

Маъноси: «Золим давлати енгилди, у офатдан ҳаққоният қутулди, у бевафо золим подшоҳ қони тўкилди. Модан шоҳи — одил шоҳ зафар қозонди».

Яна:

Ҳарки имдоди бедилон дорад,
Аз завол ахтараш амон дорад,
Қасри иқбол ҳар кужо барност
Нардбонаш ҳимояти зуфоаст²⁰.

Маъноси: «Ҳар ким мазлумлар — бедилларга ёрдам берса, ғамхўрлик қилса, унинг юлдузи сўнмас. Иқбол

¹⁸ Ёша китоб. 75-бет.

¹⁹ Ёша китоб. 32-бет.

²⁰ Бедил. Куллиёт. Ирфон. 32-бет.

қасри ҳар ердаки тикланса, унинг чиқиш босқичи (нарвони), йўли заифларни — бечораларни ҳимоя этадир».

Демак, Бедил ёвуз подшоларга лаънат айтиб, одил подшоларни мақтайди ва уларга халқ оммасининг турмушини яхшилаш умидини боғлайди.

Мирза Бедил ҳинд аҳолисининг бўлинишини кузата бориб, бу масалада ҳам ўз фикрини баён қилади. Ҳаммага маълумки, жисмоний меҳнат билан шуғулланувчи табақалардан аҳолининг табақаларга бўлинишини қаттиқ ҳимоя қилиб келган зодагонлар нафратлаб келганлар. Мирза Бедил табақаларга бўлинишга очиқданочиқ қаршилик кўрсатмайди, аммо ўз муҳокамаси, мисоллари ва ҳикоялари билан кишиларни паст ва олий табақаларга бўлиб қарашни қоралайди, жисмоний меҳнат билан шуғулланувчи кишиларга ёмон қарашларни нотўғри, деб ҳисоблайди.

Мирза Бедил кишининг қадр-қиммати ва афзаллиги унинг меҳнатиди, деб билади. У ҳунарсиз кишиларни, бирор меҳнат билан шуғулланмайдиган кишиларни қоралайди. Бедил, сув набототга қанчалик зарур бўлса, ҳунар ҳам инсонга шу даража зарур, дейди. Меҳнат билан банд бўлмаган одам марваридсиз чиганоқдек бефойдадир.

Бедил темирчилар, тўқувчилар, тикувчилар, чўпонлар, бинокорлар, наққошлар, хаскашлар тўғрисида ёзган. Масалан, Бедил бундай ҳикоя қилади: «Бир подшо бир гуруҳ кишиларни кўриб қолиб, булар қандай табақа деб, ўз вазирдан сўради. У айтди: у гуруҳ шоҳ ва қашшоқларнинг айбларини ёнувчилардирлар. Кимдаким яланғоч, уст-боши йиртиқ ҳам танлари очиқ бўлса, уни даволайдиган малҳам — игна ва иплар уларда бор. Игнанинг ўзи яланғоч бўлса ҳам, айбларни ёпишга лаёқати бор»²¹.

Бедил шу мисол орқали меҳнатнинг ва меҳнат қилувчиларнинг ролини ажойиб ўхшатишлар билан равшан кўрсатиб беради. Бедил ҳар бир касб ўз хусусиятига ва афзалликка эгадир, бирор ҳунарга эътиборсиз қараш пасткашлиқдир, дейди. Чунки темирчилик, тўқувчилик, уст-бош ва пойабзал тикувчилик ҳамда бошқа ҳунарлар кишилар учун ниҳоятда зарурдир.

Файласуф, қўлнинг ишини тил, тилнинг ишини қўл бажара олмайди, деб кўрсатади. Мана шунинг учун кишилар ўзларининг хилма-хил фаолиятларида тил ва

²¹ Уша асар, 53-бет.

қўл хизматидан фойдаланишга мажбурдирлар. Бедил ўзининг шу фикрларини афсоналардан мисоллар келтириб асосламоқчи бўлади. У бундай дейди:

Аз шубони чи ор дошт Қалим?
В-аз иморат чи рехт Иброҳим.
З-ин чаман ҳар гуле баҳоре дошт
Ҳар киро даст буд, коре дошт²².

Маъноси: «Мусо чўпонликдан, Иброҳим бинокор бўлишдан ор этмадилар. Бу чаманнинг ҳар бир гулининг баҳори бордир, ҳар бир қўлли кишининг бирор иши бордир».

Ҳар бир киши қандай бўлмасин бирор фойдали иш билан шуғулланиши керак — Мирза Бедилнинг ҳулосаси ана шу.

Бедилча, ипакдан ёки қўпол матодан қилинган устбош кишининг хатти-ҳаракатида кўзга ташланадиган ҳақиқий қиёфасини яшириб турмайди. Ўзининг бу фикрини қувватлаш мақсадида у ўхшатмалардан фойдаланади. Масалан, хат қора бўлганлиги билан ёмон эмас, аксинча, инсон учун жуда муҳим ва фойдалидир:

Жома хоҳ атлас, хоҳ палос,
Шахе ботил намешавад зи либос.
Маъниаш равшану тақаддуси ранг,
Аз сиёҳи хат надорад нанаг²³.

Маъноси: «Чопон атласми ёки палосданми, шахс кийимда яширинмайди. Маъно соф рангдек равшан. Хат қоралиги билан уят иш эмас».

Демак инсон, у деҳқончилик қиладими, темирчи, тўқувчи ва ҳоказо бўлиб ишлайдими, барибир, жамият учун бир хилда қадр-қимматга эгадир.

Бедил ўз замонасининг ишёқмас, дангаса, ғаразгўй кишиларини сўз билан шарманда қилди. Мазлум халқнинг қашшоқлик ҳолига ачиниб қаради ва золимларга нафратлар ўқиди. Мутафаккир ўз асарлари воситаси билан ҳокимларнинг ақлига таъсир қилмоқчи бўлди, деҳқончилик, ҳунармандчилик ва фаннинг ривожланиши халқнинг турмушини яхшилайти ва давлатни мус таҳкамлайди, деб уларга тушунтирмоқчи бўлди.

²² Уша асар, 52-бет.

²³ Бедил. Куллиёт. Ирфон, 53-бет.

Бедил Шарқнинг барча илғор мутафаккирлари каби халқ учун бахтли турмуш йўлини излади, лекин уни топа олмади. Бу ҳам унинг айби эмас, балки Бедил яшаган ва ижод этган ижтимоий-тарихий муҳитнинг натижасидир.

Мирза Бедилнинг ижтимоий қарашлари маълум даражада илмий ва тарихий аҳамиятга эгадир.

МИРЗА БЕДИЛ ВА МАРКАЗИЙ ОСИЁ

Марказий Осие адабиётига XVIII—XIX асрларда Мирза Бедилнинг кўрсатган таъсири ана шу давр адабиёт тарихи ва ижтимоий фийрлари соҳасида илмий тадқиқот ишлари олиб борган кишиларнинг ҳаммаси томонидан сўзсиз тасдиқланади. Бедил таълимоти агрофида кураш бошланди, унинг тарафдорлари пайдо бўлди, шонр файласуфнинг ижоди ўрганила бошланди.

Марказий Осиеда Бедил гоъларининг тарқалиши ва бедилчиларнинг пайдо бўлишига Марказий Осиенинг Ҳиндистон билан қадим вақтлардан бошланган иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқаси бош сабаблардан бўлган.

Беруний (XI аср), Улуғбек ва Алишер Навоий (XV аср) Бобур (XVI аср), Мушфиқий (XVI аср охири XVII аср боши) ларнинг асарлари Марказий Осие билан Ҳиндистон ўртасидаги маданий алоқаларда муҳим роль ўйнади.

Ҳиндистонлик олимлар, ёзувчилар, рассомлар, хусусан машҳур шонрларнинг айрим асарларининг Марказий Осие халқлари орасида кенг тарқалганлиги тарихий факт ҳисобланади.

Ҳиндистон ва Марказий Осие халқлари ўртасидаги бу ҳар тарафлама алоқалар XVII—XIX асрларда янада ривожлана борди. Француз сайёҳи Ф. Бернье Деҳлидаги мева бозориши тасвирлаб бундай деб ёзганди:

«Бу бозорда дўконлар кўп. Ёз ойларида бу дўконлар... Бухоро ва Самарқанддан келтирилган қуруқ мевалар билан одатдагича тўла туради»¹.

«...Ҳиндистон жуда кўп отларга ҳам муҳтож. Маълумки, Ҳиндистон ҳар йили Ўзбекистондан йнгирма беш мингдан ортиқроқ от олади»².

¹ Бернье Ф., Кўрсатилган асар, 212-бет.

² Уша китоб, 184-бет.

Ф. Бернье, ҳинд врачлари ўз амалий ишларида Ибн Сино китобларидан фойдаланганлар, деб кўрсатиб ўтади. «... Ибн Сино ва Авероэс қондаларига эргашувчи мўғул ва мусулмон врачлари бу усуллардан худди ҳиндлар фойдалангандек фойдаланадилар»³.

Муҳаммад Юсуф Муншийнинг «Муқимхон тарихи»⁴ китобида Марказий Осиё ва Ҳиндистон халқларининг алоқаларига доир фактлар бор.

«Бобурийлар ҳукмронлиги давомида, — деб кўрсатади Ж. Неру, — Ҳиндистон Марказий Осиё билан маҳкам алоқада бўлиб келди. Бу алоқалар Россияга ҳам тарқалди, дипломатик ва савдо миссиялари тўғрисида ҳам маълумотлар бор. Бир рус биродарим менинг эътиборимни рус солномаларидаги шундай маълумотларга жалб қилди. 1532 йилда император Бобурнинг Хўжа Ҳусайн номли бир вакили дўстлик ҳақида шартнома тузиш учун Москвага келди. Михаил Федорович (1613—1645) пошолок қилган вақтда ҳинд савдогарлари Волга дарёси бўйига жойлашиб олганлар. 1625 йилда Ас траханда вилоят бошлигининг буйруғи билан ҳиндларнинг карвонсаройи қурилган. Ҳинд усталарини, айниқса тўқувчиларни Москвага таклиф этиб турганлар. 1695 йилда русларнинг савдо ишлари бўйича вакили Семен Маленький Деҳлига борган ва уни Аврангзеб қабул қилган. 1722 йилда Буюк Петр Астраханга бориб, ҳинд савдогарлари билан суҳбатлашган. 1743 йилда бир гуруҳ ҳинд садху (қаландар) лари Астраханга келган. Уларнинг иккитаси Россияда жойлашиб қолган ва рус фуқаролигини қабул қилган»⁵.

Бедил ўзининг «Чор унсур» асарида Амударё — Жайхун, Туркистон тўғрисида, Самарқанддан Ҳиндистонга қавм-қариндошлари келганлигини айтади⁶. Бедилнинг тили вилояти тили бўлган (Ҳусайн бу ҳақда алоҳида тўхтаб ўтади)⁷. Тожик тилни билган барча кишилар Бедил тилига ҳам яхши тушуна оладилар.

Юқоридаги ва бошқа кўпгина тарихий фактлар Ҳиндистон билан Марказий Осиё халқлари маданиятларининг кўп асрлар давом этган ҳар томонлама алоқаси

³ Уша китоб, 282-бет.

⁴ Қаранг: Муҳаммад Юсуф Мунший. Муқимхонская история. Изд-во АН УзР, Ташкент, 1956.

⁵ Джавахарлал Неру. Открытие Индии..., С. 278.

⁶ Бедил. Куллиёт. Рубоёт..., 8-бет; Чор унсур..., 16-бет.

⁷ Қаранг: Ҳусайн Қулихон. Наштари ишқ..., 130—142-бетлар

ва бир-бирига бўлган таъсири тўғрисида гувоҳлик беради.

Бедил асарларининг Марказий Осиёда тарқалишида Бедил ижодиётининг ички қарама-қаршиликлари ҳам жуда муҳим сабаблардан бири бўлди, чунки турли хил ижтимоий гуруҳларнинг вакиллари ўз манфаатлари учун курашда бу ички қарама-қаршиликлардан фойдалана олишлари мумкин эди.

Бедил асарларини ўқиб берувчилар — «Бедилхонлар»нинг пайдо бўлганликлари Бедилнинг халқ орасида машҳур бўлганлигининг аломатидир.

«Бедилхонлар» ҳаракати ижтимоий жихатдан бир турда бўлмаганлиги билан ажралиб туради. XIX асрнинг иккинчи ярмида бунда учта ижтимоий куч, шоир мутафаккирларнинг уч гуруҳи билан боғлиқ бўлган асосан учта йўналиш борлигини кўриш мумкин: 1) хонлар, йирик ер эгалари ва юқори табақа руҳонийлар билан алоқада бўлган, кўпчилиги феодал табақадан чиққан ёзувчилар; 2) кўпчилиги амалдорлар ва ҳарбийларнинг илғор қисми орасидан чиққан шоирлар; 3) деҳқонлар, ҳунармандлар ва паст табақадаги муллалар билан алоқадор бўлган мутафаккирлар.

1. Ҳоким феодал зодагонлар ва руҳонийлар билан алоқада бўлган ёзувчилар Бедил услубининг қийинлигига суяниб, динни мустаҳкамлаш мақсадида, унинг асарларидаги ҳамма нуқсон ва зид томонларидан ҳар турли йўллар билан фойдаланишга ҳаракат қилардилар. Бедилнинг гуманизм ва маърифатпарвар ғояларини халқдан яшириб, уни сўфи ва ўтакетган мистик деб тасаввур қилардилар. Масалан, Бухоро шайхулисломи Султонхўжа Адо (XIX аср охири) шуларга мансубдир.

2. Шоир мутафаккирлар. Булар асосан амалдорлар ва ҳарбийларнинг нисбатан илғор қисмидан чиққан, феодал-деспотик тузумнинг ҳаётий эмаслигини кўриб билган ва ўлканнинг тараққий этиши учун курашган кишилар бўлиб, Бедилнинг инсонпарварлик ва маърифатпарварлик ғояларидан фойдаландилар. Ўзига хос ўзбек ва тожик адабиётлари ҳамда ижтимоий фикрининг вакиллари бўлган бу кишилар Бедилнинг жуда ҳам мураккаб услубини танқид қилиб ва унинг фикрларини ўзларича баҳолаб, билим олишга, фанни эгаллашда даъват қилдилар.

Бу оқимнинг бошида машҳур Аҳмад Маҳмуд Дониш (Аҳмад Қалла) ва ажойиб мутафаккир, лирик шоир Фурқат турдилар.

3. Шоирлар. Бу кишилар ҳунармандлар ва деҳқонлар орасидан чиққан бўлиб, Бедилнинг ҳунармандчилик, деҳқончилик, фан ҳақидаги ғояларидан, айниқса унинг гуманизмидан ҳамда бебаҳра муллалар, эшонлар ва халқни эзувчи бошқа унсуруларга қарши айтган ўткир сўзларидан фойдаландилар.

Бу гуруҳнинг бошида ўзбек ва тожик адабиётининг машҳур намояндalари Муқимий, Хислат (1945 йилда вафот этган), Аваз, Абдулқодир Хўжа Савдо (Бепул), Тошхўжа Асирийлар турганлар.

Демократ шоир Муқимий «Авлнё» номли шеърда муллалардан, нодонлардан, кеккайган ва ақли паст «диндор»лардан кулади ва уларни қаттиқ танқид қилади.

Асирий ўзининг «Одамият—чист?» деган асаридa тўғрилиқни ва камтарлиқни, одиллиқни ва сахийлиқни куйлайди ва кишиларни меҳнатга, ҳунар ҳамда билим ўрганишга даъват қилади.

Бу шоирларнинг ижодига Мирза Бедилнинг стилистик таъсири эмас, асосан ғоявий таъсири ўтганлигини кўрамиз.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошидаги ўзбек ва тожик маданиятининг вакиллари — Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий, Асирий ва бошқалар учун Бедил ижодидаги қизиқтирадиган, ажойиб нарсалар нималар эди?

Аҳмад Дониш ўзининг «Ноёб ҳодисалар» деган фалсафий трактатида Бедилни тўғридан-тўғри машҳур мутафаккир деб атайди. У Бедилнинг айрим қоидаларидан фойдаланиб, дунёнинг абадийлиги тўғрисида, тақдир, таносух ва шу кабилар тўғрисида ўз фикрларини айтиб ўтади.

Аҳмад Дониш ўзининг яна бошқа бир қўлёзмасида Бедилнинг «Нукот» асарининг мазмунини муфассал айтиб ўтади⁸.

Аҳмад Дониш феодализм даври муҳотида Бедилнинг илғор бўлган ижтимоий-фалсафий ғояларини ўрганган, XIX аср Марказий Осиёсининг биринчи мутафаккири эди. У Бедилнинг шу ғояларидан ўрта асрчиликка қарши олиб борган курашида фойдаланди. У Бедилнинг, ўз нуқтан назарича қимматбаҳо ғояларини тарқатишни ўз бурчи деб билди.

⁸ Қarang: Аҳмад Дониш. Бедилнинг «Нукот»и, қўлёзма, 19-бет.

Фурқат ўз таржиман ҳолида Бедил асарларини кўп ойлар давомида ўрганганлигини алоҳида кўрсатиб ўтди. Фурқат ижодини ўрганиш шунини кўрсатадики, Бедил ўз асарларида фан, маърифат, халқлар ўртасидаги ҳамкорликни куйлаган. Бедил ижодидаги шу нарсалар Фурқатни кўпроқ қизиқтирган, негаки, бу илғор ғоялар дунёвий билимларни ўрганиш, халқни маърифатли қилиш учун курашда Фурқатга фойда бера олиши мумкин эди.

Бедилнинг илғор ғоялари антифеодал, антиклерикал руҳ билан суғорилган. Бунинг сабаби шуки, деҳқонлар оммасининг антифеодал, антиклерикал кайфиятлари Бедил ижодига маълум даражада таъсир этган эди. Мана шунинг учун ҳам бу ғоялар Муқимий, Асирий ва XIX аср охири — XX аср бошида Марказий Осиёда бўлган бошқа мутафаккирларни қизиқтирди, ўзига жалб қилди.

Аҳмад Дониш⁹, Фурқат¹⁰, Муқимий¹¹, Асирий¹² Бедил ижодининг мураккаб услубини ва консерватив томонларини танқид қилиш билан бирга унинг ғояларига юксак баҳо ҳам бердилар; бу ғоялар маърифатли бўлишга, билимни, ҳунарни ўрганишга даъват этган эди. Бедилнинг ўткир фаросат билан айтган сўзлари, золимлар ва нодонлар шаънига билдирган аччиқ киноялари уларнинг таҳсинига сазовор бўлди.

Тошкентда С. И. Лахтиннинг типолитография нашрида 1892 йилда «Бедилнинг танланган асарлари» босилиб чиқди. Бу тўпламга шоирнинг газаллари билан бирга, унинг энг муҳим фалсафий фикрлари ҳам киритилган. Мутафаккир шоир Мирза Бедил ҳозир мамлакатимизда ҳурмат билан тилга олинади. Бедилнинг қуйидаги сўзлари ва фикрлари бизга яқин ва қимматлидир:

Илм ҳар жо кафили тадбир аст.

Ғолибият далели таъсир аст¹³.

Маъноси: «Илм ҳар ерда тадбир кафили, ғолибият таъсир далилидир».

⁹ Қаранг: Аҳмад Дониш. Ноёб ҳодисалар, 122, 162-бетлар.

¹⁰ Қаранг: Фурқатнинг таржиман ҳоли Туркистон вилоятининг газ., 1891. 10-сон.

¹¹ Қаранг: Муқимий девони. 1321 йил, ҳижрий.

¹² Қаранг: Асирий. Одамият — чист? Тожиқ адабиётининг намуналари. Душанбе. 1940.

¹³ Бедил. Куллиёт. Ирфон, 21-бет.

Ёки:

Ростиро далели кор кунн,
Ҳайф бошад каж ихтиёр кунн¹⁴.

Маъноси: «Ростлик ншга далил бўлсин, эгриликни хоҳласанг, ҳайф бўлсин».

Ёки:

Эй меван зуду зудрас кўҳна машав,
Боғи тараби ва хору-ҳас кўҳна машав.
Ҳангоман осори тажаддуд карам аст,
Эй маънин тоза пешн кас кўҳна машав¹⁵.

Маъноси: «Эй тез пишар мева, ривожлангин, асло қарима; янгилик ва тараққиётнинг туғилиши фаровонлик демакдир. Эй янги мазмун, ҳеч ким олдида қарима!»

Машҳур шоир ва файласуф Мирза Абдулқодир Бедилнинг ижоди инсониятнинг ўтмиш насллари барпо этган энг яхши, энг қимматли маданий ютуқларнинг қонуний меросхўри бўлган халқимизнинг адабиёт ва ижтимоий фикрлар хазинасига дур бўлиб киргандир.

ХІХ АСР ОХИРИ ВА ХХ АСР БОШЛАРИДА ТУРКИСТОН ВА БУХОРОДА МАЪРИФАТПАРВАРЛИК

Ўзбекистонда ХІХ ва ХХ асрлар орасида янги ижтимоий-фалсафий тафаккур энг мураккаб, бир-бирига қарама-қарши ижтимоий шароитларни ўз ичига олган даврда вужудга келди ва шаклланди, шунингдек, унинг ривожланишига эски анъаналар ўз таъсирини кўрсатдики, унда бу анъаналарнинг излари сезилиб туради. Янги ижтимоий-фалсафий тафаккур ўз мавқеини мустаҳкамлаб бораётган тарихий шароит шу билан тавсифланадики, бир томондан, ўрта аср феодал тузуми, усул-идораси бузилиб бораётган эди, иккинчи томондан эса мамлакатда янги, капиталистик муносабатлар вужудга келиб, кундан-кунга ўсмоқда эди.

ХІХ асрнинг 60—70-йиллари давомида рус чоризми Марказий Осиёни забт этди ва унда мустамлака тартибини ўрнатди. Чор ҳукумати Бухоро амирлиги ва Хива

¹⁴ Бедил. Куллиёт. Ирфон, 42-бет.

¹⁵ Бедил. Куллиёт. Рубоёт..., 91бет.

хонлигини номигагина сақлаб қолиб, амалда бутун ҳокимиятни ўз қўлига олди. Мана шу даврда Марказий Осиёнинг меҳнаткаш оммасини эксплуатация қилиш кучайибгина қолмади, балки миллий мустамлакачилик зулми ҳам ўрнатилди.

Чор ҳукумати патрнархал-феодал тузумни сақлаб ва уни қўриқлаб турниш билан бирга, халқ оммасини қуллик ва жаҳолат остида сақлашга уринди. У қаттиқ мустамлакачилик сиёсатини амалга ошириш билан бирга, Туркистонда миллий низоларни атайлаб кучайтирди. Чоризм маориф, маҳаллий матбуот, адабиётни юксалтиришга қарши қаратилган тadbирлар кўрди, озодлик, эркинлик, шунингдек, дунёвий билим ғоялари билан суғорилган тараққийпарварлик оқимига қарши курашди.

Чор ҳукумати Марказий Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон халқларининг миллий-озодлик ҳаракатларини шафқатсизлик билан бостирди (1892 йилги «вабо исёни», 1905—1907 йиллардаги инқилобий чиқишлар, 1916 йилги қўзғолон ва ҳоказолар). Чоризм Бухоро ва Хивада реакцион деспотик усул-идорани жон-жаҳди билан қўриқлади. Бухоро ва Хоразмда меҳнаткаш омманинг инқилобий чиқишларини амир ва хонлар билан биргаликда раҳмсиз равишда бостирди.

Чоризм Марказий Осиёда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва хом ашё манбаи ҳамда мол сотиш бозори сифатида бу мамлакатни эксплуатация қилиш мақсадида ҳарбий маъмурият тузди, генерал-губернаторга кенг ҳуқуқлар берди. Тарихчи В. В. Бартольд бу ҳақда қуйидагиларни маълум қилади: «Романовский хизматга тайинлангунига қадар Крижановский билан бирга Туркистонга келиб кетган. Унинг ўз оғзидан айтган сўзларига қараганда, у мусулмон мамлакатларини аллақачонлароқ вужудга келган фикрда идора қилиш йўлини билган; 1867 йилда Петербургда Крижановский ва Черняев билан бирга Туркистон ўлкасини бошқариш проектини муҳокама қилган комитет ишида қатнашган. Комитетнинг муҳим қарори (Крижановскийдан ташқари ҳамманинг овози билан қабул қилинган) Оренбургга қарам бўлмаган алоҳида Туркистон генерал-губернаторлиги тузишдан иборат бўлган, генерал-губернаторлик 1867 йил 11 июл фармони билан таъсис этилган»¹.

¹ Бартольд В. История культурной жизни Туркестана, 1927. С. 182.

Шу фармондан кейин, бошида ҳарбий губернатор турган ҳолда Туркистон ўлкасида Сирдарё, Еттисув, Самарқанд областлари тузилган. Ҳар бир областда уездлар, уездларга нтоат этувчи волость бошқармалари тузилган.

Генерал-губернатор қошида унинг ёрдамчилари бўлган ва ўлканинг ҳарбий ҳамда фуқаро амалдорларидан иборат 7—10 кишилик кенгаш тузилган. Областларни ҳарбий губернаторлар ва область бошқармалари идора қилган. Уездларни уезд бошлиқлари идора қилган. Шундай қилиб, «Туркистондаги барча ҳокимият ҳарбий маъмурият қўлида бўлган»².

Ҳарбий маъмурият жойларда «сайланадиган» қўйи аппарат тuzарди. Сайловларда овозлар сотиб олишгани туфайли, қўйи ҳокимият тeпасида доим катта мулкдор синфларнинг вакиллари—йирик ер эгалари, муштумзўрлар, судхўрлар, бойлар турарди. Қўйи суд идоралари бутунлай руҳонийлар қўлида эди. Бошида ўлканинг ҳарбий маъмурияти турган эксплуататор синфларнинг бу вакиллари Ўзбекистонда чоризмнинг мустамлакачилик сийсатини амалга оширардилар.

Демократ шоир Муқимийнинг 1903 йилда Қўқонда бўлиб ўтган бир воқеа ҳақидаги жуда ҳам қизиқ шеърини кўрсатиб ўтиш ўринлидир. Муқимий шеърининг мазмуни мана бундай: Ашурбой номли бир машҳур бой ўзининг қўшниси бўлган бир қоровулнинг уйига яширинча кирган ва унинг қизини зўрлашга уринган. Шу вақт кишилар билиб қолиб, улар бойни танишади ва ундан қўрққанларидан, бойнинг томма-том қочиб кетиши учун имкон берадилар. Лекин, бой чуқурга йнқиланди, келиб қолган кишилар бойни чуқурдан чиқариб оладилар.

Бу воқеа дарҳол Қўқонга тарқалган, барча шаҳар аҳолиси ўртасида бойнинг ахлоқсизлиги, уятсиз қилмиши ҳақида гап-сўз юрган. Қўқоннинг меҳнаткаш аҳолиси бойни тошбўрон қилишни талаб қилган. Аммо бой тарафдорлари уни полиция бошлиғига топширишни талаб қилганлар ва шундай қилинган ҳам. Полиция бошлиғи шариат фатвосига асосланиб, бу ишга аралашидан бош тортган ва айбдорни қозига юборган, бой эса ўз айбига ҳеч иқрор бўлмаган ва, аксинча, яланг оёқлар тухмат қилаётдилар, деб шикоят қилган.

² Ўзбекистон тарихи. ЎзФД нашриёти, 1956, 1-том. Иккинчи китоб. 103—104-бетлар.

Шоир Муқимий бу воқеадан хулоса чиқаради. У хитоб билан дейди:

Қачон камбағалларнинг сўзи ўтар,
Агар бўлса ақчанг, сўзи зулфиқор³.

Муқимийнинг бу фикри бизга шунинг учун қимматлики, биринчидан, маҳаллий полиция бошлиғи, қози ва бой, яъни шарият ҳамда бойлик назоратчилари бўлмиш чор маъмуриятининг амалдорлари камбағалларни эзишда бир ёқадан бош чиқарган иттифоқчи эдилар, иккинчидан, чоризмнинг мустамлакачилик аппарати бойлар, мулкдорлар, қулдорларнинг манфаатларини зўр бериб ҳимоя қиларди, меҳнаткашларнинг ҳуқуқларини оёқости қилардилар, хўрлардилар, учинчидан эса, шоир Муқимий бойларга нафрат билан қараб, ўша шароитдаги аҳволни равшан таърифлаб беради.

Ўзбекистонда чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати натижасида мулкдор синфлар — феодаллар, йирик савдогарлар, руҳонийлар орасидан оқ подшо маъмуриятининг хизматкорлари танлаб олинардилар ва уларни волость маъмурлари, оқсоқоллар, қозилар қилиб эски хонлар, беклар, қози калонлар ўрнига тайинлардилар, қонхўрликлари ва зулмлари жиҳатидан улар эски хону беклардан қолишмасдилар. Аммо генерал-губернаторнинг ҳамма буйруқларини тану жонлари билан сотқини малай бўлиб амалга оширардилар.

Бухоро амирлиги ва Хива хонлигига келганда шунини айтиш керакки, уларда ўз давлатларини бошқаришда ҳеч қандай жиддий ўзгаришлар рўй бермади. Деярлик ҳамма усул-идора илгаригича қолди, улар фақат мавжуд мустақилликларини йўқотган эдилар.

Марказий Осиёни Россия забт этганидан кейин Бухоро амири ва Хива хонлари бойликлар орттириш учун ўз тупроқларидан ташқарида ўзаро урушлар олиб бориш имкониятидан маҳрум бўлдилар, лекин, «ўз» мамлакатларининг меҳнаткашларини янада кўпроқ эксплуатация қилишни зўрайтирдилар, такрор ишлаб чиқариш, суғориш, ҳўнармандчилик, маданият ҳақида ҳеч ғамхўрлик қилмай қўйдилар, улар ёлғиз ўз кайфу сафолари, базм-ишратлари билан банд эдилар. Бунинг натижасида хонлар ва беклар хор-зор, оч-яланғоч деҳқонлар оммасини кўплаб хонавайрон қилдилар, суғориш

³ Туркистон вилоятининг газети, 1903 йил январь, 2-сон.
Зулфиқор — Алининг афсонавий қилтичи.

шоҳобчаларни, ариқ ва зовурларни ишдан чиқардилар, юз минг гектарлаб суғориладиган ерларни яроқсиз қилиб қўйдилар (масалан, Бухородаги Жилвонариқ).

Бухорода мамлакатни бошқариш, аввалги вақтлардагидек, шайхул ислом, қози калон, нақиб-раис каби олий руҳоний шахслар қўлида бўлиб, амир буларнинг розилигисиз амирликнинг ички ҳаётига боғлиқ бирор масалани ҳам ҳал қила олмасди.

Мамлакатни мулкдор, нодон, жоҳил шахслар бошқарарди. Қушбеги, бош закотчилар, девонбеги, беклар шулар жумласидандир. Ҳарбий амалдорлар — тўпчи-боши, додхо, тўқсобо, мирохўрлар 10 мингдан ортиқроқ қўшинни бошқарардилар, бу қўшинлар мулксиз синфларнинг қаршилиги ва норозилигини бостириш учун хизмат қиларди. Тепасида амир, хон ва руҳонийлар турган бу қози калонлар, қушбегилар, додхо ва бошқа катта амалдорлар меҳнаткашлар оммаси устидан чексиз ҳукмронлик қилувчи мағрур ва такаббур зўравонлар Туркистон ўлкасининг генерал-губернатори олдида тиз чўкиб, қуллуқ қилувчи сурбет аблаҳлардан иборат эди.

Амирликда худди чор ҳукуматида бўлганидек, порахўрлик, ёвузлик ва ўғирлик кенг тус олган эди.

1885 йилда Бухорода «Рус сиёсий агентлиги» таъсис этилди, бу агентлик амирликнинг ички ҳаётига доир масалаларни ечишда анча муҳим роль ўйнади.

Туркистондаги генерал-губернаторлик ўлкадаги аҳолининг чоризм мустамлакачилик сиёсатига душманлик билан қарашини биларди, албатта, шунинг учун ҳам у юз бериши мумкин бўлган халқ қўзғолонларини ҳамда хуружларни бостириш мақсадида қуролли кучларини ҳаммавақт тайёр ҳолда сақларди.

Чор ҳукумати ўзининг мустамлакачилик сиёсатини амалга оширишда, ҳаммадан аввал, ўз ҳарбий кучларига таянарди.

Буларнинг ҳаммасига қарамай, Ўзбекистоннинг Россияга мажбурий куч билан қўшиб олинishi ўлка экономикасини юксалтиришда аввалги хонлик тузумига нисбатан бирмунча қулай замин вужудга келтирди.

Кўп асрлар давомида бўлиб келган ўзаро урушлар XIX асрда, айниқса, Ўзбекистон Россияга куч билан қўшиб олинishi олдида янада зўрайди.

Ишлаб чиқаришнинг феодал усули ва мамлакатнинг сиёсий жиҳатдан парчаланганлиги ишлаб чиқариш кучларининг тараққиётига зарба бериб турди, бу эса Ўзбе-

кистоннинг қолоқ бўлиб қолишига ва бу ерда ўрта аср тузуми, усул-идорасининг сақланиб қолишига асосий сабаб бўлди.

Буни исботлаш учун қуйидаги тарихий фактни мисол келтирамиз; Бухоро амири билан Қўқон хони Уратепа устида кўп мартаба ўзаро қонли урушлар қилдилар. Масалан, 1809 йилда Уратепага қилинган бир юриш натижасида «Уратепа қўлга киритилди, қўрғон зовурларида кўплаб ўликлар ётарди, уч мингга яқин киши асир тушди»⁴. Қўқон хони Олимхон ҳукмронлик қилган даврда Уратепани қайтариб олиш учун шу томонга доим юришлар қилиб турди, «...Олимхон Уратепага ҳаммаси бўлиб 15 марта юриш қилди»⁵.

Маълумки, фақат алоҳида хонликлар, масалан, Қўқон билан Бухоро хонликлари ёки Бухоро билан Хива хонликлари ўртасидагина кураш бормади, балки, шу хонликларнинг ўз ичида ҳам янада қаттиқ курашлар борарди. Худоёрхон давридаги Қўқон хонлигини мисолга олиб кўрайлик: «Худоёрхон Қўқонга қайтиб, Тошкентдан Мирза Аҳмадни чақириб олди ва уни мингбоши қилиб тайинлади. Шундан кейинноқ амир Насрулло Уратепага юриш қилиб, уни қўлга киритди, Хўжандни қуршаб олди, Маллабек эса (Худоёрнинг укаси) бошланган тўс-тўполондан фойдаланиб, Худоёрни тахтдан тушириш йўлини ўйлайди. Мирза Аҳмад бу фитнани хонга етказди, Маллабек эса Марғилон йўли орқали ўз вақтида қочиб улгурди. Хон лашкарлари уни Уш яқинигача тўхтовсиз қувиб бордилар. Маллабек Гулжага етиб келиб, Худоёрга қарши ёрдам бериш илтимоси билан Ҳасанбекка мурожаат қилди. Уша вақтларда яқин-атрофдаги қирғизлар орасида кўп кучга эга бўлган Ҳасанбек ёрдам беришга тайёр эканлигини изҳор қилди ва тездан Маллабекка бир неча юз навкарлар тўплаб берди. Маллабек бу навкарлар билан бирга Қорасув чегаралари бўйлаб йўл олди, халққа мурожаат қилгач, Андижон томонга қараб кетди (бу ерда Худоёрхоннинг қабрихон душманлари бўлган қипчоқлар навкарларга қўшила бошладилар). Анчагина қуролли кучларга бош бўлгани ҳолда, 1275 (1858) йил бошида Маллабек Риштонга келди ва Хўжа Илғор оралиғида ўтов қурди. Худди шу вақтда амир қандайдир бир сабаб билан Хўжанд атрофидаги қуршов кучларини олиб,

⁴ Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1886, С. 83.

⁵ Шу китоб, 88-бет

Бухорога қайтиб кетди. Бир душмандан қулайлик билан қутулган Худоёрхон муваффақиятга эришиш учун катта умид боғлаб, бошқа душман устига юриш қилди. Жанг қилувчи ака-укалар Қашқар қишлоғига яқин жойда дуч келишди. Худоёрхон тор-мор қилинган, Қўқонга қайтди. Маллабек изма-из қувиб Сатитилга келди ва пойтахтни қамал қилишга киришди. Қамал 20 кун давом этди, шу вақт давомида аканинг ўрнига угани алмаштиришга аҳд қилган кўпдан-кўп қуроли кишилар Маллабекка келиб қўшила бердилар»⁶.

Ўзбек хонликларидаги ўзаро урушлар халқ оммаси бошига даҳшатли мусибатлар келтириб, ҳунармандчилик, деҳқончилик ва савдо-сотиқни вайрон қиларди. Бу урушлар натижасида мамлакат хўжалигида муҳим аҳамиятга эга бўлган суғориш каналлари яқсон бўларди.

XIX асрнинг 80-йилларигача ҳам Марказий Осиё хонликларида қулдорлик ва қул савдоси мавжуд эди. Бухоро амирлигида Марказий Осиё Россияга қўшиб олингандан сўнггина қулдорлик ва қул савдоси йўқ қилинди.

Халқ оммасини чоризм ва эксплуататор синфлар томонидан эзиш учун қулай замин ҳисобланган инқилобдан аввалги Ўзбекистоннинг сиёсий жиҳатдан парчаланганлиги (Бухоро амирлиги, Хива хонлиги, Туркистон генерал-губернаторлиги) Марказий Осиёда шўро ҳукумати ғалаба қилган давргача сақланиб келди.

Мазкур даврга қадар хонликларда ишлаб чиқаришнинг Осиёга хос феодал усули бутунлай ҳукмронлик қилиб келди.

Ириқ ер эгалари — оқсуяклар ва руҳонийлар асосан хўжалик манбаларини, ишлаб чиқариш қуролини ва воситаларини — ер ва сувларни ўз қўлларида сақлаб келдилар ва деҳқонларни шафқатсиз эксплуатация қилдилар.

Ўзбек халқининг турмушида косибчилик, майда ҳунармандчилик ишлаб чиқариши жуда муҳим ўрин тутарди. Шаҳарларда ўн минглаб ҳунармандлар яшарди. Уста ва шогирдлар турли корхоналарда хилма-хил буюмлар — кетмон, ооч, бинокорлик асбоблари, темир-терсақ буюмлар, сопол идишлар, уй-рўзғор буюмлари, ил-газламалар ва бошқа шу каби нарсалар тайёр-

⁶ Паливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1886. С. 92.

лаш билан банд бўлардилар. Хунармандлар мулкдор синфларнинг — феодаллар, савдогарлар, ханнотлар, руҳонийларнинг қаттиқ зулми остида ҳаёт кечирардилар ва меҳнат қилардилар.

Мамлакат ичкарасида ва айрим мамлакатлар билан қадим замондан бери савдо-сотиқ ривожланиб келган эди. Бироқ Ўзбекистон ўша даврда ўрта асрчилик тузуми ҳукмрон бир мамлакат бўлганидан иқтисодий ривожланиш жиҳатдан орқада қолганди.

Хом ашё манбаи ва савдо бозори бўлган Ўзбекистонда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш, шунингдек, Ўзбекистон халқини эксплуатация қилишни кучайтириш мақсадида чоризм бир қатор иқтисодий тадбирларни амалга оширишга мажбур бўлди. Бу тадбирлардан энг муҳими — Қаспий денгизидан Самарқандгача бўлган Закаспий темирўлини қуриш бўлди⁷.

1899 йилда бу йўл Тошкентгача етказилди. 1906 йилда эса Тошкент билан Оренбург ўртасида темирўл қурилиб тамомланди. Шундай қилиб, Россия Марказий Осиё билан, Тошкент, Самарқанд, сўнгра Фарғона билан яхлит темирўл изи орқали бевосита боғланди.

Темирўллар қурилиши Марказий Осиё халқлари ҳаётида анчагина катта воқеа бўлди. У Марказий Осиёни жаҳон капиталистик бозорига тортиш учун асосий воситага айланди. Ўзбекистонда мустамлакачилик зудмини янада кучайтириш воситаси бўлиб хизмат қилди.

Маълумки, Ўзбекистонда ана шу давргача, ҳатто дурустроқ карвон йўли ҳам йўқ эди, бор йўллар эса катта юкларни тезликда ташиш учун ярамас эди. Аммо, шунга қарамай, масалан, Бухоро Россия, Афғонистон, Қашмир, Ҳиндистон, Қашқар билан кенг миқёсда савдо қилар эди. «1886 йилгача у турли истеъмол моллари келтирди ва 50 минг туяда мол чиқарди»⁸.

Темирўллар қурилиши билан Ўзбекистон ва Россия ўртасида савдо муносабатлари анча кенгайди. Фақат биргина «Закаспий темирўли орқали 1897 йилда юк ташиш 1896 йилга нисбатан 6 миллион пудга ўсди»⁹.

Ўзбекистондан пахта, ипак, қорақўл, гуруч, қуруқ мева ва ҳоказо моллар жўнатилди. Ўзбекистонга газлама, металл буюмлар ва бошқа моллар ташиб келтирилди. 1892 йилда газламадан 398 минг пуд, 1907 йилда эса 4212 минг пуд, металл ва металлдан қилинган бу-

⁷ Туркистон вилоятининг газети, 1888 йил, 13 февраль, 6-сон.

⁸ Шубинский П. Очерки Бухары, 1892, С. 51.

⁹ Туркистон вилоятининг газети, 1898 йил, 30 май, 16-сон.

юмлар 1892 йилда 257 минг пуд, 1907 йилда эса 1.221 минг пуд ташиб келтирилди¹⁰.

Чор ҳукуматининг Ўзбекистондаги энг муҳим тадбирларидан яна бири метрополиядаги капиталистик саноатни қимматбаҳо хом ашё билан таъминлаш мақсадида пахтачиликни кенгайтиришдан иборат бўлди.

Империализм даври бошланиши билан Марказий Осиёда коммерсия ишлари ва айниқса, пахтачилик муҳим аҳамиятга эга бўлиб қолди. Банклар сони тўхтовсиз ўсди. Фирибгарлар пахта майдонларида кучларини аямай зўр бериб «ишни яхшилаш»га киришдилар.

Ўзбекистонни аста-секин Россия капиталистик саноатининг пахтачилик базасига айлантириш мақсадида унда пахтачилик тез суръатлар билан ривожлантирилди, буни қўйидаги рақамлар етарли даражада тасдиқлайди: 1900 йилгача Туркистон Россия саноатининг пахтага бўлган эҳтиёжининг 24 фоизини қоплаган бўлса, 1900 йилга келиб метрополия саноати учун керак бўлган пахтанинг 34 фоизини берди¹¹.

Шундай қилиб, темирйўллар қурилиши, пахтачиликнинг ривожланиши, пахтани дастлаб ишлайдиган саноат корхоналарининг барпо этилиши ва ҳоказолар бу янги, капиталистик муносабатларнинг ҳаммаси Ўзбекистоннинг иқтисодий ҳаётига оз бўлсада, аста-секин ўзгартишлар киритди.

XIX аср охирлари — XX аср бошларида юз берган иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар билан бир қаторда, Ўзбекистоннинг ижтимоий ҳаётида йирик силжишлар ҳам бўлиб ўтди. Ўзбекистон халқлари, масалан, XIX аср ўрталаридагига қараганда ижтимоий таркиби жиҳатидан анча ўзгарган эди.

Тошкент (1865 йил), Самарқанд (1867 йил)нинг босиб олинishi, Қўқон хонлигининг йўқ қилиниши (1875 йил) хон кишилари — ҳарбий-феодал оқсуяклар, хизматчилар табақасининг тарқалишига олиб келди. Бу аристократларнинг бир қисми Бухоро амирлиги ёки Хива хонлиги доирасига ўтиб кетди, бир қисми эса ўлкадаги чор маъмурияти хизматига кирди ва ҳоказо.

Фарғона, Самарқанд, Тошкентдаги маҳаллий ҳарбий маъмурият илгариги имтиёзларининг кўпидан маҳрум бўлди ва шу билан халқ ўртасидаги аввалги таъсирини йўқотди. Энди Туркистонда хонлар, беклар, мингбоши-

¹⁰ Бунаков Е. В. Развитие капитализма в Узбекистане. М., 1942. С. 276.

¹¹ Уша жойда.

ларнинг ўрнини чор маъмуриятининг ҳарбий ва фуқаро амалдорлари ва уларнинг итоатгўй малайлари асосан маҳаллий зодагонлар ҳамда бойлардан танлаб олинган вилоят бошқарувчилари, оқсоқоллар, бошлиқлар ва шу кабилар эгаллади.

Сув ва ерлар илгаригидек мулкдор синфлар: оқсуяк ва руҳоний феодаллар, йирик савдогарлар ва судхўрлар қўлида қолаверди. Ўлканинг қишлоқ хўжалигига капитализм кириб бориши билан йирик ер эгалари янги шароитларга қараб иш кўрдилар, экин майдонларининг кўп қисмига пахта эка бошладилар.

Товар хўжалиги ва унинг ривожланиши қишлоқда табақаларга бўлинишни тезлатди, деҳқон оммасининг қашшоқланишини кучайтирди. Эндиликда деҳқонлар, мардикорлар, чоракорлар, камбағал ва ўрта ҳоллардан иборат бўлиб қолди, буларни йирик ер эгалари: оқсуяклар, руҳонийлар, шунингдек, судхўрлар ҳамда муштумзўрлар билан, бирга чор мустамлакачилари аёвсиз эксплуатация қилардилар.

Туркистон тарихини текширган В. Наливкин «Туркестанские ведомости» газетасидаги 1917 йил 2 майда чиққан «Маҳаллий пролетариат» деган мақоласида бундай деб ёзди:

«Гапни шундан бошлайлик, Фарғона ва Самарқанд областларининг кўпчилик қисмида жуда кам миқдорда суғориладиган ерлар учратдик. Масалан, Фарғонада ўрта ҳисоб билан жон бошига ярим десятинадан, Наманган уездида эса ҳовли бошига бир ярим десятинадан камроқ ер тўғри келади. Самарқанд областида 1897 йилдаги расмий маълумотга қараганда, ҳар икки жинсдаги 857847 кишига 50924 десятина ёки жон бошига 0,58 десятина суғориладиган ер тўғри келган. Шу билан бирга, ҳайдаб экиладиган бу ерларни аҳоли ўртасида тақсимлаш авваллари ҳам бир текисда бўлмаган, шунинг натижасида ҳозирги вақтда ҳам ўлканинг ҳамма жойида, ўша вақтларда ери кўп бўлган уездлар Тошкент, Сирдарё области, Андижон, Фарғонани ҳам бирга қўшиб ҳисоблаганда ҳар бир қишлоқда анчагина ерсиз оилалар бор эди, ўша вақтнинг ўзида ҳам қишлоқда доимо яшовчи оилаларнинг 40 дан 60 фоизигача ерсиз эди».

В. Наливкиннинг Самарқанд области бўйича 1897 йилга оид маълумоти бу аҳволни яна тасдиқлайди.

«Расмий маълумотларга қараганда, 1897 йилда Самарқанд областида ҳар икки жинсдаги 857847 кишига

128084 ҳовли (оила) бўлган. Ҳозир 5 кишидан ошиқ бўлмаган оилани ўртача оила деб ҳисоблаш мумкин. Демак, ана шу областда 171569 оила бордир. 171569 оиладан 128084 таси олинса, 43485 та уйсиз оила қолади»¹².

Б. Наливкиннинг ўзи сўнги вақтларда истиқомат қилган Тошкент шаҳрига Родвон деган жойдан бир тўда камбағал деҳқонлар иш ахтариб келганлар. «Эски танишларнинг гапларидан бизга маълум бўлишича, — деб ёзган эди Наливкин, — бу қипчоқларни судхўрлар талон-торож қилганлар, улар муҳтожликдан қарздор бўлиб қолиб, жуда ҳам қийналганларидан кейин ўзларининг кичик-кичик ерларини миробларга сотганлар, ўзлари қора ишчи бўлиб қолганлар»¹³.

Ўзбекистон Республикаси Бухоро вилояти Шофрикон районидаги колхозларнинг биридаги машҳур пахта устаси Ҳамробобо ўз хотираларидан бирида бундай деди: XIX асрнинг 90-йилларида ва XX асрнинг бошларида темирўллар қурилиши вақтида Бухоро қишлоқларидан кўпгина мардикорлар қўлларига белкурак олиб Қогон, Қизилтепа, Самарқанд, Тошкент томон иш ахтариб кетганлар.

Мардикорлар кўпайиши билан бирга, чоракорлик ҳам авж олди. «Чоракор ўзи ишлаб бераётган хўжайинидан ер, уруғлик, от-улов олади. Шу хўжайиннинг давлатига ўз қўл кучини сарфлаётган чоракор экин экиш ва ҳосилни йиғиб-териб олиш ишларининг ҳаммасини бажаради, фақат хирмон кўтаришда қатнашмайди, холос. Чоракор ерни ҳайдайди, молалайди, экади. суғоради, ҳосилини хирмонга ташийди, янчади, шопиради, ғаллани, ҳатто сомонни ҳам хўжайиннинг омборига ташиб беради. Шу меҳнати учун, ҳар хил экинлар экиб, март ойдан октябрь ойигача, яъни деярлик 7 ой қилган меҳнати учун чоракор ҳосилнинг тўртдан бирини олади, бу ҳам — солиқлар чегириб юборилгандан кейинги бешинчи қисмдир, демак, хўжайин ҳам, чоракор ҳам баб-баравар солиқ тўлайди»¹⁴.

Шундай қилиб, чоракорлар ҳам йирик ер эгалари томонидан қаттиқ эксплуатация қилинган. Мардикор ва чоракорларнинг турмуши ҳаддан ташқари оғир эди,

¹² В. Наливкиннинг «Туркестанские ведомости» газетасидаги «Маҳаллий пролетарнат» деган мақоласи, 1917 йил 11 май, 40-сон.

¹³ Шу мақола.

¹⁴ В. Наливкиннинг «Туркестанские ведомости» газетасидаги «Маҳаллий пролетарнат» деган мақоласи, 1917 йил 11 май, 40-сон.

уларнинг фақат бир уйи бўлиб, рўзгори икки-учта йиртиқ кўрпа, қора қозон, бир неча сопол идиш-товоқдангина иборат бўлган. Чоракорларнинг ҳам, кам ерли деҳқонларнинг ҳам, одатда, сиғири бўлмаган.

Демак, деҳқонлар оммасининг асосий қисми муҳтожликда, оч-яланғоч яшар эди, улар ҳар йили қиш охирида ва баҳор бошида деярлик оч қоларди.

Шу билан бир қаторда, йирик ер эгаларидан ташқари, яна янги хил бойлар — пахта сотиб олувчи муштумзўрлар пайдо бўлди. Ана шу негизда, мустамлака Ўзбекистоннинг ўзига хос шаронтида, синфий кураш тобора ўткир тус олди. Меҳнаткаш деҳқонлар ҳамма зolimларга: бойлар, судхўрлар, волость бошлиқлари ва чор ҳарбий маъмуриятининг амалдорларига нафрат билан қарадилар. Бу нафратланиш баъзан ўз зolimларига қарши халқ оммасининг очиқдан-очиқ чиқишларига айланиб кетди.

Ўзбекистонда, айниқса шаҳарларда ҳунармандчилик саноати кенг ривожланган эди. «Фарғона ҳақидаги хотиралар» (1910 йилги нашри) деган китобда бундай деб кўрсатилган: «Областда, айниқса шаҳарларда ҳунармандчилик саноати жуда тараққий этган. Область бўйича 10 мингга яқин саноат корхоналари рўйхатга олинган».

Россиядан келтирилган завод-фабрика буюмлари маҳаллий буюмлар билан рақобатлашарди ва уларни аста-секин бозордан сиқиб чиқарар эди. Ҳунармандларнинг кўпчилиги ўз устахоналарини бекитиб, мардикорларга ўхшаб, ёлланиб ишлашга мажбур бўларди.

Шундай қилиб, маҳаллий аҳолидан темирйўлларда, деполарда, пахта тозалаш заводларида, мастерскойларда ва шу каби корхоналарда ёлланиб ишловчи ишчилар пайдо бўлди.

И. К. Додонов ўзининг «Ўзбекистонда 1917 йил февраль буржуа революциясининг тарихи» деган асарида жуда ҳам қизиқ маълумотлар келтиради (XX асрнинг 10-йиллари). Ўзбекистондаги ишчиларнинг умумий сонига нисбатан ўзбеклар — 60,7 фоиз, руслар — 22,8 фоиз, қирғизлар — 4,55 фоиз, тожиклар — 9,5 фоиз, уйгурлар — 6,5 фоиз бўлган.

И. К. Додоновнинг кўрсатишича, чор маъмуриятининг Ўзбекистондаги мустамлакачилик сиёсати маҳаллий ишчиларга нисбатан ҳам очиқ равшан кўриниб турарди. «Ишлаб чиқаришда банд бўлган ҳар 100 ишчидан 69 таси ўзбек, 13,2 таси рус эди, двигателларда ишчи

сифатида ишловчилардан 19 таси ўзбек, 79,9 таси рус; таъмирлаш ишларидаги ишчилардан эса 21 таси ўзбек, 70,3 таси рус эди»¹⁵.

Туркистондаги чор ҳокимияти мустамлакачилик сиёсатини амалга ошира бориб, турли миллат ишчиларнинг ягона бир иттифоққа бирлашувларига ҳалақит беришга ҳаракат қилди ва руслар, ўзбеклар, тожиклар ҳамда бошқа миллатлар ўртасида шовинистик ва миллий низоларни сунъий равишда аланга олдиришга уринди.

Ўзбекистондаги ишчиларнинг аҳволи метрополиядаги ишчиларнинг оғир аҳволидан ҳам анча оғир эди. Бу ерда иш куни 10—18 соатгача чўзилган бўлиб, иш ҳақи эса метрополиядаги ишчилар иш ҳақининг учдан икки қисмига тўғри келар эди¹⁶.

Ўзбекистонда саноат секинлик билан ўсди. Чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати Россиянинг узоқ ўлкаларида, демак, Туркистонда ҳам, саноатнинг ўсишини тўхтатиб турди.

Шу билан бир вақтда, Ўзбекистонда ишчилар ҳаракати ҳам бошланди. 1885 йилда Завранкштутдаги тошкўмир конларида ғалаёнлар бўлиб ўтди. 1898 йил июнида Самарқандда ишчилар иш ҳақининг нотўғри ҳисобланишига қарши чиқдилар.

1905 йилда, ишчиларга «социал-демократлар» раҳбарлик қила бошлаган пайтда, Тошкент ва Самарқандда ҳамда Ўзбекистоннинг бошқа шаҳарларида ишчилар ҳаракати янада кучайди. Масалан, Тошкентда ишчилар ҳаракатига «социал-демократ» Корнюшкин, Самарқандда Морозов раҳбарлик қилди ва ҳоказолар. Улар ишчиларни самодержавиега ва капитализмга қарши курашга чақирдилар¹⁷.

Ўзбекистонда капитализмнинг тобора ўсиши маҳаллий ўзбек буржуазиясини ҳам вужудга келтирди, бу маҳаллий буржуазия иқтисодий томондан ҳали унча қувватли эмас эди, рус капиталистларига боғлиқ, сиёсий жиҳатдан чор ҳарбий маъмуриятига бутунлай қарам, қўрқоқ ва иккиюзламачи эди. Маълумки, йирик савдогарлар, судхўрлар авваллари ҳам бор эди, аммо XIX асрнинг охирида ва XX асрнинг бошида янги, ил-

¹⁵ Додонов И. История февральской буржуазной революции 1917 года в Узбекистане, 1944, М., С. 285—286.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Ўзбекистон халқлари тарихи. Тошкент, 1947, 373-бет.

гари номаълум бўлган тури: бойлар — завод эгалари, миллионерлар — корхона хўжайинлари пайдо бўлди. Тарихий факт сифатида шунини кўрсатиб ўтиш керакки, бу янги турдаги бойларнинг сони кам бўлиб, улар пахтафуруш бойлар орасидан етишиб чиққанлар, уларни чисточи¹⁸ пахтафурушлар деб юритиларди.

Бу бойлар рус капиталистик фирмалар билан, Москва ва Россиянинг Европа қисмидаги бошқа шаҳарлар билан маҳкам боғланган эдилар. Масалан, Россия билан савдо-сотиқни кенгайтирган савдогар Саид Азим бойни, заводчи — чисточи Миркомил бойни кўрсатиш мумкин.

«Туркистон тарихи» деган китоб муаллифи Мулла Олим Маҳдум ҳожи ўлкада қурилган темирўллар, заводлар ҳақида гапириб, бундай деб кўрсатади: «мусулмонларимиздан ҳам саноат корхоналари эгалари — заводчилар етишиб чиқди, булар ўз корхоналаридан катта манфаат ва фойда олурлар»¹⁹.

Шоир Муқимий янги пайдо бўлган бой образини «Масковчи бой» шеърида ўзига хос ўткир фаросат билан тасвирлайди (Москвага қатнаб савдо қиладиган маҳаллий бойни «Масковчи бой» деб юритиларди).

Юкоридаги ҳамма маълумотлар XIX аср охири ва XX аср бошларида маҳаллий ўзбек буржуазиясининг шаклланиши бошлаганидан далолат беради, маҳаллий буржуазия чет эл, рус капиталистлари билан эркин рақобатда кучсизлик қилишларини сезиб, оқ подшога ва унинг Туркистондаги мустамлакачи маъмуриятига қўл чўзди.

Маҳаллий буржуазия ўзига қулайлик вужудга келтириш ва бой бўлиш мақсадида хилма-хил «ватанпарварлик» найрангларини ишлатди.

Ўзбекистонни Россия забт этгандан кейин унинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётида бўлиб ўтган ўзгаришларни қисқа равишда кўриб чиққандан кейин, бу ҳақда баъзи бир хулосалар чиқаришимиз зарур.

Туркистонда бу вақтда тепасида генерал-губернатор турган генерал-губернаторлик тузилди, у 1867 йилдан 1917 йилгача ўлкани бошқарди. Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги забт этилгандан кейин Марказий Осиё бутунлай ва тўла равишда самодержавнега қарам бў-

¹⁸ Чисточи (русча чистить сўзидан олинган) — пахтафурушлар чигитли пахта тозалаб, сўнг қайта сотадилар.

¹⁹ Мулла Олим Маҳдум ҳожи. Туркистон тарихи (1915 йил нашри), 166-бет.

либ қолди. Чоризм Ўзбекистонда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш ҳамда уни хом ашё манбаи ва мол сотиш бозори сифатида эксплуатация қилиш мақсадида иқтисодий характерга эга бўлган бир қатор тadbирларни амалга оширди, масалан: Закаспий ва Тошкент темир-йўллари ҳамда бир қанча пахта тозалаш заводлари қурилди, пахта майдонларининг кенгайтирилиши ва ҳоказо. Ана шу шароитда Ўзбекистоннинг Россия билан савдо муносабатлари кенг равишда авж олди.

Мана шу ҳамма иқтисодий омиллар Ўзбекистонда капиталистик муносабатларнинг секин даражада бўлса-да, юксалишига шарт-шароитлар туғдирди. Империализм даври Марказий Осиё халқларига беҳад муносабатлар ва кулфатлар келтирди.

Чоризм ўзининг манфаатларини, помещиклар ва капиталистлар манфаатини ҳимоя қилиш ниятида Марказий Осиёда феодал-патриархал муносабатларни янада чуқурроқ сақлаб қолиб, мамлакатдаги меҳнаткашлар оммасини қуллардек эксплуатация қилишни кучайтиришнинг «янги усулларини», «янги шаклларини» қўлади. Натижада Ўзбекистонда деҳқонлар ва ҳунармандларнинг табақаларга бўлиниши тезлашди, халқ оммаси орасида оч-яланғочлик кучайди.

Ўлкадаги янги сиёсий-иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар Ўзбекистоннинг тубжой аҳолиси ўртасида янги, тараққийпарвар гояларни вужудга келтира бошлади. Чунки кишиларнинг ижтимоий ҳаётида бўлиб ўтадиган моддий ўзгаришлар уларнинг гоясида, дунёқарашида, тафаккурида ҳам тегишли ўзгаришлар келтириб чиқаради ва уларнинг ривожини учун замин ҳозирлайди: бу ўзгаришлар эса тараққиётнинг объектив қонунидир.

Уша даврларда Марказий Осиёда патриархал-феодал ишлаб чиқариш муносабатлари сақланиб қолган, демек, йирик ер эгалари катта куч-қудратга эга эдилар ва улар ўзларининг маънавий воситаси — дин ва клерикал фалсафадан янги, тараққийпарвар, эркин фикрларга қарши курашда кенг фойдаланар эдилар.

XIX асрнинг охирида Ўзбекистонда асосий ишлаб чиқариш воситалари (ер, сув ва бошқалар) катта ер эгалари қўлида эди, булар Туркистондаги чор маъмуриятининг қўллаб-қўлтиқлашига таянардилар, шунингдек, катта ер эгалари Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида юқори мавқеда турардилар. Эксплуататор синфлар ўз ҳукмронликларини сақлаш ва мустаҳкамлаш учун қурол кучидангина фойдаланиб қолмай, бал-

ки меҳнаткашлар оммасини маънавий жиҳатдан қул қилиш воситаларидан ҳам фойдаланар эдилар.

Мусулмон руҳонийлари давлат аппаратини бошқаришда ҳам, мамлакат иқтисодиётида ҳам узоқ асрлар давомида жуда муҳим роль ўйнадилар. Руҳонийлар мусулмон Шарқи халқларининг маънавий ҳаётига зўр таъсир кўрсатиб келдилар. Шунинг учун ҳам Туркистондаги чор маъмуриятининг руҳонийларга алоҳида эътибор бериши ва уларнинг фаолиятини ўтқир кўз билан кузатиб туриши бежиз эмас эди²⁰.

Чоризмнинг бу масаладаги мақсади мусулмон руҳонийларини Россия империясига содиқ қилишдан иборат бўлиб, бунга эришмоқ учун у турли хил йўл ва воситалар қўллади. Масалан, Ўзбекистон Россияга қўшиб олингандан кейиноқ генерал-губернатор фон-Кауфман шайхулислом, қози калоннинг Қўқон хонлигида бўлган илгариги лавозимларни бекор қилди. Шу билан бирга, у ҳар бир область, ўлка руҳонийларига ўз шайхул исломлари ва қозидарига эга бўлиш имкониятини берди, маҳаллий суд органларини уларнинг ихтиёрида қолдирди.

Туркистон забт қилингандан кейинги дастлабки даврда вақф ерлар руҳонийлар қўлида қолдирилди, XIX асрнинг 80-йилларида чор ҳукумати вақф ерларга ўрнашганлардан солиқлар ола бошлади.

Бу тадбирларнинг ҳаммаси оқибатда мусулмон руҳонийларини чор маъмурияти билан маҳкам боғлади.

«1886 йилги Низомга мувофиқ, фақат вақф ерларигина давлат ер солиғидан озод қилинади, бу ерлардан олинган ҳамма даромад мачит ва мактаблар ёки жамоат эҳтиёжлари фойдасига берилади».

«1873 йилдаги лойиҳада белгиланган дастлабки тартиб Низомга асосан амалда сақланди: вақф ерлари амалда ўзлари фойдаланаётган қишлоқ жамоалари ихтиёрида қолдирилган; уларга солиқлар давлат томонидан солинган ва давлат солиқлардан тушган маблағларни мачитларга, мактабларга ва бошқа муассасаларга тегишли миқдорда берган (берилган маблағлар собиқ хирож ва таноб ҳисобидан олинган ҳамма йўғим миқдорида ёки вақф васиқасида белгиланган миқдор-

²⁰ Қаранг: Туркистон генерал-губернаторлиги областларида 1-гражданлик бошқармаси ва жойлаштириш ишлари бўйича генерал-адъютант К. П. фон-Кауфман тузган ҳисобот проекти — 1867 йил 7 ноябрь — 1881 йил 25 март, СПб, 1885, 43—77-бетлар.

да бўлган). Бундай тартибнинг маблағларни қасддан суниестемол қилиш учун, жанжаллар учун кенг йўл очиб бериши ўз-ўзидан маълумдир».²¹

Шундай тартиб ўрнатиш натижасида чор ҳукумати вақф ерларидан жуда кўп даромад оларди; бундан ташқари, у руҳонийларни ўз қўлида маҳкам сақлаб, вақф ерларидан тушган даромадларни қаттиқ назорат қилиш имкониятига ҳам эга эди. Шундай қилиб, мусулмон руҳонийлари чоризмнинг мустамлака маъмуриятига иқтисодий томондан ҳам қарам бўлиб қолди. Туркистон ўлкасидаги мадрасаларнинг бош мударрисларига берилган қўлланма муносабати билан бу қарамлик янада кучайди. Қўлланмада шундай деб кўрсатилади: бир неча мударриси бўлган мадрасада бош мударрис тайинланади. Бош мударрисга керак бўлиб қолган тақдирда мадрасанинг вақф мулки ҳақида, бу вақф мулкидан тушадиган даромадларнинг миқдори ҳақида мутаваллилардан маълумот талаб қилиб олиш ҳуқуқи берилади. Бош мударрис муллаларнинг дарсга ўз вақтида қатнашиб туришини ва ўзларини яхши тутиб юришини кузатиб туради²².

Шуни ҳам қўшимча қилиш керакки, генерал-губернатор қарамоғида мадрасалар иши билан шуғулланувчи махсус инспекторлик таъсис этилган, чоризмнинг мусулмон руҳонийларини ўз қўлида маҳкам сақлаб туриш мақсадида мадрасалар ишига қанчалик эътибор берганини шундан яққол билиш мумкин.

Уша қўлланмага мувофиқ, Туркистон ўлкасидаги мадрасаларнинг бош мударрислари ва мутаваллилари ўша мадрасаларнинг муллалари томонидан «сайланган», улар генерал-губернаторлик қарамоғидаги инспектор томонидан тасдиқланган.

Уша даврда Ўзбекистон территориясида умуман ҳисоблаганда 400 дан ортиқ мадраса ишлаган: Туркистон ўлкасида 313 та, Бухоро амирлигида—103 та ва Хивада 8 та мадраса бўлган. Булардан ташқари, ҳар бир қишлоқда, албатта, мачит бўларди. Мачитлар жуда кўп вақфга, яъни моддий бойликларга эга бўлиб, Ўзбекистондаги тубжой аҳоли ўртасида ислом идеологиясини кенг тарғиб қилувчи қудратли марказ бўлган. Бироқ, юқоридаги маълумотлар билан чекланиб қолсак, тасаввуримиз тўла бўлмай қолади. Олий табақада-

²¹ Туркистон вилоятининг газети. 1894 йил 1 апрель.

²² Уша жойда.

ги руҳонийларнинг баъзи бирларинигина ҳисобга олмаганда. ҳаммасини ҳам йирик ер эгалари дейиш мумкин. Улар ҳар бир қулай шароитда мусулмонлардан катта «инъомлар» олардилар. Руҳонийлар чор амалдорларидан, амирдан, тўралардан, мансабдорлардан доим мукофотлар, ҳадялар олиб тўрардилар. Руҳонийлар ўз ихтиёрларидаги моддий бойликларга ва мулкдорлар ҳокимиятининг қўллаб-қўлтиқлашига таянган ҳолда исломни тарғиб қилардилар; XIX аср охирида ва XX аср бошида ҳам мачитлар, мактаблар — эски мактаблар ва мадрасалар ислом динини тарқатувчи жой эди.

Ҳар бир мачит қошида мактаб бўларди. Демак, Туркистон ўлкасида ҳам, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида ҳам шаҳарнинг ҳар бир маҳалласида, волостнинг ҳар бир қишлоғида мактаб бўлган. Одатда, мачитда хизмат қилувчи муллалар мактабда ўқитганлар. Ҳар бир мусулмон киши ўғли 7 ёшга тўлганда уни мактабга беришга мажбур эди. У ўғлини шанба кўни дастурхон билан мактабга олиб келиб: «Домла, ўғлимни ўқитинг, агар зарур бўлган тақдирда калтакланг, суяги меники, гўшти сизники»,—дер эди. Домланинг қўлида калтак ва дарра бўларди. Ўқувчилардан бирортаси агар шўхлик қилиб қолса, домла уни жазоларди, чўккалатиб қўйиб, учи тугунли арқон боғланган қамчи билан товонига урарди. Шундай қилиб, домла шогирдларини қўрқитарди, калтак остида «ўқитарди». Шогирд бола аввал ҳафтаикни ёдларди, сўнгра Қуръонни тўла равишда ўрганарди, кейин эса чоркитобга тушарди. Чоркитоб — ислом динининг асосий қондаларини ифодалайди, ҳар бир мусулмон уни билишга мажбур эди.

Чоркитоб тўрт бўлимдан иборат. Биринчиси — ҳақ — худонинг номларини тушунтиради, дин қондаларини, таҳоратни, намозни баён қилади; иккинчиси — бидон — эътиқодини англаш; учинчиси — коломи наби — ривоятларни баҳс этади ва ҳоказо. Чоркитоб наср ва назм билан форс-тожик тилида ёзилган.

Бу мактабларда Шарқнинг энг йирик шоирларининг шеърий тўпламлари, одатда, Ҳофиз, Алишер Навоий, Бедил, Сўфи Оллоёр ҳам ўрганиларди.

Мактабларда болаларни қаттиқ диний йўл билан, калтак остида ёл олиш усулида ўқитиларди. Болаларни ўзбекча эмас, балки араб тилда ёзилган ҳафтаик ва Қуръонни ёдлашга мажбур қилардилар. Мана шу-

нинг учун мактабларни тугатган шогирдлар оз-моз бўлса-да, ўрганган нарсаларини кўп вақт ўтмасданоқ, эсларидан чиқариб қўядилар. Мактабни битирганларнинг ўз қисмигина мадрасаларга кира олардилар²³.

Мадраса уч бўлимдан иборат эди. Биринчи бўлимда катехизис — мусулмон диний ақидалари савол-жавоб тарзида қисқача баён қилинган китоб, араб тили ва қонунчилик ўрганиларди. Бу бўлимда ўқиш муддати 9—10 йил эди. Иккинчи бўлимда қонунчилик, илоҳиёт, мушқилот — логика, араб тили грамматикаси, нотқилқил маҳорати ўқитиларди. Бунда ўқиш муддати 7—8 йилга чўзиларди. Учинчи бўлим ўқув планига илоҳиёт, қонунчилик ва калом — ислом дини ва мушқилотнинг ўзига хос схоластикаси киритилган, қонунчилик курсида география ва арифметикадан баъзи нарсалар ўқитиларди.

Мадрасалардан мударрислар, мутаваллилар, қозилар, имомлар етишиб чиқарди. Шубҳасиз, мадрасаларда ўқиганлар орасидан айрим истеъдодли шоирлар, илғор мутафаккирлар, ўз замонасининг маърифатпарвар олимлари ҳам етишиб чиқди. Масалан, Аҳмад Дониш, Муқимий, Фурқат ва уларнинг яқин дўстлари шулар жумласидан бўлиб, булар машҳур тараққийпарвар арбоблар даражасига кўтарилдилар. Бу даражага улар, асосан, ўз устларида мустақил равишда астойдил ишлаш, қунт билан мутолаа қилиш ҳамда дунёвий билимларга ва шеърятга беҳад қизиқиш, ихлос қўйиш натижасида эришдилар.

Туркистон ўлкасидаги 313 та мадрасада 7052 киши ўқирди.

Мадрасалар сони кўпайиб борди, янги мадрасалар қурилди. Масалан, Қўқонда 1878 йилда катта Хўжа-Эшон мадрасаси қурилди, Самарқандда 1905 ва 1908 йилларда Тошбекбой ва Боғи Шамол мадрасалари очилди.

«Туркистон вилоятининг газети» 1888 йил 4 август,

²³ Мадраса — олий диний мактаб бўлиб, дастлаб Марказий Осиёда эрамизнинг X асрида пайдо бўлди. Мадрасаларнинг ўқув планлари шароит, вақт ва жойига қараб ўзгариб турган. Масалан, XV асрнинг 30—40-йилларида Самарқанд ва Ҳиротдаги мадрасаларнинг ўқув планларида дунёвий билимларга: математика, астрономия, musiқа ва ҳоказоларга катта ўрин берилган. Бироқ кейинги асрларда мадрасаларда бутунлай диний дарслар ҳукмронлик қилиб, дунёвий билимларни ўқитиш эса ўқув планидан деярлик чиқариб ташланганди. Мадраса математика, арифметика, геометрия ҳақида юзак маълумотлар беради,

30-сонда босилган факт чор маъмурияти билан юқори табақа мусулмон руҳонийлари ўртасида кейинчалик вужудга келган маҳкам иттифоқ мавжудлигидан яна бир марта далолат беради: «1305 йил зулҳижжа ойининг иккинчи куни, русча йил ҳисобида — 1888 йил 29 июл жума куни Тошкент шаҳар мусулмон аҳолисининг ҳаётида унутилмас хотира ва қувончли кун бўлди: шу куни шаҳардаги янгидан тикланган қадимги жоме мачитни тантанали очиш маросими ўтказилди. Бу мачит дастлаб ҳижриянинг 855 йилида (яъни, 1451 йилда) Убайдулла Ҳазратхўжа Аҳрор Валний томонидан шаҳарнинг тўрт қисми марказида қурилган бўлиб, емирилганига анча вақтлар бўлганди. Император Александр III подшоҳлик қилган вақтда, генерал-адъютант Розенбах Туркистон ўлкасида генерал-губернаторлик қилган даврда бу мачит қайтадан тикланган эди. Мачитни қайта қуриш иши 1303 йилда (1885 йилда) бошланган ва ҳижриянинг 1305 йилида, христиан йил ҳисобида эса 1888 йил 29 июн жума куни тамомланди».

Ўзбек ва тожик халқларининг энг яхши фарзандлари: Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий, Айний ва шу кабилар реакцияон руҳонийларнинг зўравонликларига қарши, зулмат, жаҳолат ва турғунликка қарши кураш олиб бордилар.

Сўфизм таълимотининг моҳиятини ўз билганларича тушунган эшонлар, шайхлар ва уларнинг шогирдлари — эшон ва шайх бўлишга ҳозирланаётган муридлар XX аср бошларида аҳолига катта таъсир ўтказардилар. XIX асрнинг 90-йилларида Туркистон ўлкасининг энг катта шаҳри Тошкентда 54 тача эшон ва шайх бўлган ва уларнинг деярлик ҳаммасининг ўз муридлари бўлган. Тошкентдагина эмас, Марказий Осиёнинг бошқа шаҳарларида ҳам уларнинг минглаб муридлари бор эди.

Туркистон ўлкасининг Фарғона ва Самарқанд областларида, Бухоро ва Хивада эшон ва шайхлар жуда кўп эди. XIX аср охири ва XX аср бошларида Марказий Осиёнинг тубжой аҳолиси ўртасида Хўжа Аҳмад Яссавий ва Нақшбанд мазорларига топниш ниҳоятда авж олган эди.

Туркистон шаҳридаги Яссавий мақбарасини XIV асрда Амир Темур қурган эди. Бу мақбара анча асрлар давомида кўп халқларнинг зиёратгоҳи бўлиб келди. Бу жойга Марказий Осиёнинг ҳамма томонларидан ўзбеклар, қozoқлар, тожиклар, қирғизлар, қорақалпоқлар,

туркманлар келиб, ўз дардларидан хориж бўлиш ёки гуноҳдан ҳоли бўлиш ниятида унга сиғинардилар, авлиё Ҳазрат Султонга яқин бўлиш орзусига етиш учун умид боғлардилар.

Маълумки, кишилар мақбарадаги эшон ва шайхлар олдига қуруқ бормас, балки, катта ҳадялар олиб борардилар. Эшонлар, шайхлар ва муридлар зиёратчиларга Яссавий ҳаёти тўғрисида сўзлардилар. Масалан:

«Хўжа Аҳмад Туркистонга етиб келиб ҳассасини ерга тикқанда, шу ондаёқ ер юзига сув отилиб чиқиб, булоққа айланибди»²⁴.

Еки:

«Хўжа Аҳмаднинг оқ туяси бўлган (туя самодан, ҳақдан берилган эмиш), бу туя Яссавийни ҳар кун иҳовода учуриб, Маккага олиб кетар экан, учуш тезлиги шундай эканки, бу вали киши эрталабки намозини Туркистонда бошласа, Маккада ўқиб тугатар экан»²⁵.

Марказий Осиёда, тўғрироқ қилиб айтганда, бутун мусулмон Шарқда Баҳовуддин номи алоҳида ҳурматга сазовор эди, унинг мақбараси Бухородан 8 километр масофада, катта қишлоқлардан биридадир. Мусулмонларнинг ривоят ва ишонишларича, Баҳовуддин мақбарасини уч марта зиёрат қилган киши Маккага ҳаж қилганлик савобини топар экан. Бу ривоятга кўра, Баҳовуддин энг машҳур «авлиё» кишилардан бири ҳисобланган.

Бухорода Баҳовуддин қабрини зиёрат қилиш умум-халқ сайргоҳи сифатида оммавий тус олиб кетган... Ҳар йилда бир марта — март ойининг тўрт ҳафтасида (жавзада) ёки, Бухорода айтишларича, «қизил гул сайили пайтида» (сайли гули сурх) зиёрат қилинади. Ҳар йили Марказий Осиёнинг ҳамма томонидан Баҳовуддин қабри томон юз минглаб зиёратчилар йўл босиб келадилар. Бухоро амири Бухородан кета туриб ва Бухорога қайта туриб доим Баҳовуддин қабрига бориб, уни зиёрат қиларди.

Нақшбандийлик амир томонидан астойдил қўллаб-қувватланарди ва у Бухоро давлатида бирдан-бир ҳукмрон сўфизм оқими эди. Баҳовуддин мақбарасининг эшон ва шайхлари катта бойликларга эга бўлиб, ҳар йили

²⁴ Массон М. Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси. 1930 йил. нашри. Тошкент.

²⁵ Шу асар.

зиёратчилардан ва Бухоро амиридан жуда кўп даромад оларди. Мақбаранинг эшон ва шайхлари ҳар қандай мажбурият ва солиқларда озод қилинган эдилар.

Баҳовуддин таълимини давом эттирувчи Хўжа Аҳрорнинг Самарқанддаги мозори, Фарғонада эса Шохимардон мозори аҳоли ўртасида жуда машҳур бўлган зиёратгоҳ жойлардан бўлгани маълум.

Ўзбекистоннинг тубжой аҳолиси ўртасида ҳафтияк ва Қуръондан ташқари, клерикал-диний адабиёт ҳам кенг тарқалган эди.

Бундан ташқари, ҳар бир ҳунар учун, меҳнат тури учун бағишланган жуда кўп сонли «рисола»лар мавжуд бўлиб, бу рисолалар дин принциплари асосида тузилган эди.

Шундай қилиб, Марказий Осиё аҳолисининг бутун ҳаёти ислом ақидалари билан боғлиқ бўлган.

Дин ўз тарғиботчилари ёрдами билан турли меҳнат кишиларига — деҳқон, тўқувчи, темирчи, сувоқчи, этикдўз, кулол, ипакчи, тақачи, кўнчи, нонвой, бинокор, сартарош, созанда, чўпон, йилқичи, мисгар ва бошқаларга ўз таъсирини доим ўтказиб келди. Шу муносабат билан ҳар бир ҳунар учун рисола-низом ишланиб чиқиларди. Бундай рисола-низомлар қирққа етарди. Бу рисола низомлар ҳунармандларнинг ўзига хос цех ташкилотларининг аъзолари учун бузилмас қонун эди (шуни ҳам айтиш керакки, бу рисолалар XIX асрнинг 80—90-йилларида ва XX асрнинг бошларида ҳам «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида эълон қилиб келинди. Масалан, деҳқонлар учун тузилган рисола газетанинг 1902 йилги 22 ва 23-сонларида, мисгарлар учун тузилган рисола ўша йилнинг 27, 29-сонларида босилди ва ҳоказо). Ҳар бир рисолада умумий муқаддима қисми бўлиб, у одатда қуйидагича бошланарди: «Худойи таоло ўз паноҳида сақлаб, марҳамат қилиб айтибдирки, ушбу рисолада ёзилган фармойишларни бажарган ҳар бир уста, агар худо хоҳласа, бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам бахт-саодатли бўлади»²⁶.

Ҳамма рисолаларнинг маъносини тасаввур қилмоқ учун, тўқувчи амал қиладиган қондаларни мисол келтириш ўринлидир, бунда ҳунармандга ахлоқ ҳақида таълим берилади: «...савол: тўқув ҳунармандчилигида

²⁶ Гаврилов М. Марказий Осиёдаги ҳунармандлар ва ҳунармандчилик устахоналарининг рисоласи, уларнинг низом-рисоласи ёки мусулмон ривоятларининг илмий жиҳатдан текширилиши. Тошкент, 1912.

неқта қоида бор? Жавоб: 12 тақоида: биринчи — усти-бошини тоза туттиш, иккинчи — таҳорат қилиш, учинчи — пок виждонли бўлиш, тўртинчи — ўз вақтида беш вақт намоз ўқиш, бешинчи — тавба қилиш, олтинчи — пирдан ёрдам сўраш, еттинчи — олимлар билан дўст бўлиш, саккизинчи — эрталаб ва кечқурун шогирдларни ўқитиш-ўргатиш, тўққизинчи — хушмуомалада бўлиш, ўнинчи — эҳсон-садақа бериш, ўн биринчи — устахонани тоза туттиш ва келувчиларга салом бериб, ҳурмат қилиш, ўн иккинчи — зикр тушиш ва тасбиҳ ўгириш»²⁷.

Бу ўринда рисоланинг бир жиҳати — унинг ғоявий асоси эътиборни жалб этади. Рисола ҳунармандни таҳорат қилишга, ўз вақтида беш вақт намоз ўқишга, эҳсон-садақа беришга, зикр тушиш ва тасбиҳ ўгиришга ундайди.

Ҳар бир ҳунар худонинг амри ва Муҳаммад ривоятлари билан вужудга келган эмиш. Демак, ҳунарманд худо ва Муҳаммадни ҳаммавақт ёдида туттиши ҳамда Қуръон, шарнат, рисола ривоятларини ҳеч сўзсиз бажаришга мажбур. Акс ҳолда, ҳунарманд «гуноҳкор» бўлади. «Агар уста ушбу рисола қоидаларига амал қилмаса, пир-арвоҳлар олдида юзи қора бўлади»²⁸.

Шунини айтиш керакки, дин ғоялари билан суғорилган ана шу рисолаларда ишлаб чиқилган ва тарғиб этилган барча ахлоқ қоидалари Ўзбекистон халқлари турмушида ўз аксини топди ва айтиш мумкинки, бундай қоидалар Марказий Осиёнинг кишиларига ҳозиргача ҳам таъсир кўрсатиб келади.

Ўзбекистондаги тубжой аҳолининг ақл-миясини диний ақидалар қоплаб олган бир шароитда Беруний, Ибн Сино, Улуғбек ва шу сингари олимларнинг асарларида баён қилинган ва ривожлантирилган табиий-илмий билимлар кенг халқ оmmasига етиб бормади, фақат оммага эмас, ҳатто, XIX аср охирлари ва XX аср бошларида ўзини олим деб ҳисоблаган кишиларнинг деярлик барчасига ҳам етиб бормади. Табиёт билимининг энг оддий маълумотлари ҳақидаги тушунчаларни билиш катта гуноҳ деб айтилди, шунинг учун ҳам шу ғояларнинг тарафдори бўлган кишиларни реакцион руҳонийлар шафқатсиз қораладилар.

XIX аср охирлари ва XX аср бошларида Ўзбекистондаги тубжой аҳолининг маданият даражаси паст эди.

²⁷ Ёша асар.

²⁸ Гаврилов М. Ёша асар.

«Билимдонликда номи чиққанроқ одамлар орасидан ҳам каср ҳақида илмий тушунчага эга бўлган бирор кишини учратиш мумкин бўлмади», — деб ёзган эдилар. Наливкин ва Наливкиналар²⁹. Улар яна қуйидагиларни кўрсатганлар: «Анатомиядан маълумки, ҳайвонларда мия, юрак, жигар қон томирлари, ичак, ўпка ва бошқалар бўлади, лекин буларнинг ҳаммаси орасида қандай боғланишлар борлигини маҳаллий врачлардан бирортаси ҳам бизга айтиб бера олмади».

Тўғри, бу ерда В. Наливкин ва М. Наливкиналар маҳаллий врачлар деб айтадилар, бироқ бу фикрни аниқлаш зарур, афтидан, улар дуохон ва табибларни назарда тутганлар. Булар эса, илмий тиббиётдан йироқда турар эдилар.

Аҳмад Дониш ўзининг ажойиб фалсафий трактати — «Нодир воқеалар»³⁰ асарида руҳоний табақаларининг жуда ҳам чекланганлигини очиб бериб, улар учун Бухорои шариф ва унинг теварак-атрофидан ташқари ҳеч қандай бошқа жой йўқ, деб айтади. Европа сафаридан эндигина қайтган бир сайёҳ бира тўда муллаларга Европа мамлакатларидаги техника ва фан ҳақида гапириб берганида, муллалар ажабланиб унга саволлар берганлар: Европа деган жой борми? Ўша жойларда одамлар яшайди деб сизга ишонса бўладими?

Билимларнинг фақат бир соҳаси кишиларни бирмунча қизиқтирган, бу ҳам бўлса, тарих билими, умуман, Шарқ тарихи, қисман Марказий Осиё тарихидир. Шубҳасизки, тарих бузиб ёзилган. Шунга қарамай, ўша даврнинг тарихий асарларида кўп ва қимматли фактик материаллар борки, улар Марказий Осиёнинг ўтмишини текшириш учун илмий жиҳатдан маълум аҳамиятга эгадир.

Адабиётда дунёвий йўл тутган намояндалар ҳамда танқидий ижтимоий тафаккур вакиллари табиий-илмий билимлар учун курашдилар, схоластикага, ўрта асрчиликка, турғунликка қарши жанг олиб бордилар.

Ўз-ўзидан маълумки, идеология соҳасида у замонда ислом динининг асосий ўрни тутиши ўша вақтдаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий шароит билан белгиланган эди. Ана шу даврда ишлаб чиқаришнинг асосий воситалари — ер ва сув йирик ер эгалари, бойлар

²⁹ Наливкин В., Наливкина М. Цитаталар олинган китобдан, 61-бет.

³⁰ Аҳмад Дониш. Наводир ул вақое (қўлёзма). Шарқшунослик институтининг кутубхонаси, 54—607-бетлар.

ва руҳонийлар қўлида эди. Халқнинг ҳар қандай ҳаракати оқ подшо, амир, хонлар томонидан қаттиқ ва шафқатсиз бостириларди. Деҳқонлар оммаси ва ҳунармандлар ҳаддан ташқари жабрланган ва зулм остида эдилар. Турмушнинг азоб-уқубати ва жаҳолат туфайли омма орасида «нариги дунё лаззати» ҳақидаги ақидалар кенг ишонч пайдо қилган эди. Ана шундай тарихий шароитда дин, ўтакетган мистика умуман Марказий Осиё, жумладан, Ўзбекистон меҳнаткашларининг маънавий ҳаётини ўрта асрчилик оғуси билан заҳарлаб қўйганди.

Феодал идеологиясининг ҳамма аппарати — мачиглар, мактаблар, мадрасалар, меҳнаткаш оммани маънавий жиҳатдан қул қилинадиган ва ақлдан оздирадиган ҳамма воситалари — клерикал адабиёт, диний-фалсафий китоблар — меҳнаткашларни қуллик ва жаҳолатда сақлаш учун мўлжалланган эди, улар маҳаллий эксплуататорлар ва чоризм учун хизмат қиларди. Ўзбекистон халқларининг маънавий ҳаёти мулкдор синфлар ҳамда жаҳолатнинг қора кучлари қўлида эди, бу аҳвол ҳозирги вақтларда ҳам мазлум Шарқ мамлакатларида учрайди.

Шуни ҳам айтиш керакки, ҳукмрон феодал идеологияга зид ҳолда XIX аср охирлари ва XX аср бошларида Марказий Осиё халқ оммаси орасида оппозицион ғоявий оқимлар ҳам мавжуд эди, бу оқимлар янги, прогрессив идеологиянинг намояндаларига ўрта асрчилик тузуми усул-идорасига ва дунёни эскича тушунишга қарши олиб борган курашларида муҳим восита сифатида хизмат қилди. Бу оппозицион фикрлар чор ҳукумати ва амир, хон амалдорлари зулмига ҳамда руҳонийлар зўравонлигига қарши халқ билдирган норозиликларни маълум даражада бўлса ҳам ўзига хос ифодалаб берди.

Турмуш шароитлари, Марказий Осиёдаги кенг халқ оммасининг антифеодал чиқишлари, омма ижодиёти оппозицион оқимларни келтириб чиқарди.

Тўғри, бу оппозицион ғоявий оқимлар Марказий Осиёда баъзи бир ўзига хос аломатларга ҳамда диний бўёқларга ўралган ҳолда эди.

Шуни қайд қилиб ўтиш керакки, тарихга оид адабиётларда инқилобдан илгариги Ўзбекистондаги турли ғоявий оқимлар муаммоларига ҳозиргача етарлича аҳамият берилмасдан келинди.

X асрда Форобий, X—XI асрларда Беруний ва Ибн

Сино, XV асрда Улуғбек ва Навоий исломнинг расмий ортедоксал-фалсафасини танқид қилдилар. Буларнинг ҳар бири ўз замонаси синфининг эҳтиёжларини ўзларича ифодалаб, Марказий Осиёда табиёт билимлари, дунёвий, бадий адабиётни ривожлантириш, мамлакат ободонлиги учун гуманизм йўлида туриб курашдилар.

Антиклерикал адабиёт ва танқидий ижтимоий фикрлар Марказий Осиёда XVI, XVII ва XVIII асрларда руҳонийларнинг деспотизмига ҳамда расмий ҳукмрон идеологияга қарши курашда ўсиб ривожланди. Турди, Машраб, Гулханий ва бошқалар шу фикрларни ифодаловчи намояндалар эди.

XIX асрдаги Марказий Осиё маданиятининг тараққийпарвар намояндалари ўтмиш даврларнинг дунёвий адабиётларидаги танқидий ижтимоий тафаккурдаги маълумотларга асосланиб, инсон фикри ва ақлини дин ва мистика таъсиридан ҳамда унинг ҳукмронлигидан озод қилиш учун жаҳолатпараст руҳонийларга қарши курашни давом эттирдилар. Уша вақтларда Ўзбекистонда ҳукмрон феодал идеологиясига зид бўлган, халқ ўртасида ўз кучини сақлаган оппозицион ғоялар бу курашда улар учун зўр таянч бўлди, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Улуғбек, Алишер Навоий, Мирза Бедил ва Бобораҳим Машраблар шу ғояларни тарғиб қилган улуг сиймолардандир.

Инқилобдан аввалги Ўзбекистонда тарқалган оппозицион ғоявий оқимларнинг тарихий аҳамияти шундан иборатки, улар мусулмон руҳонийлари маънавий диктатурасининг асосларига, феодал идеологиясига маълум даражада путур етказди, уни бўшаштирди, антиклерикал характерга эга бўлди ва золимларга қарши халқ оммасининг нафрат, ғазабини кучайтирди. Шунинг учун ҳам улар шу шоирларнинг асарларини ўзига зицион ғоявий оқимларга қарши зўр бериб курашдилар.

Уша вақтларда мактаб ва мадрасаларда калом схоластикаси ҳукмронлик қиларди. Тўғри, геометрия, араб тили, мантиқ, ўзбек ва тожик адабиёти классикларининг асарлари ҳам ўрганиларди. Одатда, кечки суҳбатларда, чойхоналарда машҳур ёзувчиларнинг шеърлари ҳам ўқиларди. Бироқ, мамлакатда саводли кишилар кам бўлиб, уларнинг кўпчилиги юқори табақа намояндалари, хусусан, руҳонийлардан иборат эди, шунинг учун ҳам ҳукмрон мафкура вакиллари ҳамма оппозицион тарзда талқин қилардилар.

Деҳқонлар ва ҳунармандлар орасида саводдилар деярли йўқ эди. Аммо, халқ орасидан «Гўрўғли», «Алпомиш» каби қаҳрамонлик поэмалар ва дostonларни ўқиб берувчи ҳофиз-бахшилар, созандалар, ақли расо эртакчилар, ажойиб танқидчилар, аскиябозлар етишиб чиқди, Насриддин афандига ўхшаш қизиқчи-аскиябозлар пайдо бўлди, булар меҳнаткашларга азоб-уқубат берувчи золимлар устидан аччиқ кулдилар, мазлум оммага руҳий озиқ беришга интилдилар, халқ оммасининг дадил ишларини, ақл-фаросатининг ўткирлигини ва олий фазилатларини улуғладилар.

Эксплуататор синфларнинг ўта жоҳил идеологлари табиий-илмий билимлар ҳамда дунёвий адабиётнинг ёйилишига ҳар томондан тўсқинлик қилиб келдилар, дин учун хавfli бўлган таълим тарафдорларини реакция кучлари шафқатсиз равишда жазоладилар.

Бу янгилик, олға интилиш, порлоқ истиқбол томон бориш, ҳар қандай қаршиликка қарамай, реакциянинг ғов-тўсиқларини бирин-кетин тор-мор қилиб, ўзига ўзи йўл оча борди. Бу янгиликлар Аҳмад Дониш, Муқимий, Фурқат, Ҳамза Ҳакимзода, С. Айний каби ўткир ёзувчи-мутафаккирларнинг ижодида ўз ифодасини топди.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб русларнинг агротехника соҳасидаги янгиликлари Ўзбекистоннинг пахтачилик, ипакчилик, боғдорчилик, ирригация-суғориш соҳаларида қисман қўлланила бошланди, бу ишлар ҳам зое кетмади, бу билан мамлакат хўжалигининг асосий тармоқлари кўп фойда келтира бошлади. Ўзбек, тожик, туркман, қирғиз деҳқонларидан баъзи бирлари руслар томонидан деҳқончилик ишларида қўлланган янги усуллар билан қизиқдилар ва ўзлари бу усулларнинг баъзисидан имкониятлари борича фойдаланишга интилдилар. Маҳаллий деҳқонлар биринчи марта картошка, помидор ва шу каби экинлар экишга киришдилар. Улар бу ишларни рус деҳқонларидан ўргандилар. Европача қурилган иссиқхоналар вужудга кела бошладди. Шоир Уста Усмоннинг шу ишларга бағишланган шеъри диққатга сазовордир; у ўз шеърида 1901 йилда Наманганда маҳаллий аҳolidан Қори Иззатулло қурган гул-кўчатхона иссиқхонаси ҳақида ҳикоя қилади. Шоир бу иссиқхонада минг хил гуллар, ҳатто қиш даврида ҳам гуллаётганлигини кўрсатиб ўтади³¹. У, бу жойда қиш ойларида бодринг пишаётганлигини айтади.

³¹ Туркистон вилоятининг газети. 1902 йил 31 май, 22-сон.

Биз учун шуниси муҳимки, шоир Уста Усмон Намангандаги иссиқхонани маҳаллий киши қурганини бизга хабар қилади, чунки илгариги замонларда ҳам қовун, узумларни баҳорга, ҳатто ёзгача сақлаган, янги нав ўсимликлар етиштирган соҳибкор деҳқонларимиз бўлса ҳам, бироқ, у замонларда бу иссиқхона ҳақида ҳатто ўйлаш ҳам мумкин бўлмаган эди, албатта. Яна бундан ташқари, Уста Усмон энди Америка, Европа мамлакатлари ҳақида ҳам фикр юритади. Демак, унинг тушунчаси кенгайган, энди у Шарқнинг кўпроқ маълум бўлган шаҳарларининггина билиш билан чекланмайди, балки Европани ҳам билишга уринади.

Ўзбекистонда ҳозирги замон илмий билимларнинг тарқалишида ўша вақтларда рус олимлари ташаббуси билан тузилган билим юртлари, кўнгилли илмий жамиятлар муҳим аҳамиятга эга бўлди.

1902 йилда Тошкентда қишлоқ хўжалик билим юрти тузилди³². 1892 йилда боғдорчилик мактаби очилди.

1869 йилда рус олимлари ташаббуси билан Тошкентда кимё лабораторияси ташкил этилди, бу лабораторияда ўсимликларнинг (лавлагини, сабзи, қовун, ўрик, тарвуз, янтоқ) ширинлиги ўрганилди. Лабораторияда тупроқлар, уларнинг ўтга чидамлилиги ва кимёси текширилди.

1871 йилда табиадшунослик билимлари ҳаваскорлари жамиятининг Туркистон бўлими тузилди, бу бўлим музейлар учун турли хил нарсалар тўплай бошлади. Генерал Кауфман музей очиш учун рухсат бермаган бўлса-да, лекин шунга қарамай, жамият бўлимининг аъзолари музейни ташкил қилиш ишларини бошлаб юбордилар ва кимё лабораториясида музей коллекциясини тўплай бошладилар. Бу ишларнинг қилинишидан кўп киши хабардор эмасди, бу ишлар деярлик яширин ҳолда олиб борилди, фақат 1876 йилда музей расмий равишда очилди. Музейда 1486 та турли нарсалар, 645 та танга пул, 9 та медаль ва 12 та қадимий тошлар бор эди. 1884 йил 2 августда музей қондаси қабул қилинди³³.

1870 йил бошида Тошкентда кутубхона очилди. Аммо 1883 йил 14 июнда генерал Черняев кутубхонани ёпиб қўйди, лекин, 1884 йилда у яна очилди³⁴.

³² Ўзб. Марказий давлат тарих архиви//Туркистон генерал-губернатори канцелярияси, № 1 фонд, 9, № 847.

³³ Ойлик адабий-тарихий нашр, 1910. 2-китоб, 123-бет.

³⁴ Шу жойда. 192-бет.

1890 йилда Туркистонда сейсмик станция очиш³⁵ 1896 йилда эса қишлоқ хўжалик тажриба станцияси тузиш³⁶ масаласи кўтарилди, 1902 йилда Тошкентда метеорология станцияси ташкил этилди³⁷.

Баъзи бир маърифатли ўзбекларнинг Марказий Осиё илмий жамияти ишларида қатнашганликлари муҳим аҳамиятга эгадир, бу илмий жамият устави 1871 йилда қабул қилинган эди³⁸.

Жамият ўз аъзоларининг маблағи ҳисобига тузилди, жамият аъзолари ўз зиммаларига мамлакатни озми-кўпми ўрганиш вазифасини олдилар³⁹.

Уставнинг биринчи пунктида бундай дейилган: «Марказий Осиё жамияти ўлкани ҳар томонлама ўрганишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди»⁴⁰, иккинчи пунктида: «Жамият Марказий Осиёнинг тарихи, географияси, статистикаси, этнографияси, табиий бойликлари, савдоси ва саноати бўйича маълумотлар тўплайди, уни ишлаб чиқади ва тарқатади»⁴¹ дейилган.

Илмий жамиятнинг бир қарори диққатга сазовордир; бунда жамият аъзоси Олимхўжа Юнусовнинг баёноти келтирилади, баёнотда баъзи бир ўсимликлардан топилган ёғлар тўғрисида ва топширилган намуналари ҳақида маълумотлар бор⁴².

Бу факт Марказий Осиёдаги илғор кишиларнинг рус илмий ходимлари ва олимлари билан қилган ҳамкорлигидан далолат беради. Бундан ташқари, Ўзбекистоннинг билимли кишилари орасига замонавий табиий-илмий фикрлар тарқалганини исботлайди.

Мана шу сабабдан XIX асрнинг 80—90-йилларида Туркистонда гелиоцентрик назарияси учун астойдил курашувчи кишиларнинг пайдо бўлиши ажабланарлик бир ҳол эмас, чунки бу кишилар Марказий Осиёнинг маҳаллий аҳолиси орасида кенг тарқалган геоцентрик концепцияларга қарши курашдилар. Геоцентрик концепцияни эса барча консерватив кишилар ёқларди ва у реакцион мусулмон руҳонийлари томонидан ҳимоя қилинарди. Хўжа Юсупов деган бир ҳунарманд 1886 йилда глобус тайёрлаб, Самарқанд шаҳрида кўرғазма-

³⁵ Ойлик адабий-тарихий нашр. 1910, 3-китоб, 115-бет.

³⁶ Ўзб. Марказий давлат тарихи архиви. № 1. фонд 12, № 605.

³⁷ Шу жойда. 12-китоб.

³⁸ Шу жойда. № 1, 3.

³⁹ Шу жойда. № 1.

⁴⁰ Шу жойда.

⁴¹ Шу жойда. № 3.

⁴² Шу жойда, № 2.

га қўйди, бу билан у феодал диний анъанага путур етказди⁴³.

Тошкент, Хива, Самарқанд, Фарғона ва Марказий Осиёнинг бошқа шаҳарларида босмахона ва литографиялар очилиши Ўзбекистон халқлари ҳаётида энг муҳим воқеа бўлди.

Дастлаб 1868 йилда Тошкентда, 1878—1879 йилларда Хивада литографиялар ташкил этилди. Маълумки, литография пайдо бўлгунча Ўзбекистонда китоблар, тўпламлар, шеърлар ва бошқалар қўлда кўчириларди. Литографиялар вужудга келиш билан аҳвол бирмунча яхшиланди, китобхонлар илгаригига қараганда кўпайди.

Бу литографияларда Шарқнинг машҳур Навоий, Машраб, Турди, Мунис, Фурқат, Муқимий сингари шоирларининг асарлари босилди.

1870 йилдан бошлаб Тошкентда рус тилидаги «Туркестанские ведомости» газетаси билан бир қаторда «Туркистон вилоятининг газети» ҳам чиқа бошлади. Шубҳасизки, бу газета маҳаллий амалдор шахсларни — в олость маъмурларини, оқсоқол, қози ва ҳоказоларни ўлканн бошқариш усул-идораси билан таништириб боришга мўлжалланган эди. Бу газета чоризмининг Туркистонда мустамлакачилик сиёсатини ўтказиш ишида муҳим восита бўлиб хизмат қиларди. Бу газетанинг тили қуруқ бўлиб, кенг омма учун унчалик тушунарли эмасди, грамматик ва стилистик жиҳатдан ёр эди.

«Туркистон вилоятининг газети» Ўзбекистон аҳолисининг жуда кам қисмига, тор доирада тарқаларди. Газета редакциясининг қуйидаги баёноти бундан хусусан гувоҳлик беради: «Рус бошлиқлари маҳаллий аҳоли учун ҳам ерлик тилда газета чиқарадилар, лекин газетани кам кишилар олади, ҳатто мадрасаларда ўқиб турган минглаб (маҳаллий) кишилар ҳам маҳаллий газетани олмайдилар»⁴⁴.

Ўлкадаги маҳаллий аҳоли орасида бўлган билимдон кишиларнинг эътиборини жалб қилиш мақсадида, редакция «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида майда хабарлар, баъзан ҳатто табиёат, тиббиёт, тарих, адабиёт ва фалсафага онд мақолалар ҳам босиб турди. Масалан, газетанинг 1886 йил 8 сентябрдаги 42-со-

⁴³ Хўжа Юсуфов таъйёрлаган глобус, ҳозир Самарқанддаги ўзбек халқ маданияти республика музейида сақланмоқда.

⁴⁴ Туркистон вилоятининг газети. 1894 йил 21 май, 19-сон.

нида «Қадимги юнон файласуфи Суқрот ҳақида» деган хабар босилган, 1888 йил 16 июнь, 22-сонида «Афлотун ҳақида», 1885 йил 30 ноябрь, 45-сонида «Осмондан узилб тушадиган юлдузлар ҳақида», 1885 йил 14 декабрь 47-сонида «Қадимги юнон файласуфи Афлотуннинг ҳикматли сўзлари» ҳақида, 1886 йил 14 март, 8-сонида «Ксенофонт ҳақида», 1885 йил 16 сентябрь, 43-сонида «Француз олими Пастернинг кашфиёти ҳақида», 1886 йил 7 февраль, 5-сонида «Қуёш тутилиши ҳақида», 1885 йил 14 апрель, 27-сонида «Американинг очилиши ҳақида», 1886 йил 27 апрель, 24-сонида «Геометрия ҳақида», 1886 йил 21 сентябрь, 36-сонида «Босмахона ҳақида», 1887 йил 12 сентябрь, 36-сонида «Компас ҳақида», 1887 йил 30 май, 20-сонида «Ҳаво ҳақида», 1885 йил 25 январь, 3-сонида ва 1886 йил 5 февраль, 4-сонида «Пахта ҳақида» ва «Кишилар нима билан тирик», 1887 йил 28 февраль 8-сонида «Темур Малик ҳақида» ва ҳоказо хабар ҳамда мақолалар босилган. 1899 йилги сонларида А. С. Пушкин ҳақида катта мақолалар босилган, унинг «Балиқчи ва балиқ ҳақида эртақ» асары ўзбек тилига таржима қилинган. 1902 йилги 42 ва 43-сонларида Крилов ҳақида мақола босилган ва унинг «Шер овда», «Маймун ва кўзойнак» деган масаллари босилган. Шунини айтиш керакки, 1900 йилдан кейин, айниқса, 1905 йилдан кейин юқоридагиларга ўхшаган хабар ва мақолалар бу газетада камдан-кам босилди.

Ўзбек тилида босилган табиий-илмий хабарлар, тарихий маълумотлар, географик-астрономик маълумотлар, фалсафага оид ҳикматли сўзлар, рус адабиёти классикларининг бадий асарларидан парчалар — шу ва шулар каби ҳамма материаллар Ўзбекистон халқлари орасидаги илғор кишиларнинг тушунчасига ва дунёни англашларига анча унумли таъсир кўрсатмасдан қолмади, албатта.

XIX асрнинг 80-йилларида Туркистонда маҳаллий аҳоли учун рус мактаблари очила бошланди.

«Маҳаллий аҳоли учун очилган биринчи рус мактаби ёки ўша вақтларда аталишича, тубжой аҳоли болалари қатнайидиган маҳалла мактаби 1884 йил 19 декабрда Саид Ғани деганнинг ҳовлисида очилди (Саид Ғани Саид Азимнинг ўғли бўлиб, отаси томондан уйга чақирилган муаллим ёрдамида укаси билан бирга рус тилини ўрганган эди). Бу мактаб европача ҳаёт кечирिशга бирмунча ўрганган ўзбек бойининг ҳовлисида очилган бўлса-да, лекин маҳаллий аҳолини чўчитмас-

лик мақсадида, синфларга атайлаб парта-мебеллар қўйилмаган эди. Болалар (39 нафар бола) қўлларида китоб билан гиламларга тўшалган кўрпачаларда ўтириб ўқирдилар. Ўзбек тилини ва ҳаётини яхши билган рус В. П. Наливкин деган киши мактабга муаллим қилиб тайинланди. П. Наливкин бир неча йилгача хотини билан Нанай қишлоғида (Фарғона область Наманган уезди) яшаган, шуни айтиш керакки, уларнинг турмуши ташқи томондан қараганда ўзбекларникига тўла ўхшаб кетарди»⁴⁵.

Ўзбеклар учун янгилик бўлган бу мактабга аста-секин қизиқиш кучайди. Бу мактабнинг ўқитиш усули, унинг программаси кўп кишиларга маъқул тушди. «1894 йилда мен ёш (ўзбек) киши билан гаплашиб қолдим,— деб ёзади В. В. Бартольд,— у маҳаллий мактабда ҳам, рус-тубжой мактабида ҳам ўқиган эди. Қайси мактаб сизга маъқул тушди, деган саволимга ажойиб жавоб олдим: «Наринги дунёда нима, бўлишини билмайману, лекин бу дунёда рус мактаби менга кўпроқ маъқул бўлди»⁴⁶.

Ҳаётнинг янги тарихий шарт-шароитлари сабабли маҳаллий аҳолидан ўқитувчилар етишиб чиқди ва мактаб-мадрасаларнинг ўқув планларини ислоҳ қилиш, уларда ўқитиш усулини ўзгартиш учун кураш авж олиб кетди, асрлар бўйи давом этиб келган ғафлат ва турғунликка қарши ва маърифатпарварлик учун кураш зўрайди. Ўзбек жамоатчилигининг илғор кишиларида, маҳаллий аҳоли болалари учун она тилида дунёвий билимлар юзасидан ўқув дарсликлари тизиниш учун тобора қизиқиш пайдо бўлди. Бу ҳаракат XX аср бошида айниқса зўрайди. «Ўқитиш ишларидаги баъзи бир ислоҳлар маҳаллий ўқитувчиларнинг ўзлари томонидан қилинди»... «Ўқитувчилар семинариясида ўқиб чиққан яна бир ўқитувчи Алиаскар Калинин хрестоматия тузган, бунда табиинёт, Россия географияси, Туркистон ўлкаси, пойтахтларда яшовчи рус аҳолиси, ҳатто рус давлати тарихи ҳақида мақолалар бор»⁴⁷

Дунёвий билимлар учун тараққийпарвар ҳаракатларнинг янги тўлқинлари XX асрнинг бошидаёқ Бухоро амирлиги тупроғига ҳам кириб борган эди, амирлик эса

⁴⁵ Бартольд В. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927.

⁴⁶ Ҳша асар.

⁴⁷ Умняков И. К. истории новометодных школ. Бухары// Бюллетень САГУ, вып. 16, Т., 1927, С. 83.

ўша вақтда Марказий Осиёда мусулмон динининг таянчи эди. «XX асрнинг энг бошида (баъзи бир маълумотларга қараганда, 1900 йилда) Пирмаст деган Бухоро туманида яшовчи Жўрабой мулла Россиядаги янги усул мактаблари билан танишиб келиб, Пўстиндўзон қишлоғида шахсий мактаб очди, ҳар бир кишини 4—5 ой мобайнида саводли қиламан, деб хабар тарқатди»⁴⁸.

«Бир неча вақт ўтгандан кейин, 1902—1903 йилларда, оддий мактабни бошқариб турган Қаипов деган бир татар ўқитишнинг эски услубини Туркистон ўлкасидаги янги мактабларда қўлланилаётган янги усул билан алмаштириш фикрига тушган»⁴⁹.

Лекин бу уринишлар ҳам самарали натижа бермади, чунки Бухоро амири ва реакцион руҳонийлар ҳар қандай янгиликка тўсқинлик кўрсатардилар. Аммо, бу ва шу каби уринишлар тарихий факт сифатида реакцион руҳонийлар билан феодаллар ҳукмронлигининг таги бўшаб кетаётганлигидан далолат берарди.

Рус-тубжой мактабларининг ўқувчилари учун ўзбек тилида чиқарилган биринчи дарслик 1903 йилга тўғри келади. Дарсликка «Устоди аввал» деб ном берилганди. Бу дарсликни Расулҳожид Саид Азизов деган маҳаллий ўқитувчи ёзганди⁵⁰. «Устоди аввал» ўн йиллар давомида рус-тубжой мактабларининг ўқитувчилари учун бирдан-бир дарслик китоби бўлиб келган ва ўн мартадан ошиқроқ қайта нашр этилган.

Ўқув дарслигини ёзган киши ўз сўз бошида «Устоди аввал» китобини ёзишда ўзининг педагогик иш тажрибасидан фойдаланганлигини айтади.

«Устоди аввал» араб графикаси асосидаги эски ўзбек алифбоси билан бошланади, сўнгра сабоқ ва ўқиш учун материаллар берилади. Материаллар ўқувчиларга билимнинг аҳамиятини тушунтириш тартибида танлаб олинган. Дарсликда бундай деб сўралади: «Бойлик яхшими ё билим? Жавоб: мактаб — дунёда энг яхши жой, негаки мактабда билим ўрганилади, мактаб — билимлар макони»⁵¹. Сўнгра болаларга доир хулқ — ахлоқ қоидалари келтирилади: яхшилик аломатлари: хушмуомалалик, катталарни ҳурмат қилиш, кичикларга кўмак бериш, ғайратчан, чаққон, тиришқоқ

⁴⁸ Шу ерда.

⁴⁹ Шу китоб. 38-бет.

⁵⁰ Азизов Р. Устоди аввал. 1903.

⁵¹ Шу китоб. 28—29-бетлар.

бўлиш ва ҳоказо. Ёмон хусусиятлар: қўполлик, каттани ҳурмат қилмаслик, кичикка озор бериш, она-отага ҳурматсизлик ва ҳоказо⁵².

Равшандирки, болаларнинг ёмон, салбий қилиқлари қораланади, яхши хатти-ҳаракатлари тақдирланади⁵³. Бундан кейин қуйидаги ҳикоялар берилган: «Муаллим ва шогирд», «Ота ва ўғил», «Тентак билан пашша», «Тулки билан эчки», «Бақа билан хўкиз», «Бўри билан турна», «Тулки билан хўроз», «Тулки ва узум» ва ҳоказо⁵⁴. Шу ҳикоялардан кейин Россия тарихи ҳақида қисқача ахборот, Петербург, унинг катта бинолари, тўғри кўчалари, боғлари ҳақида, шунингдек, Россиянинг катта шаҳри — Москва ҳақида тасвирот берилади⁵⁵.

Р. Азизов дарсликнинг хулоса қисмида араб тилининг энг муҳим қондаларини ҳам баён қилганки, бу — курс ўқиб тамомлагандан кейин ўқувчиларнинг Қуръон ўқий олишларини назарда тутган. Шунинг ҳам айтиш керакки, у Қуръоннинг баъзи бир оятларини ўзбек тилига таржима қилиб ҳам берган⁵⁶. Бу ерда шунинг қайд қилиш керакки, шарият пешволари томонидан Қуръонни араб тилидан бошқа бирор тилга таржима қилиш тақиқланган эди.

Шундай қилиб, XX аср бошида нашр қилинган «Устоди аввал» китоби Ўзбекистон тарихида янги воқеа бўлди ва ўша вақтда Марказий Оснё халқлари маънавий ҳаётининг тараққиётида олға босилган қадам ҳисобланади. Демак, янги усулда мактаб ташкил қилиш иши жаҳидлар келиб чиқишидан кўп йил аввал бошланган бўлиб, у зўр илғор ҳаракат эди, унга дастлаб илғор муаллимлар — маърифатчилар асос солган эдилар.

Бундан ташқари, маҳаллий аҳоли болаларини ўша вақтда ташкил этилган гимназияларга, хусусан Тошкентдаги гимназияларга жалб қилиш иши бошланди. Бироқ «ўқувчилар сони жуда кам эди. Тошкентдаги эрлар ва хотин-қизлар гимназияларида маҳаллий ўқувчилар сони 1883 йил 1 январидан энг кўп даражага етди, яъни 286 боладан 20 нафари (7%) ва 330 қиздан 10 нафари (3%) маҳаллий ўқувчилар эди. 1886 йил

⁵² Шу китоб. 22-бет

⁵³ Шу китоб. 39-бет.

⁵⁴ Азизов Р. Устоди аввал. 41—50-бетлар.

⁵⁵ Шу китоб. 50-бет.

⁵⁶ Шу китоб. 70-бет.

1 январиди 327 эр боладан 10 нафари (3%) ва 377 қиздан 8 нафари (2%) маҳаллий ўқувчилар бўлган»²⁷.

Демак, гимназияларда ўқиб турган маҳаллий аҳоли болаларининг умумий сони 1884 йилга нисбатан 1886 йилда анча камайган.

Ўзбекистондаги асосий тубжой аҳоли болаларининг гимназияларга жуда кам жалб қилинишининг сабаби чоризм мустамлакачилик сиёсатидадирки, бу ҳақда қуйида тўхталиб ўтамиз.

XIX асрнинг 80—90-йилларида ўзбек адабиёти бир-мунча жонланади, шу вақтларда бу адабиётнинг истеъдодли намояндлари ҳам майдонга чиқади. Улар дунёвий билимларни ривожлантириш учун бадний сўздан фойдаландилар. Аммо, маҳаллий аҳоли орасидан чиққан энг яхши кишиларнинг интилишлари, она тилидаги адабиётнинг ривожланиши чор маъмурияти ва маҳаллий феодал реакцияси томонидан чеклаб қўйилди, таҳқир этилди, ҳатто таъқибланди.

С. М. Граменицкийнинг фикрича, ўқитиш ишлари фақат рус тилида олиб борилиши керак, чунки маҳаллий тилда ўқитиш «рус умумдават манфаатларига мувофиқ келмайди»⁵⁸.

«Граменицкийнинг олдиндан айтган гаплари,—деб ёзган эди В. В.Бартольд,— жуда тез вақт ичида тўғри чиқди, негаки, бошқа кўп рус арбоблари маҳаллий адабиётнинг ривожланишида ҳам, маҳаллий мактабларнинг юксалишида ҳам келгусида «руслашишга» тўсқин бўладиган хавфни кўрдилар. Ана шу нуқтан назардан, масалан, И. С. Ликошин томонидан Соловьёвнинг рус тарихи тўғрисидаги дарслигини 1906 йилда ўзбек тилига таржима қилиб чиқарилишини кўплар қораландилар»⁵⁹.

Туркистондаги чор маъмурияти маҳаллий аҳоли ўртасидаги билимли кишиларни ўзидан қочирмаслик мақсадида, уларга маҳаллий матбуот саҳифаларида ўз фикрларини, белгили доирада, баён қилиш имкониятини берди, шу билан у кишилар назарида бу ишнинг тарафдори бўлиб кўринишга уринди. Аммо, шу билан бир вақтда, реакциян руҳонийларини қўллаб-қувватлаб, маҳаллий суд органларини уларнинг қўли-

²⁷ Бартольд В. История культурной жизни Туркестана. С. 126.

⁵⁸ Ўша асар. 135—136-бетлар.

⁵⁹ Шу жойда,

да қолдирди, вақф ишларини бир ёқли қилмади, мактабларнинг ўқув планига аралашмади, ҳатто, янги мадрасалар қуришга ёрдам берди.

Туркистондаги чор ҳокимиятининг фирибгарлиги ва усталик билан қилган ҳийла-найранги натижасида истеъдодли шонр ва маърифатпарвар кишилар баъзи ҳолларда маҳаллий расмий матбуотда қатнашиб турардилар (Фурқат, Муқимий ва шулар кабилар). Улар бу имкониятдан дунёвий билимларни халқ орасида ёйиш йўлида кураш олиб бориш учун фойдаландилар.

Марказий Осиё жамиятидаги илғор кишилар орасида пайдо бўла бошлаган бу уйғонишни ҳеч қандай куч тўхтата олмас эди, бу уйғониш ўзининг тарихий объектив йўлидан ривожланаверди.

XIX аср охири ва XX аср бошларида Ўзбекистонда идеология соҳасидаги муҳим масалалар дунёвий билимларга, рус адабиётига, фан ва техникасига муносабат масаласидан иборат эди. Бу масала барча аҳолининг синфий манфаатларига маълум даражада дахлдордир. Тарих ўртага шундай муаммони қўйди: эскиликни тор-мор қилиб, рус халқининг фани ва техникасини ўрганиб, ҳозирги замон билан бирга олға бориш ёки ўрта асрчилик ҳолатида феодал тузумида қола бериш керакми?

Катта ер эгалари — оқсуяк ва руҳонийлар чор ҳарбий маъмурияти билан қўлни-қўлга бериб иш кўрдилар ва ўзларининг пахта майдонларидан ҳамда бошқа корхоналардан кўпдан-кўп даромадлар олдилар, шу билан патриархал-феодал усул-идора тартибларини ҳамда меҳнаткашлар оммасини қулларча эксплуатация қилиш йўлларини сақлаб қолиш учун курашдилар. Улар деҳқончилик соҳасида ота-боболардан, «Доқи Юнус»дан қолган «мўътабар» урф-одатларни жонжаҳдлари билан қўллаб-қўлтиқладилар, янгиликка қарши зўр бериб курашдилар. Бу энг реакцион кучлар чоризмни ўзларининг энг мустаҳкам таянчлари деб билдилар.

Мазлум халқ оммасини қуллик ҳолида ва жаҳолат остида сақлаш учун, уларнинг онгини заҳарламоқ учун, уларни ҳар қандай янгиликдан, тараққиётдан маҳрум қилиш учун реакцион кучлар ислом динидан кенг фойдаландилар.

Демократик зиёлилар орасидан чиққан Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий каби илғор кишилар халқ манфаатлари учун, дунёвий билимлар учун, Марказий

Осиёнинг маданий ва хўжалик жиҳатдан юксалиши учун ўзига хос усулда курашдилар.

Шундай қилиб, XIX аср билан XX аср орасида ҳамма ижтимоий масалалар феодал тузумга ҳамда унинг идеологиясига қарши курашга бориб тақалди. Қимки ўрта асрчиликка қарши кураш йўлига кирган бўлса, у самодержавиенинг мустамлака сиёсатига қарши кураш йўлидан борди.

Тараққийпарвар кучларнинг феодал тузумга қарши олиб борган курашлари ҳақида гапирганда, XIX аср охири ва XX аср бошида бўлиб ўтган баъзи бир воқеаларни ҳам кўрсатиб ўтиш керак, чунки бу воқеалар Ўзбекистон доирасидагина эмас, унинг ташқарисида ҳам диққатга сазовор бўлган эди.

1902 йил 2 декабрь эрталаб соат 10 да Андижонда қаттиқ ер қимирлади, бунинг натижасида шаҳар ичи ва атрофида кўп бинолар бузилди. Кўпдан-кўп одам ҳалок бўлди. Расмий маълумотга қараганда, 5 мингдан ортиқ киши ўлган. Ўз-ўзидан юз берган фалокат туфайли маҳаллий газеталар саҳифаларида Андижонга ва андижонликларга бағишланган турли хил хабарлар ва шеърлар босилди. Масалан, «Туркистон вилоятининг газети»да 1903 йилнинг январь, февраль, март, апрель ва май ойларида мақолалар, хабарлар босилиб турди.

Газеталарда босилган шеър ва мақолаларнинг ҳаммасида Андижон zilzilасини худонинг қаҳри, андижонликларнинг шариятга хилоф ишларининг натижаси деб тасвир этилган ва ҳоказолар. Шундай қилиб, бу шеърларни тўқиб чиққан кишилар, худога ва пайғамбарларга астойдил сиғиниш керак, оқ подшога қуллик қилиб хизмат қилиш керак, деб халққа чақирик билан мурожаат қилдилар. Шу билан бир қаторда, «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1890 йилдан 1904 йилгача бўлган даврда чиққан баъзи бир сонларида Фурқатнинг шеърлари ва хатлари босилган, аммо Андижон zilzilаси ҳақида унинг бирорта ҳам мақоласи босилган эмас.

Муқимийга келганда шунини айтиш керакки, бу газетада унинг фақат учта шеъри босилган: 1892 йил 26 октябрда «Навбаҳор» шеъри, 1903 йил январь ойидаги 2-сонда «Воқнаи кўр Ашурбой ҳожи» ва 1903 йил 22 апрель, 15-сонда «Андижон zilzilаси тўғрисида» шеърлари босилган. Андижон zilzilасига бағишланган Муқимий шеърининг сюжет жиҳатидан ҳам, ғоявий

йўналиш жиҳатидан ҳам ажралиб турадиган хусусияти борлигини кўрсатиб ўтиш керак. Мана ўша шеър:

Эшитинг, эй дўстлар, айлай баён.
Бандаларин айлади ҳақ имтиҳон,
Қаҳр қилиб ибрат учун ошкор,
Зўрини билдирди худои жаҳон.

Зилзиладин лаҳзада шундоқ шаҳар,
Бўлди чу вайрона, чун ошён.
Рўзани ўн олти шанба куни
Қолди иморат тагида инсу жон.

Мадрасаю, масжиду заводлари,
Оғнади ҳаммому саройю дўконлари.
Қимки тирик қочди яланғоч оч,
Қийса кийими йўқ, есалар парча нон.

Суръат ила хайр улусдин етиб,
Борлари ҳам хайрият ўлди вагон.
Бу ила агар кўрмасалар илтифот,
Сал эдиким, қолмаса бир жон омон.

Мардуми ҳам ҳерс қўйиб пахтага
Бирларини ақчага чоғларди кон.
Воқеага инсоф қилиб боқсангиз
Баъзи мусулмонларимиз ҳам ёмон.

Тегди касофатлари бир юртга,
Борки масал бирники мингга деган.
Феъли баддил тангри мукофотига.
Тири жазога қилди қолди нишон⁶⁰.

Муқимий бу шеърида воқеани реалистик қилиб, ҳаяжонли тасвирлаганки, у дарҳол ўқиган кишининг ёдида қолади. Муқимий шеъридаги энг асосий қонда — унинг ғоявий йўналиши, яъни офатга учраган андижонликларга халқ томонидан кўрсатилган ёрдам ҳақидаги тушунчадир. Андижон зилзиласига бағишланган шеърларнинг бирортасида ҳам шундай юксак ғояни учратиш мумкин эмас. Муқимийнинг бу шеъри юксак бадий поэзия намунаси бўлиб, ўз моҳияти билан XX аср бошларидаги ўзбек адабиёти ва ижтимоий тафаккурига

⁶⁰ Туркистон вилоятининг газети. 1903 йил 22 апрель, 15-сон.

янги, демократик ғоялар олиб киради. Шуни ҳам айтиш керакки, Муқимий зилзилани табний-илмий жиҳатдан англашдан анча йироқда турарди, албатта. Лекин, у Андижондаги зилзилани андижонликлар бошига тушган «худонинг қахр-ғазаби» оқибати деб ҳам англамайди. Муқимий Андижон зилзиласининг сабабини пахтафуруш бойларнинг хасислиги натижасидир, деб тушунтиради. Аммо Муқимий, зилзила сабаби илоҳий характерга эга, деган фикрдан ҳоли эмас эди. Уша вақтдаги жаҳолатпараст кучлардан фарқ қилиб, Муқимий андижонликларга чуқур хайрихоҳлик изҳор қилди, ўз ватандошлари бошига тушган кулфатга чин қалбдан ачинди ва қайғурди.

Юқорида келтирилган мисоллардан ўша вақтларда Марказий Осиёда идеология соҳасида давом этган кураш қанчалик қизғин эканлигини, тасаввур қилиш мумкин.

Муқимий «Туркистон вилоятининг газети»да юқорида эслатиб ўтганимиздек, 15 йил давомида учта шеърини бостирди, холос. Унинг бу шеърлари ўзининг мазмуни ва ғоявий йўналиши жиҳатидан, масалан, «Навбахор» шеърига ўхшаш халқчиллик ғояси билан суғорилган эди. Муқимий ўз шеърида бундай дейди:

Ҳайфким аҳли тамиз ушбу маҳалда хор экан,
Олдилар ҳар ерда булбул ошённи зоғлар⁶¹.

Муқимий ўзи яшаган ва ижод этган замондан жуда ҳам норозилигини мана шу каби мисраларда ифодалади. Шу сабабли, ўз-ўзидан маълумки, Муқимий биттагина маҳаллий газета саҳифаларида ўз асарларини эркин равишда бостириш имкониятига эга эмасди. У моддий жиҳатдан жуда ҳам қийналган эди.

Эксплуататор синфларнинг вакиллари тараққийпарвар фикрларнинг ёйилишини сиқув остига олдилар, буни уларнинг очиқдан-очиқ қилган ҳужумларидан бириш мумкин.

«Туркистон вилоятининг газети»нинг 1901 йил 12 май, 18-сонида Уста Усмон Бандийнинг кичик бир шеъри босилди, бу шеърда муаллифнинг ўзи меҳнат қилувчи касиб эканлигини айтган. Газетанинг 1901 йил 15 январь, 1-сонида Бандий пахта тўғрисида, қарздор бўлиб жуда ҳам муҳтожлик кечираётган пахтакорлар ҳамда

⁶¹ Муқимий. Танланган асарлар. ЎзФА нашриёти. Тошкент, 1958. 170-бет.

уларнинг пахтафурушлар, судхўрлар томонидан эзилаётганлиги тўғрисида ёзган. Уста Усмоннинг бу фикрлари расмий жиҳатдан танилган шоир ва ёзувчиларнинг газабини қўзғатди⁶².

Бу шуни кўрсатдики, ўзбек адабиётининг реалистик, дунёвий йўлига, илғор демократик ижтимоий тафаккурга қарши курашда ҳукмрон идеология вакилларининг яхши кўрган усулларидан бири илғор фикрлиларни қувғин қилиш, қўрқитиш, уларга туҳматлар ёғдиришдан иборат бўлган.

XIX аср охири ва XX аср бошларида, Ўзбекистонда босмаҳоналар, литографиялар вужудга келгандан кейин аҳвол ўзгарди. Баёзлар — шеърлар ва қасидалар тўпламларининг кўплаб пайдо бўлиши ҳам шу сабабдандир. Масалан, бир неча ўнлаб шеърларни ўз ичига олган, 240 саҳифадан иборат «Баёзи Ҳазиний»⁶³ шу жумладандир. Мана баёзи мисоллар.

Камий бундай ёзади:

Дилимда ҳамма шавқ субҳу масо
Тилимда ҳамма зикр ё раббано.

Фурқатда эса:

Жаннатни гулларидан гулзорингиз чиройлик.
Ҳури пари юзидин рухсорингиз чиройлик.

Ҳазиний ёзади:

Сано айтиб худога андалиб суи чаман йиғлар,
Қаерда жон маҳфий бўлса, ул айлаб ватан йиғлар.

Муқимийда эса:

Бўлса мирбоқий қовун бирла Муқимий ўт баланд,
Роҳатий тан, моявий руҳий равондур сандалиий.

«Баёзи Хўжа Собир»ни ҳам кўрсатиб ўтиш мумкин. Бу баёзда, шунингдек, «Баёз Янги Камий»да ҳам лирик шеърлардан ташқари, диний характерга эга бўлган шеърлар ҳам бор ва ҳоказо.

Ижтимоий негизлари жиҳатидан меҳнаткаш омма

⁶² Қаранг: Туркистон вилоятининг газети, 1901 йил 26 март, 12 май, 12—18-сонлар.

⁶³ Баёзи Ҳазиний. 1911. 3-бет.

билан боғланган классик адабиётимиз ва санъатимиз, шу даврдаги тараққийпарвар ижтимоий ва фалсафий фикрларнинг ўсиш ва ривожланиш масалалари тарихий ва адабий илмий-текшириш ишларида шу кунгача тўла ёритилган эмас эди.

АҲМАД ДОНИШНИНГ ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ ҲАМДА ТАБИИЙ-ИЛМИЙ ҚАРАШЛАРИ

Бухоро амирлиги типик шарқий-феодал давлатларидан бири бўлиб, 1868 йилда чор Россияси билан сулҳ шартномаси тузилгандан кейин ўзининг илгариги мустақиллигини йўқотди ва Россия империясига қарам бўлиб қолди. Марказий Осиёга рус капитали кириб келиши билан бу қолақ феодал мамлакатда ҳам буржуа муносабатлари кенгая бошлади.

Аҳмад Дониш худди ана шу вақтларда яшадди ва ижод қилди. Амир Музаффарнинг итоатсиз бекларга, айниқса, қўзғолон кўтарган Шаҳрисабз бегига қарши курашини у ўз кўзи билан кўрди. Тез-тез бўлиб турадиган ўзаро уруш-жанжаллар деҳқон хўжаликларни ва халқ ҳаётида муҳим ўрин тутган суғориш тармоқларини вайрон қилиб, мамлакат иқтисодига жуда катта зарар етказарди.

Ириқ ер эгалари, судхўрлар деҳқонларни, ҳунарманд ва қулларни қандай эксплуатация қилаётганликларини Аҳмад Дониш кўрди, билди.

Амирлик пойтахти — Бухорода ўша вақтларда жуда кўп вақфларга эга бўлган 365 та мачит, 103 та мадраса бор эди. У даврда руҳонийлар катта моддий маблағларга эга бўлиб, динни жон-жаҳди билан ҳимоя қилардилар, дунёвий билимлар, янги ғоялар тарафдорларига қарши амир билан биргаликда кескин курашардилар. Шаҳарда босмахона ҳам, литография ҳам йўқ эди, аҳолининг деярлик ҳаммаси саводсиз эди. Мактаб, мадрасаларда Қуръон, Қуръон ҳақидаги қасидалар, қонунчилик, арифметика ва геометрияга онд маълумотлар ўқитиларди. Битта ҳам газета, журнал, театр, клуб йўқ эди. Ҳатто мусиқа ҳам таъқиб этилганди, рассомлик хунари ғайридиний деб тақиқланарди. Битта ҳам касалхона, даволаш муассасаси йўқ эди, лекин, кўплаб «авлиёлар», «каромат кўрсатувчилар», табиб—жодугарлар бор бўлиб, булар орасида Баҳовуддин мазорининг шайхлари «энг ҳурматли ўрин»да турардилар.

Аҳмад Дониш 1827 йилда Бухоро шаҳрида туғилди ва 1897 йилда шу шаҳарда вафот этди. Унинг деҳқонлардан чиққан отаси Суғут қишлоғидан (ҳозирги Бухоро вилояти Шофрикон районидан) шаҳарга ўқишга келган ва ўқишни тамомлаганидан кейин Бухородаги мачитлардан бирида муллалик қилган. Аҳмад Донишнинг отаси ўз ўғлини тарбиялашда катта ғамхўрлик қилди, унга қунт билан билим берди.

Аҳмад Дониш ўз туғилган шаҳрида билим олди, математика, геометрия, астрономия, муסיқа, тасвирий санъат, тарих ва фалсафа соҳасидаги билимларини мустақил ўқиб, ўз даврининг илғор мутафаккири бўлиб етишди.

Аҳмад Дониш Ибн Сино, Умар Хайём, Навоий, Фузулий ва, айниқса, Бедил асарларини жуда қизиқиб ўқиди. Аҳмад Дониш томонидан Фузулийнинг озарбайжон — турк тилида ёзилган шеърларидан олган парчалари жуда қизиқарлидир. Бу эса Донишнинг Фузулий ғоялари, унинг астрономия ҳақидаги фикрлари билан қизиққанлигидан далолат беради.

Дониш Бедил асарларини ўргана бориб, юқорида кўрсатилганидек, унинг фалсафий қарашларини, хусусан, коинотнинг абадийлиги, материя, руҳнинг жисмга муносабати ва ҳоказолар ҳақидаги қарашларини таҳлил қилади¹.

Аҳмад Дониш астрономия асосларини ўрганишга кўп эътибор берди. Ўзининг айтишига қараганда, астрономияни Мирза Абдулфаттоҳ мунажжимдан ўрганган. Аҳмад Дониш қўлёзмаларидан бирида ўз муаллимининг қуйидаги ривоятини келтиради:

Андак-андак з-илм ҳосил кун

Андаки мойи фаровон аст².

Яъни: оз-оздан илм ҳосил қил, кичик — фаровонликнинг илдизидир. Аҳмад Дониш 1856 йилда ва XIX асрнинг 60—80-йилларида Бухоро амирининг Петербургга юборган элчилари қаторида бўлди ва Петербург билан Москвада бўлиш унинг тараққийпарвар ижтимоий-фалсафий фикрининг ривожланишига катта таъсир кўрсатди.

Петербургда Аҳмад Дониш ўз билимини рус фани

¹ Аҳмад Дониш. Бедил нуқотлари//Бедилнинг «Чор унсур» асари.

² Аҳмад Дониш. Қўлёзма, инв. № 2362.

муваффақиятлари билан айниқса астрономия, социология соҳасидаги муваффақиятлар билан бойитди³. Машҳур ёзувчи Садриддин Айний ўз эсдаликларида Аҳмад Дониш ҳақида қуйидагиларни айтади:

«Кунлардан бир кун кечқурун, Мирараб мадрасасининг ички катта дарвозаси супачаларида шогирдлар ва муаллим одатдагича ўтиришган бир пайтда, кўчадан баланд бўйли бир киши кириб келди. У оғир қадам ташлаб мадраса саҳнига чиқди. Қираверишда ўтирган мутавалли ҳамда муаллимлар ҳалиги киши кўриниши биланоқ, ўринларидан туриб, унга мулойим салом бердилар. У мадраса саҳни бўйлаб кетаётганида, мутаваллилар яна жойларига ўтиришиб, ҳалиги киши ҳақида пичирлашиб, ғийбат қила бошладилар:

— Яна пайдо бўлиб қолди! Энди кечаси билан ҳужрасида шайтонлар билан гаплашиб чиқади, эрталаб эса ҳаммасини шогирдларига сўзлаб беради, уларни ҳақ йўлдан оздиради.

— Узини ой ёки кун қачон тутилишини билгандай тутади. У буни олдин айтишга журъат қилади.

— Куннинг қачон тутилишини фақат худонинг ўзи билади! Ноинсоф ўзини худога барабар қилади-я»⁴. Айний давом этиб, бундай хулоса қилади: «Бу киши ажойиб математик, муҳандис ва астроном Дониш бўлиб, унинг калласи катта бўлгани учун Аҳмад Қалла деб юритишади»⁵.

Аҳмад Дониш кўпдан-кўп асарлар ёзган мутафаккирдир. У ёзган ҳамма асарлар ҳали тўпланган эмас, Ўзбекистон ва Тожикистон кутубхоналарида мавжуд бўлган асарлари эса илмий текширишга муҳтождир.

Адабиёт соҳасида шу кунгача Аҳмад Донишнинг фақат иккита қўлёзма асари: «Наводирул вақое» ва «Бухоро амирларининг тарихи» маълум эди, холос. Эндиликда маълум бўлишча, Тошкентдаги Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида Аҳмад Донишнинг 16 та қўлёзма асари тўпланган, булардан кўпи муаллифнинг ўз қўли билан ёзилган асл нусхалардир. Шуни ҳам айтиш керакки, Аҳмад Дониш моҳир хаттот ҳам эди. Публицист ва мутафаккир Аҳмад Донишнинг қўлёзма асарларидан баъзи бирларини кўрсатиб ўтамиз: «Мажмуаи

³ Улуғзода. Аҳмад Дониш. Душанбе, 1946, 62—66-бетлар.

⁴ Айний. Эсдаликлар. II қисм. Душанбе, 61-бет.

⁵ Шу жойда, 63—64-бетлар.

ҳикоеғи Аҳмади Қалла» — маъносига қараб, ўзбек тилида бундай дейиш мумкин: «Аҳмад Қалланинг ҳамма тарихий ва фалсафий асарлари». 1877 йилги бу қўлёзма бошқа бир хаттот томонидан 1902 йилда ўша ном билан кўчирилган. Муаллиф бу асарда Марказий Осиё тарихидаги, хусусан, Улуғбек давлатни бошқарган даврдаги энг муҳим ҳодисаларни тасвирлаб беради, машҳур шоир ва файласуф Жомий ҳақида ва бошқалар тўғрисида маълумот беради⁶. Бу асарда Аҳмад Дониш муҳим фалсафий масалаларни ўртага ташлайди ва уларни ўзига хос йўл билан ечишга уринади. Асарда калом фалсафаси тўғрисида Донишнинг фикрлари баён қилинган.

Аҳмад Дониш «Ин рисолаиет ислоҳ миёни шеъа ва сун» («Шиялар ва суннийларни яраштириш тўғрисида насиҳат») деган қўлёзманинг ҳам муаллифидир, бу асар унинг диний дунёқарашларга муносабатини белгилаб беришда алоҳида аҳамиятга эгадир.

Мазкур асарда Марказий Осиё тарихи, шия ва суннийларнинг ўзаро курашлари тарихи ҳамда унинг сабаблари юзасндан бой материаллар берилади. Асарнинг маъноси унинг сарлавҳасидан маълум бўлиб турибди. Асарда диний таълимот таҳлил қилинади ва ҳақиқатни билиш йўли текширилади; «ҳақиқий» дин ўрганилади, исломга ёки христианликка, ёки талмудга эътиқод қўювчи ҳар бир киши ўз динини ҳақиқий дейиши ҳақидаги ҳикоя таҳлил қилинади, мазҳабларнинг пайдо бўлиши, уларнинг хусусиятлари, улардаги зиддиятлар айтилади; хулоса қисмида диний келишмовчиликлар ҳамда мазҳаблар курашини бартараф қилиш ҳақида маслаҳатлар берилади. Дониш Жамолиддин Румий, Ғаззолий, Жомий, Бедил ва бошқаларнинг фалсафий қарашларини таҳлил қилади⁷.

Аҳмад Донишнинг 1894 йилда тожик тилида ёзилган юқоридаги асари Марказий Осиёдаги фалсафий тафаккур тарихига оид қимматли материалдир. Бундан ташқари, бу асарда у эркин фикр юритувчи киши сифатида намоён бўлади. Аҳмад Донишни ўзбек қабилаларининг тарихи масалалари қизиқтирди. У ўз хатларидан бирида, 92 та турли хил ўзбек қабилаларининг

⁶ Қаранг: Аҳмад Дониш: Қўлёзма, ЎзФА Шарқшунослик институти, нпв. № 314.

⁷ Уша жойда. нпв. № 2277, 18, 21, 22, 218, 223-бетлар.

ҳаёти ва тарихига оид маълумотлар тўплаганини хабар қилади.

Файласуфнинг таржимаи ҳоли, ижодига доир муҳим маълумотлар унинг «Дафтари тақвим» деган кундалигида кўрсатилган⁸.

Аҳмад Дониш сайёраларнинг ҳаракатини кузатиб, шу орқали тўплаган материаллар юзасидан фикр юритди ва астрономия ахбороти тузди, бу ахборот унинг табиий-илмий қарашларини характерлашга ёрдам беради. Шу жиҳатдан муаллиф томонидан 1864 ва 1887 йилларда тузилган қўлёзмалар ҳам муҳим аҳамиятга эга⁹. Аҳмад Дониш астрономияга оид ёзма ахборотларида геоцентрик тизимни танқидий нуқтаи назардан ҳар томонлама қараб чиқди ва гелиоцентрик тизимни илмий жиҳатдан асослаб беришга уринди.

Аҳмад Донишнинг ижтимоий-сиёсий ва фалсафий қарашлари асосан унинг қўлёзма асарларида баён қилинган, бироқ, бу асарлар ҳалигача илмий жиҳатдан ўрганилган эмас. Аҳмад Донишнинг фалсафий дунёқарашларини аниқлаш жиҳатидан унинг «Наводирул вақое» асари катта аҳамиятга эгадир.

Аҳмад Донишнинг юқорида кўрсатилган асарининг баъзи бобларининг номини қуйида келтирамиз; бу боблар асар мазмунининг нақадар бойлигидан далолат беради¹⁰.

Биринчи боб — ота-оналарнинг ҳуқуқлари ва уларнинг ўз болаларига назорати масалаларини аниқлаш ҳақида; иккинчи боб — оламдаги ноз-неъматларнинг моҳияти ҳақида; учинчи боб — коинот тарихи ва ўт-кинчи ҳамда абадийликни текшириш, саккизинчи боб — завқ-шавқ ва севгининг моҳияти ва муҳаббат ўйинларининг қондалари ҳақида; ўн иккинчи боб — руҳнинг моҳияти ва унинг жисм билан алоқаси ва ҳоказолар¹¹. Муаллиф ўзидан илгари ўтган файласуфларнинг, биринчи навбатда Бедилнинг баъзи фалсафий қарашларини таҳлил қилиб чиқиб, ўша замоннинг етилган масалаларини ҳал қилишга қаратилган ўз фикрларини

⁸ Аҳмад Дониш. Қўлёзма. Ўз ФА Шарқшунослик институти, инв. № 5095.

⁹ Ўша жойда, инв. № 2144, 2941.

¹⁰ Аҳмад Дониш. Наводирул вақое. Қўлёзма, Ўз ФА Шарқшунослик институтининг кутубхонасида сақланади. Сўз боши.

¹¹ Бертельс Е. Рукописи произведений Ахмеда Калла. 1936.

баён қилади. Шундай қилиб, Аҳмад Дониш Бухоро шароитида ҳам Марказий Осиёдаги янги тараққийпарвар тафаккурнинг машҳур намояндаси бўлиб етишди.

С. Айнийнинг «Тожиқ адабиёти намуналари» асарида математик ва астроном Аҳмад Дониш таржиман ҳоли ва ижоди ҳамда унинг «Наводирул вақое» асари ҳақида қисқача маълумотлар бор.

Е. Э. Бертельс «Тожиқ адабиёти тарихини ўрганиш ишларининг аҳволи» деган мақоласида¹², Аҳмад Қалла феодализмни очиқдан-очиқ ва қаттиқ танқид қилиб чиққан кишилардан биридир, деб кўрсатади.

Е. Э. Бертельснинг «Аҳмад Қалла асарларининг қўлёзмалари»¹³ деган асари унинг тожиқ адабиётини ўрганишга бағишланган илмий-текшириш асарларидан энг қимматлиси ҳисобланади. Бертельс Аҳмад Қалланинг «Наводирул вақое» асарини таҳлил қилиб, Аҳмад Қалла XIX аср янги тожиқ адабиётида кўзга кўринган киши эди, деб ҳаққоний равишда қайд қилиб ўтади.

«Намунаҳон адабиёти тоҷик»¹⁴ китобида Аҳмад Донишнинг таржиман ҳолига оид маълумотлар билан бир қаторда унинг «Бухоро амирлари тарихи» асари-дан айрим парчалар ҳам босилган.

1946 йилда тожиқ тилида Улуғзоданинг «Аҳмад Дониш»¹⁵ рисоласи босилиб чиқди. Китоб муаллифи мутафаккирнинг таржиман ҳоли ва ижтимоий-сиёсий қарашларига доир қимматли материаллар тўплай олган.

Шу сатрлар муаллифининг 1946 йилда нашр қилинган китобида Аҳмад Донишни биринчи мартаба маърифатпарвар, Бедил асарларини танқидий нуқтан назар билан ўрганган файласуф — мутафаккир сифатида таърифланган¹⁶.

Прохоров ва Ғафуровларнинг тожиқ халқи тарихи очеркларида, «Ўзбекистон халқлари тарихи»нинг иккинчи томида, «Шарқи сурх» журналининг 1948—1949-йиллардаги сонларида босилган мақолаларда Аҳмад Дониш ҳақида кўп гапирилган.

¹² Бертельс Е. Состояние работы по изучению истории Таджикской литературы. Записки ИВАН. II, С. 89—105, изд. 1933 г.

¹³ Бертельс Е. Рукописи произведений Ахмеда Калла. Т. III. 1936.

¹⁴ Тожиқ адабиёти намуналари. Самарқанд, 1940.

¹⁵ Улуғзода Аҳмад Дониш. Душанбе, 1946.

¹⁶ Муминов И. Философские взгляды Мирзы Бедия. Самарқанд, 1946.

«Шарқи сурх» журналининг 1948 йил 6-сонида 3. Ражабовнинг «Аҳмади Дониш ифода кунандан ғоя-ҳон ислоҳот дар аморати Бухоро» деган мақоласи босилган. Мақолада Аҳмад Донишнинг амирлик давлат аппаратининг чириганлиги ва ярамай қолганлиги ҳақидаги ва унинг Бухоро хонлигида ислоҳот ўтказиш юзасидан қилган таклифи тўғрисидаги танқидий фикрлари таҳлил қилинган.

Аҳмад Донишнинг XIX аср Бухоро шароитидаги илғор ижтимоий-сиёсий қарашлари Марказий Осиё халқлари ҳаётида юз берган ўзгаришларнинг таъсири остида шаклланди.

Қўқон хонлигининг тугатилиши, 1868—1876 йиллардаги урушда Бухоро амири ва Хива хонининг мағлубиятга учраши илғор кишиларнинг, шу жумладан, Аҳмад Донишнинг ҳам кўзларини очди, улар ўрта асрчилик тузумининг иллатларини, жонажон мамлакатининг техника-иқтисодий томондан қолақлигини ўз кўзлари билан кўрдилар.

Аҳмад Дониш ўзи туғилган Шофрикон районига ҳар йили бориб, ўн минг гектарлаб экин майдонларини суғорувчи Жилвонариқнинг¹⁷ қандай сабаблар билан қуриб қолганлигини кўрди, кўчма қумлар боғларни, токзорларни, экинларни босганини, оқибатда шу жойларда яшовчи аҳоли бошига келган очлик ва қашшоқликнинг сабабини ва шу туфайли уларнинг ўз юртларини ташлаб, бошқа жойларга кетганликларини кўрди¹⁸.

Манфур амир — хонлик даврининг бундай мудҳиш фактлари кенг аҳоли табақасининг қаттиқ норозилигини кўзгайди, Бухоронинг демократик кайфиятдаги зиёлиларининг, айниқса, Аҳмад Донишнинг нафратини оширади. Аҳмад Дониш очикдан-очик меҳнаткаш халқ томонига ўтиб ола билди. Аҳмад Донишнинг амирга, реакцияон руҳонийларга ва мансабпараст амалдорларга қарата айтган сўзлари ғазабли ва фош этувчидир:

«Манғит ҳокимлари идора ишларини ўз қўлларига киритиб олдилар, кўнгиллари истаган ҳамма нарсани ўзбошимчалик билан ўзлариники қилиб олдилар: тул хотинларнинг ўчоғидан ўтини, омборлардан эса наси-

¹⁷ *Жилвонариқ* — катта канал. Кейинги йилларда янги-дан қавланди. Ҳозирги вақтда ўн минг гектарлаб экин майдонларини суғоради.

¹⁸ Аҳмад Дониш. Қўлёзма, инв. № 2776, 8-бет (ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланади).

бани — донларни ўғирладилар, буларнинг ҳаммасини ўз нафсларига урдилар ва бузуқчиликка сарфладилар. Хукмрон мулкдорлар орасида ичкиликбозлик, қиморбозлик, маиший бузуқлик авж олди, камбағал кишилар эса ўзларини қаёққа уришларини билмасдилар. Деҳқонлар ва шаҳар меҳнаткашлари солиқлар ва азоб-ўқубатлар сиртмоғида жафо чекиб, нафас ҳам ололмасдилар.

Амир ва вазир, руҳоний уламолар ва амалдорлар — ҳаммаси бир тўда каллакесарлар бўлиб, бир-бирларининг қўлларига сув қуйишади. Сен, китобхон, ҳақгўй кишиларнинг паноҳи — амирнинг ўзи қанақа одам, султон ҳам қанақа одам, деб сўрарсан? Бундай назар солсанг, кўрасан: бузуқи ва золим, қози калон эса — очкўз ва мунофиқдир; виждонсиз раис ҳам худди шунақа, миршаб — полиция бошлиғи ҳам — доим маст қартабоздир, у — катта йўлдаги ҳамма ўғрилар ва каллакесарларнинг «саркардаси»¹⁹.

Аҳмад Дониш ўз ватанининг даҳшатли аҳволининг сабабини бухоролик ўз замондошларига қараганда чуқурроқ англади. У бу аҳвол, ҳаммадан аввал, Бухоро амирининг қаттиқ, адолатсиз ва жиноий сиёсатидан иборат эканлигида деб билди, чунки амир ҳаддан ортиқ солиқлар солиш билан деҳқонларни хонавайрон қиларди, унумдор ерларни яксон қиларди, суғориш тармоқларини яхшилаш ҳақида заррача ғамхўрлик қилмасди ва Бухоронинг шимолий районларидаги деҳқончилик учун катта офат келтирадиган кўчма қумларни тўхтатиш чораларини кўрмасди²⁰.

Аҳмад Дониш бирдан-бир истак, бирдан-бир фикр билан яшад ва ижод қилдики, у даҳшатли қолоқлик ва биқиклик ҳолатидан чиқиш учун ўз ватанига, ўз халқига ёрдам беришга ҳаракат қилди.

Ўз нуқтан назарича. ўз ватани ва халқини қолоқликдан чиқариш йўлини дастлаб қуйидаги ҳаётий муҳим тадбирларни амалга оширишда деб билди: мамлакат мустақиллигини таъминлайдиган адолатли ҳокимият ўрнатиш; ирригацияни кенгайтириш асосида деҳқончиликни ривожлантириш, ҳунармандчилик ишларига ҳар томонлама ёрдам бериш; фан ютуқларига эри-

¹⁹ Аҳмад Дониш. Наводирул вақос. Инв. № 814, ЎзФА Шарқшунослик институти, Тошкент, 80-бет.

²⁰ Аҳмад Дониш. Амир Дониёрдан то амир Абдуҳадагача бўлган Бухоро амирларининг таржимаи ҳоллари. Қўлёзма, инв. № 5259, 76—78-бетлар.

шиш учун ҳаракат қилиш; олимлар, врачлар тайёрлаш керакки, токи аҳоли уларнинг хизматидан баҳраманд бўлсин. Дониш ҳамма кишиларнинг (мардумларнинг); маърифатли ва давлатли бўлишини истади, токи ҳар бир кишининг қорни тўқ бўлсин, билимли бўлсин, токи унинг ҳар бир ватандоши Бухорога келадиган ҳар қандай чет эл кишининг саволларига қийналмасдан жавоб берадиган бўлсин²¹.

Аҳмад Дониш, илмий тафаккурнинг мамлакат манфаатлари учун, унинг ривожланиши учун, халқнинг фаровонлиги учун хизмат қилиши кераклигини чин қалбидан истар эди.

Аҳмад Дониш бир европалик киши билан қилган суҳбати ҳақида ҳикоя қилиб, бундай деб ёзди: «Сиз Ўзбекистондансиз-а, мамлакатингиз фойдали қазилмаларга бой мамлакат, деб айтди менга у». Ва Аҳмад Дониш шу муносабат билан жуда муҳим фикрни, ватанпарварлик ва маърифатпарварлик фикрини ўртага ташлайди:

«Биз дунёни гуллаб-яшнатиш учун, денгизлар кезиб ўрганиш учун, ер ости бойликларини топиш учун, дунёнинг ажойиб сирли томонларини билиш учун, унинг ҳамма қитъалари ва аҳолисини билиш учун туғилганмиз»²².

Самарқанд вилояти Бухородан ажратилгандан кейин Зарафшон дарёсининг Бухоро воҳасидаги бош сув йўли Туркистон генерал-губернаторлиги томонида қолди.

Шу муносабат билан Аҳмад Дониш ирригация ишларига алоҳида аҳамият берди, натижада Амударёдан Бухорогача канал ўтказиш зарурлиги масаласини қатъий ва дадил қўйди.

Аҳмад Дониш ўз юртдан бошқа юрт мавжудлигини тан олмайдиган, лекин ўзини олим деб ҳисоблаган кўп муллаларнинг оғ-тушунча доираси жуда тор эканлиги ҳақида ёзди.

«Наводирул вақое» асарида Аҳмад Дониш франклар назарияси ҳақида бундай деб ёзади: «Ҳеч ким ўз мол-мулкидан осонликча воз кечмайди ва бор нарсасидан ўз ихтиёри билан юз ўгирмайди»²³ А. Донишнинг ана шу парчадаги бу фикрини кўрсатиб ўтиш фойдалидир.

²¹ Аҳмад Дониш. Қўлёзма, инв. № 2776, 8-бет, ЎзФА Илмий-таълимий институтида сақланади.

²² Ўша жойда.

²³ Аҳмад Дониш. Наводирул вақое. 60—61-бетлар.

Аҳмад Дониш ана шу назария асосида келажак жамиятни ниҳоятда тўла хайрихоҳлик ва мамнуният билан тасвирлайди. У бундай деб ёзади: «Бу санъат рўёбга чиққан тақдирда, халқлар учун умумий осойишталик ва эсон-омонлик барпо этилган бўлади»²⁴.

Аҳмад Дониш тасаввурича, бойлар ва камбағаллар ўртасида фарқ йўқолади, барча кишилар, эътиқоди ва миллатидан қатъий назар, бир-бирларига ўзаро ёрдам беришиб, бир-бирларини ҳурматлашиб, ўз ораларида дўстликни мустаҳкамлайдилар, ўз ҳунарлари билан меҳнат қиладилар ва у вақтда урушларга ҳожат қолмайди, қўшинлар ва қурол-аслаҳалар керак бўлмай қолади. Ер юзидаги ҳамма қимматли нарсалар инсон учун хизмат қиладиган бўлади»²⁵.

У ҳар бир киши меҳнат қилиши, унинг турмушида ҳеч қандай ортикча нарса бўлмаслиги керак, деб ҳисоблади. Аҳмад Дониш фикрича, одамга оч қолмаслик учун озиқ-овқат бўлиши, совқотмаслик учун бошпанга бўлиши, танини беркитиш учун уст-бош ва ҳоказолар бўлиши кифоядир²⁶.

Аҳмад Дониш бойларни, тўраларни, катта амалдорларни ва умуман жамиятнинг бой-оқсуяк табақаларини текинхўрлик билан ҳаёт кечирганликлари учун очиқдан-очиқ ва дадил танқид қилди. Шу билан бирга, халққа зўравонлик қилиш ва унга зулм етказиш йўли билан тўпланган бойлик ҳалокатга олиб боради, деб дадил ва ишонч билан айтди. Шу нуқтаи назардан унинг қуйидаги фикри муҳим аҳамиятга эгадир: «эҳтиёж учун кифоя қиладиган нарсадан ортиқ ҳамма нарса халқ бўйнидаги кишандир ва ҳалокатга, ўлимга маҳкум эади».

Аҳмад Дониш баён қилган бу фикрлар Ўзбекистон шароитида вужудга келган «тенглаштириш назарияси» нинг ўзига хос маънода кўринишидир.

«Бу боғ ва гулшан унинг (бойнинг) мулкидир, аммо у шуни яхши ишичи керак эдики, хизматкорлар, ёлланиб ишлаган ишчилар бу боғ ва гулшанда узоқ давр моҳирлик билан ҳалол меҳнат қилганлар, буларнинг меҳнати тўфайли ер юзи гуллайди. Демак, шуни айтиш керакки, бу боғ ва гулшанларда хизматкорлар роҳатланишлари керак».

²⁴ Бертельс Е. Рукопись произведения Ахмеда Калла. С. 18

²⁵ Аҳмад Дониш, Наводирул вақое, 51-бет.

²⁶ Ўша асар, 120-бет.

Шундай қилиб, Аҳмад Дониш «тарки дунё», «бу дунёдан воз кечиш» назариясини золим бойлар, зўравон йирик мулкдорлар қўлланиб иш қилсинлар деб у «мўъжиза» кўрсатишга уринди. Аҳмад Дониш нуқтаи назарича, текинхўр бойлар халқни эзиш ва зулм қилишдан воз кечишлари ва бу назариясига амал қилишлари керак²⁷.

Аҳмад Дониш томонидан баён қилинган юқоридаги асосий фикрлардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, утопик ғоялар билан қизиқиш деҳқонлар демократияси вакили учун қонуний бир ҳол эди.

Аҳмад Донишнинг хизмати шундаки, у схоластик ва сўфи — тасаввуфчиларнинг ўрта асрчилик фалсафасининг баъзи муҳим томонлари ҳақида баҳслашди. Аҳмад Дониш ўзининг «Наводирул вақое» асарининг махсус бир бўлимида оламнинг абадийлиги тўғрисидаги турли хил «назария»ларни таҳлил қилади. Шуни кўрсатиш керакки, бу ўринда шу масала тўғрисида ўз қарашларини очиқ равишда ифодалаган бўлмаседа, бироқ, унинг фикр юритиши оламнинг абадийлиги ҳақидаги Умар Хайём асаридан олинган маълум сатрлар билан тугалланади.

Оламнинг абадийлиги ва унинг ҳеч ким томонидан яратилмаганлиги тўғрисидаги масалада Умар Хайём томонидан баён қилинган фикрларга Аҳмад Дониш хайрихоҳлик билдирган деб ўйлаш мумкин, чунки биринчидан, у ўз асарининг бу бўлимини Умар Хайём сўзлари билан тугатади, иккинчидан эса, Аҳмад Дониш бошқа нуқтаи назарлар тўғрисида сўз юритганда уларга ўзининг танқидий фикрларини қарши қўяди, аммо, Умар Хайём билан ҳеч баҳслашмайди.

Аҳмад Дониш руҳнинг жисмга муносабатини текширганда унинг хилма-хил фалсафий фикрлари янада кучлироқ намоён бўлади. Аҳмад Дониш бошда ўрта асрнинг идеалистик, схоластик фалсафасига тан беради. Шу билан бирга, руҳнинг жисмга муносабати масаласини ҳал қилишни оғир иш деб тушунганини уқтириб ўтади, чунки бу масалани ечиш учун аввал руҳнинг нималигини ва қаерда туришини тушунтириб бериш керак дейди. Аҳмад Дониш давом этиб, схоластларни танқид қилади. Мана унинг юритган фикрлари:

«Агар сендан тўққизинчи осмон тагида арш²⁸ нима,

²⁷ Аҳмад Дониш. Наводирул вақое. 25-бет.

²⁸ Арш — мусудмон динида худонинг жойи, тахти.

деб сўрасалар, сен: арш деб айтасан. Агар аршдан ҳам юксак нарса нима, деб сўрасалар, сен; арш ва арши аъло дейсан. Бир фикрни бошқа сўзлар билан шунақасига ортиқча қайтара бериш ва охирига етмаслик мумкин».

Аҳмад Дониш давом этиб, бундай дейди: «Бу бизнинг тасаввуримизгинадир; руҳнинг аршдан ташқаридалигини ақлимиз билмайди; умуман айтганда, бу ҳақда фикр юритиш ман этилади»²⁹.

Аҳмад Дониш фикрича, руҳ икки кўринишга эга. Биринчиси, унинг нуқтаи назарича, соф, муқаддас, илоҳий бўлиб, ҳамма жисмларга ўз нурини сочиб туради. Иккинчиси, руҳ — «нарсалар дунёсига кирган бўлиб, нарсалар дунёсида мавжуддир ва ўлимга маҳкумдир»³⁰.

Аҳмад Дониш руҳ соф, муқаддас, мавжуд, ундан воқеликка, борлиққа нур сочилиб туради, дейди³¹.

Шу билан бир вақтда бундай деб уқтиради: «Бу руҳ жисмда барҳаётдир, жисмдан ташқарида бу руҳ йўқдир»³².

Аҳмад Донишнинг таваккул назариясини танқид қилишга қаратилган баъзи фикрлари XIX аср охиридаги Ўзбекистон ва Тожикистондаги тараққийпарвар ижтимоий фалсафий тафаккурни тушуниб олиш учун бирмунча аҳамиятга эгадир. Аҳмад Дониш ўзининг «Наводирул вақое»³³ асарида таваккул назарияси масаласини махсус равишда текширади. Заруриятнинг объектив характери тани олиб, у бундай деб ёзади: «Ниманки зарур бўлса, уни шахсий истак ва ҳаракат (киши ҳаракати) билан тўхтатиб бўлмайди»³⁴.

Шуни назарга олмоқ керакки, Аҳмад Дониш заруриятни таваккулчилик деб англайди. Таваккулчиликка эътиқод қўйиш беҳаракатлик, беҳафсалалик, текинхўрлик, ишёқмасликдан иборат деган сўзлар Аҳмад Дониш сўзларидир³⁵. Аҳмад Дониш ўзининг бу нуқтаи назарини қуйидаги мисоллар билан мустаҳкамлайди:

«Агар киши таваккулга ишониб ҳаракат қилмаса, меҳнат қилмаса ва қийинчиликда, камбағаллик билан

²⁹ Аҳмад Дониш. Наводирул вақое. Қўлёзма, 164-бет.

³⁰ Шу асар. 165-бет.

³¹ Шу асар. 164-бет.

³² Шу асар. 166-бет.

³³ Шу асар. 164—168-бетлар.

³⁴ Шу асар. 112-бет.

³⁵ Шу асар. 113-бет.

ҳаёт кечириш ёки мўл-кўлликда яшаш қисматда бор экан, деб айтса, ундай киши хато қилади»³⁶.

Аҳмад Дониш кишиларни ғайратли бўлишга, мақсадни кўзда тутган фойдали ишга қаратишга даъват қилади. Одам ўз ғайрати ва ҳаракати билан мақсадига эриша олади, дейди у³⁷.

Шундай қилиб, Аҳмад Дониш таваккул назариясини реакцион феодал идеологиясига қарши умумий кураш ғояси остида танқид қилади.

Аҳмад Дониш диний низоларнинг сабабларини ўйлаб топишга уринди. У, муллалар халқ тўғрисида, халқ тирикчилиги ҳақида қайғурмайдилар, улар халқнинг мол-мулкни ўғирлашга ва ўзларигина бой бўлишга ҳаракат қиладилар, деб ёзди. «Ҳамма нарсани имом учун тўплаш керак, барча кишилар унга бўйсунушлари ва унинг итоатгўй қули бўлишлари керак. У нимаки деса, нимаки буюрса, халқ мажбурий суратда бажариши зарур. Шиялар ва суннийлар олиб борган курашнинг негизи ва маъноси шундадир».

Мана шунинг учун ҳам, Аҳмад Дониш фикрича муллалар ташкил қилган шиялар ва суннийлар курашининг асл маъноси бойлик ва ҳокимият учун курашдан иборатдир. Аҳмад Дониш, шиялар ва суннийлар олиб борган қаттиқ жангларнинг келиб чиқиш сабабларини ҳар қандай тушунтиришлар иккиюзламачлик, деб ҳисоблайди.

Ўз ватанининг содиқ фарзанди Аҳмад Дониш ўз фуқаросининг тинч, осойишта ҳаётини бузган Бухоро амирининг сиёсатини қаттиқ қоралади. Аҳмад Дониш муллаларнинг фирибгарликларини ҳам ўткир заҳар ханда сўзлар билан фош қилди. Унинг фикрича, ҳар бир киши ўз мамлакатининг содиқ фарзанди бўлиши керак, «Киши ўз ватанини ҳимоя қилсагина, ўз халқи билан бирга бўлсагина, — дейди Дониш, — у ҳар доим барҳаётдир»³⁸.

Нодон, жаҳолатпараст амирлар, хонлар, катта амалдорлар ва руҳонийлар ҳукмронлик қилган вақтларда мазлум ва ҳуқуқсиз халқ бошига тушган оғир кулфатларни Аҳмад Дониш чуқур қайғу билан ҳис қилди, унинг бу олижаноб ватанпарвар туйғуси уни шунга олиб келдики, у ўз ватандошларини рус халқи

³⁶ Шу асар. 114-бет.

³⁷ Шу асар. 22-бет.

³⁸ Аҳмад Дониш. Қўлёзма. инв. № 2276, 14-бет, ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланади.

билан дўст бўлишга, Европа фани ва техникасини ўрганишга янада кучлироқ даъват қилди, унингча бу йўл мамлакатни қолоқликдан қутқариш ва тараққий эттиришнинг бирдан-бир тўғри йўлидир, Аҳмад Дониш бунинг зарурлигига қатъий ишонч ҳосил қилди.

Аҳмад Дониш машҳур астроном ҳам эди. Унинг астрономияга оид тузган ахборотлари табиатга материалистик қараш намуналари билан тўладир.

С. Айнийнинг «Эсдаликлар» асарида бу ҳақда муҳим маълумотлар бор. Аҳмад Дониш яшаган уйнинг жиҳозларини тасвирлар экан, ёзувчи бундай дейди:

«Хизматчи бизни кираверишдаги зинапоя орқали юқори хонага олиб кирди, бу жойда ер юзи харитаси ва ярим курра харитаси осиқлиқ эди. Токчада глобуслар турарди. Мен буларни биринчи марта кўришим, лекин мулла Муҳиддин бу нарсаларнинг нимага кераклигини батафсил сўзлаб берди ва мен унинг айтганларига қисман тушундим.

Глобуслар ва хариталар гапни янги изга буриб юборди:

— Қим ҳар бир қарич ерни кўзи билан кўриб чиқа олади ва ҳар бир шаҳар, дарё, сахрони қоғоз бетига тушира олади? Бирор алдамчи одам бўлса керак! Еки бир тўда алдамчилар гап бириктириб, буни ўйлаб чиқиб яшашган, чизишган, нодон кишилар эса шу арзимас нарсага пул тўлашади-я.

Бошқа бир киши кулиб юборди: — Аҳмадни ақлли одам дейишади. У барча бухороликларга қараганда олдинроқ алданган! Девоорга хариталар осиб қўйибди!

Мулла Муҳиддин Аҳмад Қалланинг ер ва сайёралар ҳаракатини қандай англашини тушунтириб берар экан, Аҳмад хонасида ўтирганларнинг ҳаммаси Аҳмаднинг худосизга чиқардилар.

Хонанинг токчаларида доира, ноғора, дутор, рубоб ва бошқа мусиқа асбоблари турарди. Ҳалиги бир тўда ҳамтовоқ тақводорлар, бу асбобларнинг ҳаммаси — шайтоннинг ўйинчоқлари, Аҳмад Қалланинг худосизлигини исботловчи нарсалардир, деган хулосага келишди».

Бу ўринда муҳим масала шуки, Аҳмад Дониш амирнинг қаттиқ зулми, руҳонийларнинг ашаддий жохиллиги ҳукм сурган бир шароитда Муҳиддинга ўхшаган тараққийпарвар шогирдларни маърифатпарварлик руҳида тарбиялай олди, лекин, шунинг натижасида Бухоронинг олий табақалари, катта амалдорлари ва руҳонийларининг ўзига нисбатан шубҳасини

туғдирди, улар Донишга ғараз билан қарадилар. Улар Донишнинг худосиз, эътиқоддан чекинган деб айблайдилар. Аммо Аҳмад Дониш таслим бўлмади, балки илмий ва маърифатпарварлик фаолиятини давом эттирверди.

С. Айнийнинг «Эсдаликлар» асарида Аҳмад Донишнинг кун тутилиш ҳодисасини илмий жиҳатдан тушунтириш йўлидаги ботирларча кураши ёрқин тасвир этилган:

«Шу йилми, ўтган йилми, хотирамда йўқ, Аҳмад ўз одатича кечқурун ҳужрасига келди... Бугун кечаси ой тутилади... — деди. Тутулиш фалон соатдан, фалон минутгача давом этади. Қим бу ҳодисани кўришни истаса ана шу вақтда мадрасанинг томига чиқсин...

... Тушунчамизга бутунлай қарама-қарши келаётган унинг сўзлари менга ғалати туюлди. Ҳозиргача мен, ой тутулиши одамларнинг гуноҳларини эсга тушириш учун худо томонидан қилинадиган қудрат деб эшитардим. Агар унинг сўзлари рост чиқса, демак, у буюк олим ҳисобланади. Шунда ой тутулиши худонинг қудратидан эмаслиги маълум бўлади. Ҳозиргача мен уни авлиё деб атаганларини эшитган эдим. Унинг сўзлари тасдиқланган тақдирда, демак, у авлиё эмас, астрономдир.

Аҳмад кўрсатган вақтдан бир соат илгари Мир-арабнинг деярлик барча аҳолиси томларга чиқишди...

Аҳмад дам рақамларга кўз ташларди, дам соатига шошилиб қарарди, дам тўлган ой чарақлаб турган сокин осмонга боқарди. Бирданига у қичқириб юборди: — Ос-монга-а-а қара-нг-ла-ар. Ой беркина бошлади.

Қоронғулик босди. Уни шаҳар аҳолиси кўриб турди. Кўчаларда тунги қоровулларнинг ҳаяжонли овозлари эшитилди. Ҳовлиларда идиш-товоқ, қозон, пат-нуслар чалинди.

Шаҳарни турли жангир-жунгур овозлар тутиб кетди:

— Дамбир-димбир, дангир-дунгир... Шаҳар устини аста-секин қоронғулик тўзони босаётганда бу ғалаён янада даҳшатлироқ эшитиларди. Минглаб ҳовлиларда жанг-жунг, тарақ-туруқ, қийқириқ ва шовқин-сурон. Юзлаб дўмбираларнинг довули Аҳмад эътиборини қоғоздан қочирди. У ғурур билан кулди:

— Қанча идиш-товоқ чалишмасин, дод-вой солишмасин, барибир, ой тутулиши ўз вақтида тамомланади. Мунча вақтдан кейин ой яширинади. Мунча минутдан кейин ой бети очилади.

Айтган минутида ой юзи очила бошлади. Айтган минутдан кейин қоронғуликдан ҳеч бир асар қолмади».

Аҳмад Дониш астрономияга оид тузган ахборотларида табиат ҳодисаларини табиий-илмий асосда англаш учун курашди. У, ернинг юмалоқ шаклдалиги, ҳаракати тўғрисида, ой ва қуёш тутилиши ҳақида, зилзила ҳақида ўз фикрларини ёзиб, баён қилди, ҳамма ҳодисаларнинг бир-бирига муносабати сабаблари табиатнинг ўзида эканлигини, табиатдан ташқарида ҳеч нарса бўла олмаслиги ва бўлиши мумкин эмаслигини билишга ҳаракат қилди.

Бунинг исботи учун Донишнинг астрономия ахборотидан олинган баъзи мисолларни кўрсатиб ўтамиз. Аҳмад Дониш нарсалар дунёсининг объектив равишда мавжудлигига шубҳа қилмай, нарсаларни, умуман ҳамма ҳодисаларини, хусусан ой-кун тутилишини билиш мумкинлигини исботлади. У бундай деб ёзди: «Агар ҳаракат қилсак (билишни), сабаблар (ой-кун тутилиши) биз учун энг равшан ва аниқ маълум бўлади»³⁹.

Аҳмад Дониш фикрича, ҳамма нарсаларнинг жисми икки турга — оддий ва мураккаб турларга бўлинади. Оддий жисмлар осмон ва ер жисмларига бўлинади, мураккаб жисмлар эса уч турга эгадир: ҳайвонот — фауна, ўсимликлар — наботот — флора ва минераллар.

Ер мураккаб жисм бўлиб, у юмалоқ шаклга эгадир⁴⁰. Ой-кун тутилиши, деб ёзади Аҳмад Дониш, илоҳий бир иш эмас, ғайри табиий ҳодиса эмас, балки табиий, қонунийдир, уни олам космик — осмон фазоларида сайёраларнинг жойланишлари ўзгаришларини ўрганиш йўли билан билиш мумкин. Ана шу асосда, Аҳмад Дониш фикрича, ой ва куннинг тутилишини олдин айтиш мумкин.

Аҳмад Донишнинг энг муҳим хизмати яна шундаки, у зилзиланинг табиий сабабларини очиш устида кўп меҳнат қилди. У бундай деди: «Зилзила сабабсиз бўлмайди»⁴¹.

Аҳмад Дониш зилзила сабабини ер марказида

³⁹ Аҳмад Дониш. Қўлёзма, инв. № 2941, 112-бет.

⁴⁰ Уша жойда.

⁴¹ Шу асар. 115-бет.

қуйи иссиқ масса — буғ ҳаракатидандир, деб тушунтиришга ҳаракат қилди⁴².

Аҳмад Дониш — якка ўзигина иш кўрган мутафаккирдир.

С. Айний (Аҳмад Донишнинг тараққийпарвар ғояларини давом эттирган ва унинг нутқларини бир неча марта эшитган) Аҳмад Донишнинг дўстлари камлиги, беш-олти кишидангина иборат бўлганлиги ҳақида хабар қилади.

Бундан ташқари, шу ҳол маълумки, Аҳмад Донишнинг ҳамма асарлари, шу жумладан, энг катта «Наводирул вақое» асари қўлёзма шаклида бор-йўғи уч-тўрт нусха эди, холос.

Аҳмад Дониш ва унинг сафдошлари — ёзувчилар, шоирлар, илғор мутафаккирлардан иборат тор доирада бўлсаларда, бироқ энг муҳими шуки, улар Ўзбекистон аҳолисининг илғор қисмини уйғотдилар, XIX аср шароитида Марказий Осиёда, Бухорода ўрта асрчиликка қарши курашга биринчи бўлиб даъват қилдилар ва ўрта асрчилик идеологиясини танқид қилиш байроғини кўтардилар.

Ватанпарвар курашчи Аҳмад Донишнинг тараққийпарвар ғояларини унинг замондошлари — Фурқат, Муқимий, кейинчалик — Ҳамза Ҳакимзода, С. Айний, Сиддиқий каби илғор фикр эгалари — мутафаккирлар қабул қилиб олдилар ва давом эттирдилар.

ФУРҚАТНИНГ ИЖТИМОЙ ВА МАЪРИФАТПАРВАРЛИК ҚАРАШЛАРИ

Ўзбек бадний адабиётида ҳамда ўзбек тараққийпарвар ижтимоий фикрлари соҳасида ажойиб ва ўзига хос асарлар ёзган Фурқат Аҳмад Донишга қараганда бир қадар бошқача шароитларда ҳаёт кечирди.

1876 йилда Қўқон хонлиги тугатилди ва унга қарашли ерлар Россияга қўшилди. Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида Фарғона вилояти тузилди. Натижада Ўзбекистоннинг бой воҳаси бўлмиш Фарғонага Россияда 1861 йилда бўлган реформадан кейинги даврда тез суръатлар билан ривожлана бораётган рус капитали бемалол кира оладиган бўлди. Ана шу туфайли Туркистонда ҳам буржуа муносабатларининг ривожланиши тезлашди. Товар хўжалигининг ўсиши натижасида қишлоқ аҳолиси табақаларга бўлина бор-

⁴² Шу асар, 114 -бет.

ди, деҳқонлар ва ҳунармандлар хонавайрон бўла борди, патриархал-феодал муносабатларнинг ичдан бузиллиши тезлашди. Қўқонда ва умуман Туркистоннинг бошқа шаҳарларида кредит-банк ишларини уюштирувчи муассасалар пайдо бўла бошлади. Фирмалар ва ҳоказолар тузила бошлади.

Ижтимоий ва иқтисодий ҳаётда ўзгаришлар юз бериши билан маданият соҳасида ҳам аста-секин бўлсада, силжишлар юзага кела бошлади. Тошкентда, Фарғонада ва Туркистоннинг бошқа шаҳарларида европача қурилган бинолар, босмахоналар, литографиялар пайдо бўлди, ўзбек тилида газета чиқарила бошланди, унинг саҳифаларида илмий, тарихий характердаги мақолалар босилди, Пушкин, Кривовнинг ҳамда бошқа рус адабиёти классикларининг асарлари ўзбек тилига таржима қилиниб эълон этила бошланди. Рус олимларининг ташаббуси билан кўнгилли илмий жамиятлар вужудга кела бошлади, бу жамиятларнинг ишларида, масалан, Олимхўжа Юнусов, Мирза Ҳаким ва шуларга ўхшаш сайёҳ-географ ўзбеклар иштирок қилдилар¹. Тошкентда ва бошқа шаҳарларда гимназиялар, рус-тузем мактаблари очилди, бу мактабларда чоризмга керак бўладиган амалдорлар тайёрлаш учун бой болалари ўқитиларди ва ҳоказолар.

Фурқатнинг Ўзбекистон тарихида тутган ўрни — аҳамияти шундан иборатки, Аҳмад Дониш Бухорода қилганидай, у ҳам ўз ижодида Марказий Осиё жамияти ривожланишидаги бу тарихий ривожланиш тенденциясини ўз замондошларига нисбатан анча равшан ифода қилди.

Қўқонлик шоир Зокиржон Фурқат ҳақида «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1890 йил 1 апрель, 14-сонида биринчи хабар босилди. Кейинчалик шу газетада унинг «Гимназия», «Виставка хусусида», «Суворов» сингари шеърлари босилди. Уша хабарда бундай дейилади.

... 1890 йил 23 мартда Тошкент эрлар гимназияси бошлигининг рухсати билан қўқонлик мўмин кишилардан Зокиржон Фурқат ва Ҳожи Зухур бу гимназияни келиб кўрдилар².

Юқорида кўрсатилган сонда Фурқатнинг баъзи

¹ Ўзбекистон Марказий тарих архиви, Тошкент, Туркистон генерал-губернаторлиги канцеляриясининг фонди, 501, № 1.

² Туркистон вилоятининг газети. 1890 йил 11 апрель, 14-сон.

ҳикматли сўзлари ўзбек ва рус тилларида босилган. Масалан:

«Кимки илм-фандан хабардор бўлса, уни халқ қадрлайди ва ҳурмат қилади. Жаҳон илм-фан нурлари билан ёруғ бўлади. Кўнгил билим билан соф бўлади. Кимнинг қўлида шамчироқ бўлса, унинг йўли қоронғида ҳам хатарли бўлмайди».

«Туркистон вилоятининг газети»нинг 1891 йилдаги 2, 3, 5, 8, 10, 14, 15, 16, 19, 20, 22, 23 ва 45-сонларида Фурқатнинг таржимаи ҳоли ўзбек ва рус тилларида босилган. Фурқатнинг қўйидаги асарлари «Туркистон вилоятининг газети»нинг шу сонларида ўзбек ва рус тилларида эълон қилинган:

1890 йил 17 апрелдаги сониди «Гимназия» номли шеъри; 1890 йил 14 майдаги 19-сониди «Илм хосияти», 1890 йил 14 июлдаги 28-сониди «Театр ҳақида», 1890 йил 6 сентябрдаги 35-сониди «Виставка хусусида», 1890 йил 12 октябрдаги 44-сониди «Суворов ҳақида» шеърлари босилган.

Уша газетада Фурқатнинг яна қўйидаги жуда қимматли асарлари босилган: 1891 йил 6 февралдаги 6-сониди «Шоир аҳволи ва шеър муболагаси хусусида», 1891 йил 22 февралдаги 7-сониди «Бал ҳақида», 1891 йил 19 мартдаги 22-сониди «Нағма ва нағмагар ва анинг асбоби ва ул нағма таъсири хусусида», 1891 йил 10 августдаги 31-сониди «Самарқанддан хат».

«Маълум газета»нинг 1893 йил 12 мартдаги 10-сониди Фурқат ҳақида хабар ҳамда унинг чет элдан ёзган хати босилган. У ўз хатида қилган сафари ва Истанбулда, Макка ва Бомбай саргузаштлари ҳақида ҳикоя қилади. Шу газетанинг 1893 йил 7 мартдаги 8-сониди Фурқатнинг Бомбайдан Маҳмудхўжага шеър билан ёзган хати босилган. У хатида тез кунларда ўзининг яқин қариндошлари билан кўришажагини айтади.

1893 йил 22 майдаги 20-сониди Фурқатнинг Ҳиндистондан ёзган хати эълон қилинган. Бу хатда у Хитойга ўтмоқчи бўлганини айтади. Ажаб бир ҳол; Фурқат ўз мамлакатига қайтишни, эл юрт, қавм-қариндошлари билан яқин вақтда учрашишни умид қилиб, 1893 йил мартада Маҳмудхўжага ёзади, бироқ шу йил майида Хитойга ўтмоқчилигини хабар қилади.

Шу газетанинг 1894 йил 17 сентябрдаги 25-сониди Фурқатнинг Еркентдан ёзган хати босилган. У хатида, Еркент ҳавоси унга жуда ёққанлиги сабабли шу шаҳарда қолишга қарор қилганини билдиради. Шундай

қилиб, «Туркистон вилоятининг газети» хабарларидан шундай хулосага келиш мумкинки, Фурқат чет элларга 1891 йил охирида жўнаган, Макка, Истанбул, Шарқи-Жанубий Европага қилган сафарларидан сўнг 1893 йилда Ҳиндистонга келган ва 1894 йил ёзида эса Синьцзянда бўлган.

Фурқатнинг шеърлари «Туркистон вилоятининг газети»да кейинги бир неча йиллар давомида камданкам босилиб турган. Масалан, 1896 йил 7 февралдаги 6-сонда Шарқи-Жанубий Европа сафари ҳақидаги хотираларига бағишланган шеърлари босилган, газетанинг 1904 йилги 24, 25, 30 ва 33-сонларида «Рус-япон уруши ҳақида» мақолалари эълон қилинган.

Номи кўрсатилган газетанинг хабарлари тўла бўлмаслигига ҳамда бу хабарларнинг шубҳасиз чоризм цензурасига мосланганлигига қарамай, бу берилган хабарлар Зокиржон Фурқатнинг ҳаёти, фаолияти ва ижодини ўрганишда, ҳар ҳолда, муҳим манба бўла олади.

1893 йилда «Записки восточного отделения императорского русского археологического общества (выпуск I — II)»нинг XV жилдида Н. Остроумов Фурқатнинг «Худоёрхон тўғрисида учинчи қўшиқ» номли шеърини эълон қилди.

Фурқат ўзининг бу шеърида ҳам сўнгги хон Худоёрнинг саройдаги ҳаётини, унинг усул-идорасини ёрқин тасвирлаб беради, шеърининг баъзи жойларида меҳнат кишиларига хайрихоҳлик билдиради.

Шунинг таъкидлаб ўтиш зарурки, Фурқатнинг Еркентда яшаган даври ҳақида, шунингдек, унинг вафоти ҳақида ҳам «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида ҳеч қандай маълумот топа олмадик. Ҳолбуки, бу газета назм ва наср усулида ҳаммавақт таъзияномалар босиб келарди, бу таъзияномалар маълум бўлмаган, ҳатто, халққа нотаниш, аммо мулкдор синфлар билан боғланган айрим шоирлар ва ёзувчиларга бағишланарди³. Бу эса Фурқат ҳаёти, фаолияти ва ижодини характерлаш учун муҳим фактдир. Илгарилари, XIX асрнинг 90-йилларида, «Туркистон вилоятининг газети»да ҳамкор бўлган ва унинг саҳифаларида ўнлаб шеърлари босилиб, халқнинг хурматига сазовор бўлган ва халқ орасида машҳур шоир сифатида танилган Фурқат чет элда вафот этди, аммо, бу

³ Туркистон вилоятининг газети. 1912 йил 4 ноябрь, 85-сон.

Ғазета редакцияси унинг вафоти ҳақида бир оғиз ҳам сўз ёзмади.

XX аср бошларида чиқарилган кўпгина баёзларда Фурқат шеърлари, ғазаллари ҳам берилган. 1899—1900 йилларда «Баёзи Муқимий ва Фурқат» тўплами тузилган, бу тўплам қўлёзма сифатида ҳозиргача сақланади. Бундан ташқари, «Баёзи Ҳазиний»ни ҳам кўрсатиб ўтиш мумкин. Бу «Баёз» 240 бетдан иборат бўлиб, шундан 33-бетда Фурқатнинг 26 та шеъри босилган (530 сатрдан иборат). «Баёзи янги Камий»да эса Фурқатнинг бешта шеъри бор ва ҳоказолар.

Ўзбекистон илмий жамоатчилиги халқ орасида машҳур бўлган лирик шоир Фурқатнинг ижодига кундан-кун қизиқиб қарайди. Фарғона водийсининг ҳар бир аҳлиси Фурқатни ва унинг ғазалларини билади. Унинг ажойиб лирик шеърларини ҳозир Ўзбекистон, Тожикистон, Қирғизистон халқ артистлари ва халқ ҳофизлари ашулаларда куйлайдилар.

«Гулистон» журналининг 1939 йил 5-сонида Холид Расулнинг «Фурқат» сарлавҳали мақоласи босилганди. Шу мақолада Фурқатнинг таржиман ҳолига оид маълумотлар келтирилган, аммо бу маълумотлар тўла эмас, бир қисми эса ноаниқдир. Масалан, мақолада айтилишича, Фурқат 1891 йилда Боку орқали чет элга жўнаган. Истанбулда уч йил ўқиган, Ҳиндистонда ҳам уч йил ўқиган, кейин эса Ҳиндистон шаҳарларидан Сабода яна бир йил яшаган, шундан кейин Ёркентга келган. Агар буларнинг ҳаммаси тўғри бўлса, Фурқат 1898 йилда, яъни Ўзбекистондан кетгандан сўнг ўтган 7 йилдан кейин, Синьцзянга келган бўлиши керак. Бироқ, юқорида кўрсатиб ўтилганидек, Фурқат 1893 йил апрелида Ҳиндистондан хат ёзиб⁴, унда яқин фурсатда Хитойга боришини айтган ва 1894 йилда Ёркентдан Ўзбекистонга хат ва шеърлар юборган. Шундай бўлгандан кейин, унинг Истанбулда уч йил, Ҳиндистонда уч йил таълим кўрганлиги ҳақидаги ривоят нотўғри бўлиб, ҳеч қандай тарихий асосларга эга эмасдир. Яна бошқа мисол: мақола муаллифи. Фурқат 1890 йил май ойида Қўқондан Тошкентга кетган, деб кўрсатади. Бу ҳам аниқ эмас, чунки «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида хабар қилинишича, Фурқат 1890 йил 23 мартда гимназияни келиб кўрган, 1890 йил 17 апрелда эса, шу

⁴ Туркистон вилоятининг газети 1893 йил 7 май, 18-сон.

газетанинг 15-сонидан унинг «Гимназия» номли шеъри босилган.

Демак, аниқ айтиш мумкинки, Фурқат Тошкентга 1890 йилда эмас, балки 1889 йилда келган⁵.

«Гулистон» журналининг 1939 йил 4-сонидан Г. Гулом ва Х. Расул томонларидан Фурқатнинг 8 та шеъри ва ўша шеърларда учрайдиган баъзи бир луғат терминлар ҳақида тушунтиришлар эълон қилинган.

«Литература и искусство Узбекистана» журналида (1940 йилдаги 5-китоб) Н. Ф. Лебедев таржимасида Фурқатнинг энг кўп тарқалган шеърлари ва унга га-зали босилган.

«Гулистон» журналининг 1940 йилги 2-сонидан «Фурқатлардан нишона» сарлавҳали мақола босилган, бу мақолада Фурқат ва Муқимийга эргашувчи замо-намиз шоири Насимий шеърлари ҳақида гап боради.

1940 йилда Фурқатнинг баъзи шеърларини ўз ичи-га олган тўплам нашр қилинди; тўпамни Х. Расул тузган.

Муқимийнинг 1942 йилда нашр этилган «Танлан-ган асарлар»да Уйғуннинг сўз бошиси бор, китоб-нинг охирида эса, Г. Гуломнинг «Муқимий ва Муҳйи» деган мақоласи босилган, муаллифлар бу мақолалар-да Муқимийнинг ҳаёти ва фаолиятини ёзиш билан, шунга боғлаб Фурқатнинг таржиман ҳоли ва ижоди ҳақида ҳам баъзи бир маълумотлар келтирганлар.

1946 йилда «Звезда Востока» журналининг 4—5-сонларида ушбу асар муаллифининг «Поэт Фуркат о русской культуре» деган мақоласи босилган, муаллиф бу мақолада Фурқат образини XIX аср охири ва XX аср бошидаги ўзбек шоири, маърифатпарвари ва му-тафаккири сифатида тасвирлайди.

«Звезда Востока» журналининг 1946 йилги 7—8-сонларида Фурқатнинг таржиман ҳоли тўғрисида маълумот берилган. Шунинг кичкина бир маълумотда жид-дий ноаниқликлар бор; масалан, Фурқат 1898 йилда Тошкентга келгандан кейин рус тилини ўрганган. Хол-буки, юқорида айтилганидек, Фурқат Тошкентга 1889 йилда келган.

Шунинг журналининг шу сонидан кўрсатилишича, Фур-қат Марказий Осиёдан 1890 йилда чиқиб кетган ва ҳоказолар. Таржиман ҳолга оид мазкур маълумотда

⁵ Фурқатнинг таржиман ҳолида Тошкентга 1306 йил ҳиж-рийда келган деб кўрсатилади. Синхроник жадвал бўйича 1306 йил ҳижрий 1888—1889 йилга тўғри келади.

ноаниқлик шубҳасиз борлиги кўриниб турибди. Журналнинг шу сонида Фурқатнинг «Суворов», «Илм хосияти» деган шеърлари С. Сомова таржимасида рус тилида босиб чиқарилган.

1948 йилда «Дружба народов» альманахида (16-китоб) Ю. Лебединскийнинг «Новое в узбекской литературе» деган сарлавҳа билан «Звезда Востока» журнаliga шарҳ берган мақоласи босилган. Бу мақолада Ю. Лебединский бундай деб ёзади:

«Мақола» деган умумий сарлавҳа остида Ўзбекистоннинг турмуши, санъати ва маданияти тўғрисида ҳар хил материаллар босилади. Мақола ҳолидаги материаллар орасида И. Мўминовнинг диққатга сазовор мақоласи бор, бу мақола, рус китобхонига деярлик маълум бўлмаган ажойиб ўзбек шоири, рус маорифи ва рус маданиятининг Ўзбекистонда энг биринчи тарафдори бўлган Фурқат тўғрисидадир. Бу мақола 7—8-сонларда («Звезда Востока» журнаli. — И. М) шоирнинг эълон қилинган «Суворов ҳақида» (В. Луговский ва С. Сомова таржима қилганлар) номли шеърини олдиндан очиб бергандай туюлади.

Уша даврнинг кўзга кўринган адабиёт хрестоматиясида Фурқат тўғрисида қуйидагилар айтилган.

«Фурқат — рус тилини тўла-тўқис ўрганган ва Пушкин, Лермонтов, Некрасов асарларининг асл нусхаларидан ўқиган биринчи ўзбек шоирдир. Фурқатнинг Шарқ маданияти билангина эмас, шунингдек, рус, Ғарбий Европа маданияти билан ҳам танишлиги унинг ижодига унумли таъсир кўрсатди. Фурқат шеърлари ва ашулалари ҳозир Ўзбекистонда жуда кенг тарқалгандир».

Шу хрестоматияда яна Фурқатни — XIX аср охири ва XX аср бошида ижод қилган йирик ўзбек лирик шоири деб кўрсатилди.

1947 йилда нашр этилган «Ўзбекистон халқлари тарихи»⁶⁻⁷ китобининг иккинчи жилдида Фурқат ижоди юксак баҳоланади ва ўзбек халқи маданиятининг ривожланишида, бу маданиятнинг рус маданиятида таъсирланишида Фурқатнинг тараққийпарвар ижоди муҳим роль ўйнаганлиги кўрсатиб ўтилади.

Шундай хулосага келиш мумкинки, Ўзбекистон тарихини илмий жиҳатдан ўрганаётганларнинг ҳаммаси энди Фурқатни лирик шоиргина эмас, шу билан

⁶⁻⁷ Ўзбекистон халқлари тарихи. II т., ЎзФА нашри, Тошкент, 1947, 392-бет.

бирга, XIX аср охири ва XX аср бошидаги машҳур мутафаккир-маърифатпарвар ҳам деб тан оладилар.

Фурқат ижоди замонасидагина ўрганила бошланди ва унинг ижодига муносиб равишда юксак баҳо берилди.

Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат 1858 йилда Қўқонда, майда савдогар оиласида тугилди. У 1909 йилда Еркент (Синьцзян)да вафот этди. Зокиржоннинг отаси, ўзининг сўзига қараганда, шеър ёзишни биларди, у ўғлини билимли қилиш учун астойдил ҳаракат қилган. Зокиржон отасининг гапи билан мактабга кириб ўқий бошлаган, аввал ўқиш ва ёзишни ўрганган, кейин ҳафтиякни, Қуръон ва «Чор китоб»ни ёдлашни бошлаган. Фурқатнинг ёзишича, ёши саккиздан ошгандан кейин тожик ва форс адабиётидан китоблар ўқий бошлаган.

Кейинчалик у Ҳофиз ва Бедилни ўрганишга киришган. Бедил асарлари тўпламини беш ой давомида ўқиб чиққан⁸⁻⁹. Тўққиз ёшлик чоғида (Фурқатнинг ўз сўзича) Алишер Навоий асарларини ўқий бошлаган.

Фурқатнинг ўз ҳикоясига қараганда, у Навоий асарларини ўқишга жуда берилган, ҳатто, Навоий китобини ўқиётгани тушига ҳам кирган¹⁰. Фурқатнинг ёзишича, у кўрган тушини домласига сўзлаб берганида, домласи: «Алишер Навоий ёрдами билан шоир бўласан», деган¹¹. «Бу сўзлардан кўнглим қувончларга тўлди» деб айтади Фурқат¹².

Фурқатнинг ўз сўзларига қараганда, Фузулий китобини, унинг «Маслақул мустақим» номли асарини ҳам ўқиган, шеърятни тушуна бошлаган ва кичик-кичик шеърлар ҳам ёза бошлаган. Фурқатнинг айтишича, 10 ёшдан ошганида мактабда шогирдларга халфа бўлган ва домла йўқлигида ўзидан кичик шогирдларга сабоқ ўргатган. Шу билан бир вақтда Фурқат ўз билимини ошириб борган, хушхат машқ қилган, Қўқоннинг машҳур каллиграфларидан топшириқлар олиб турган.

Фурқат мадрасада ўқиб, форс ва араб тилларини мукаммал ўрганган.

Фурқат Қўқон хонлигидаги ўзаро уруш-низоларни

⁸⁻⁹ Туркистон вполятнинг газети, 1891 йил, 10-сон.

¹⁰ Ўша жойда.

¹¹ Ўша жойда.

¹² Ўша жойда.

ва Худоёрхоннинг тахтдан тўширилишини ўз кўзи билан кўрди. Бу давр Марказий Осиё халқлари ҳаётида умуман ўзгариш — бурилиш даври бўлди. Уша вақтда ижтимоий ҳаётда бўлиб ўтган воқеалар Зокиржон Фурқат дунёқарашининг шаклланишига ва ривожланишига жуда катта таъсир кўрсатди.

Фурқат 1878 йилда тоғаси билан Янги Марғилонга боради; бу шаҳар Европа шаҳарлари типига яқиндагина қурила бошланган бўлиб, у Марказий Осиёнинг ўрта аср шаҳарларидан фарқ қиларди. Фурқат шу жойда, тоғасининг дўконига ишлайди.

Бироқ, савдо иши Фурқатни қизиқтирмади, у тез орада бу ишни ташлайди ва фан ҳамда адабиётни ўрганишга бутунлай киришиб кетади. Тирикчиликни ўтказиш мақсадида Фурқат мирзачилик қилади ва шахсий йўл билан бир маҳаллий бойнинг болаларини ўқитади. Бир қанча вақтдан кейин Фурқат Қўқонга қайтади ва шу жойда ўзининг илмий-педагогик фаолиятини давом эттиради.

Ўзининг маълум қилишича, Фурқат шу давр мобайнида қуйидаги асарларни ёзган: «Ҳаммоми хаёли» (шеър билан), «Нуҳ манзар» (ҳикоя, шеър билан). Бундан ташқари, ўзининг бадний асарларини — ғазалларини¹³ тўплаб, бир китоб қилган ва «Чор дарвеш»ни форсчадан ўзбекчага таржима қилган. Афсуски, Фурқатнинг бу асарлари ҳали топилган эмас.

Фурқатнинг ўз таржимаи ҳолида айтишича, унинг шеърлари катта йиғинларда ўқилган, ҳофизлар уни халойиқ ўртасида соз билан куйлаганлар. Ҳақиқатан ҳам Фурқат ғазаллари Фарғона водийсидагина эмас, Ўзбекистоннинг ҳамма жойларига ёйилган.

1882 йилда Фурқат Муқимий тўғарагига кириб, машҳур шоирлар — ўз замондошлари билан яқин алоқа боғлаган. Шундай қилиб, XIX асрнинг 80-йилларидаёқ Фарғонанинг ёзувчилари доирасида Фурқат номдор шоир бўлиб танилган. Фурқатнинг Муқимий билан муносабати чин қалбдан бўлган ва тобора мустаҳкамланган. Муқимий билан Фурқатнинг дўстона муносабатлари, оқибатида, уларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларига, ижодларига кўчли таъсир этди, чунки улар XIX аср охири ва XX аср бошларида Аҳмад Дониш билан бирга реакцион руҳонийларга қарши, ўрта асрчилик идеологиясига қарши, маърифат-

¹³ Туркистон вилоятининг газети. 1891 йил, 15-сон.

парварлик учун, жонажон Ўзбекистоннинг илмий-техника жиҳатидан ўсиши учун, ўз халқининг Европа маданиятига яқинлашуви учун ҳақиқатан энг изчил курашчи эдилар.

Фурқат Муқимий тўғарагида кўп нарсаларни ўрганган, бадий сўз санъатини эгаллаган, деб фараз қилмоқ мумкин. У бундай деб ёзган эди:

«Биз доим ҳамжиҳатликда шеърлар ёзардик, баъзан шеър тузиш намуналаримизга эргашардик, баъзан шу шеърларнинг турли маъноларини мунозара қилардик».

Сўнгра бундай деб кўрсатади:

«Баъзан биз шон-шараф чаманзоридан гуллар узардик, баъзан фахр боғидан мевалар терардик, севги тўғрисида, гўзаллик ҳақида шеърлар ёзардик».

Юқоридагилардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, бу шоирлар асосан лирик мазмундаги шеърлар ёзишган. Тўғарақда Марказий Оснё ва умуман Шарқ адабиётининг тарихи ўрганилган. Фурқатнинг қуйидаги маълумоти бундан далолат беради:

«Китоблардан бошқа шоирларнинг жозибали шеърларини излаб топиб, уларга ўзимиз шеърлар ёзиб қўшардик... бошқа шоирлар бунга қизиқардилар ва олдимизга келиб туришардилар»¹⁴.

Юқорида кўрсатиб ўтилган тўғарақ Қўқондаги ёзувчилар жамоатчилигига зўр таъсир кўрсатди. «Биз бирор маъқулроқ шеър ёзсак, саводли кишилар уни кўчириб ёзиб оларди», — дейди Фурқат¹⁵.

Муқимий тўғарагининг аъзоларини ҳар қанақа шеърлар қизиқтирмасди, улар ўтган замон шоирларининг жозибали шеърларини ўқирдилар.

Тахминан 1886 — 1887 йилларда Фурқат Қўқондан Марғилонга келди, бу ерда шоирлар, адабиёт ва фан аҳллари билан, хусусан, Алишер Навоийга тақлид қилиб шеърлар тузувчи Домла Хўжа билан яқин алоқа боғлади. Фурқат мадраса ҳужрасида истиқомат қилди, китоблар мутолаа қилди, билимини чуқурлаштирди. У бу жойда биринчи марта газета кўрди ва уни ўқий бошлади.

Фурқат Ўзбекистон бўйлаб кўп саёҳат қилди. 1889 йил бошида у Қўқонга қайтди, лекин бир кундан кейин Хўжандга жўнади ва шу ерда бир неча ой

¹⁴ Туркистон вилоятининг газети, 1891 йил, 16-сон.

¹⁵ Шу газета, 1891 йил, 2-сон.

истиқомат қилди. Фурқат шу даврда бир олим билан танишиб, ундан кўп билимлар ўрганганини ёзади¹⁶.

Фурқат хўжандлик машхур созандалар билан таниш бўлган. У шаҳар ва шаҳар атрофларида сайр қилишни севади. У бундай деб ёзди:

«Шаҳарни ҳар кунни сайр қилиб чиқардим, турли жойларда бўлардим, баъзи бир одамлар билан суҳбатлашардим, уларнинг аҳволи билан танишардим ва тажрибали кишилардан ажойиб ва ноёб нарсалар ҳақида маълумотлар сўрардим. Бу ерда яшовчиларнинг урф-одатлари менга маъқул тушмасди. Уларнинг кўпи ҳунармандчилик ва саноат билан шуғулланмасди, шу туфайли уларнинг орасида бой кишилар кам, камбағаллар эса кўп эди. Масалан, бу ердаги аҳолининг тўртдан уч қисми деҳқончилик қиларди, тўртинчи қисмигина ҳунармандчилик ва саноат билан шуғулланарди, жуда кам киши ўқирди»¹⁷.

Яна давом қилиб, Фурқат об-ҳаво оғирлигидан Хўжандда бетоб бўлиб қолганини айтади. Шу сабабдан Тошкентга келишга мажбур бўлган. Таржиман ҳолида ёзилишича, у Тошкентга 1306 йил ҳижрийнинг шавол ойи ярмида келган. Афтидан бу ўринда хатога йўл қўйилган, чунки Фурқатнинг ўзи давом қилиб, 9 ой касал бўлиб ётгандан кейин, 1890 йил 23 мартда гимназияни келиб кўрганлигини ёзади. Унинг шу ҳақдаги баёнотига ва синхроник жадвалга¹⁸ асосланиб ҳукм қилиш керакки, Фурқат Тошкентга 1889 йилнинг май-июнида, 31 ёшида, яъни 7 тўла етишган навқирон киши бўлганида келган. У Тошкентда Кўкалдош мадрасасида истиқомат қилган ва одатича, шаҳарнинг машхур ва кўзга кўринган кишилари билан танишган. Фурқат турк ва форс адабиётини аъло даражада билган. Шарифхўжа эшон билан танишганлиги ҳақида батафсил хабар беради; бу хабар биз учун кизиқарлидир.

«Нихоят, Тошкент шаҳрининг энг олим кишиси Шарифхўжа эшон билан танишдим ва унинг фойдали сўзларини эшитдим, бу сўзлар калбимга тўла жо бўлди. У киши менга назар эътибор билан қаради, аҳволларимни сўради, шонр эканлигимни билди ва иккита шеъримни олиб ўқиди.

¹⁶ Шу ерда.

¹⁷ Туркистон вилоятининг газети, 1891 йил, 3-сон.

¹⁸ Синхронические таблицы для переводов исторических дат по хиджри на европейское летоисчисление, над. Эрмитаж, 1940.

Тахаллусим ҳақида гап очилди, мен унга тахаллусим «Фурқат» лигини айтдим, лекин «Фурқат» — «Жудолик» маъносини билдиргани учун бу тахаллус унга маъқул бўлмади. Шунда мен бошқа тахаллус қўйиб беришни илтимос қилдим. У «Фурқат» сўзидан «қ» ҳарфини олиб ташлаб, ўрнига «х» ҳарфини қўйишни маслаҳат берди, яъни Фурқат эмас, Фурхат, деб аташни лозим кўрди ҳам Фурхатдан «шодлик» маъноси келиб чиқади деди»¹⁹.

Фурқат ўзининг таржиман ҳолида ёзадики, у эшоннинг маслаҳатига розилик билдирган, лекин тахаллусини ўзгартмаган, тарихга унинг тахаллуси «Фурқат» бўлиб кирган. Зокиржон ҳақиқатда Фуркатлигича қолди: у умрининг охиригача ўзи туғилиб ўсган сеvimли мамлакатидан узоқда яшаб, қаттиқ жудолик азобини чекди.

Фурқат Тошкентда таниш-билишларини кўпайтирди. ўзининг кўрсатиб ўтишича, у турли мамлакатларнинг олимлари билан танишишга муяссар бўлган, улар билан тез-тез суҳбатлашиб турган. Фурқат машҳур созанда Мақсудхўжа билан танишган. Мақсудхўжанинг бир қанча ўртоқлари, шунингдек, созанда ҳамкасблари бўлган. «Мен уларнинг гурунгида тез-тез бўлиб турардим ва кўп ҳузур қилардим», — деб ёзади Фурқат.

1890 йил 23 мартда Фурқат янги дўсти Зухур билан Тошкентнинг янги шаҳарини томоша қилди.

«Ҳар бир кўча ва ҳар бир бинонинг ўзига хос кўркамликка эгалигини кўрдик, кўчалар супурилган. Кўчаларнинг икки чеккасида пиёда юривчилар учун пишиқ гишт ётқизилган йўлкалар қилинган. Ҳар бир бурчакда сайр учун майдончалар ва боғлар бор. Биз ҳар хил нарсаларга тўлиб-тошган катта магазинларни кўрдикки, таърифлаш қийин. Ниҳоят, биз катта икки қаватли бинони кўрдик, бу гимназия деб аталарди»²⁰.

Фурқат гимназияни кўриш учун руҳсат олиб, унинг тартиблари ва ўқув режалари билан танишди²¹. Шундан кейин Фурқат «Гимназия» деган шеърини ёзди.

Уша пайтдан бери Фурқат фақат калами билан эмас, хатти-ҳаракати билан ҳам мактаб ва мадрасаларнинг ўқув режаларини қайта қуриш кераклигини

¹⁹ Туркистон вилоятининг газети. 1891 йил, 3-сон.

²⁰ Шу газета.

²¹ Шу газета, 1903 йил, 22-сон.

тарғиб қила бошлади. «Дўстларимиз олдиға қайтиб келгач, гимназияда кўрган ва эшитганларимизни уларға сўзлаб бердик»²².

Уша вақтдан бошлаб, Фурқат рус театрига бориб турадиган бўлди, рус адабиётини қунт билан ўрганишга киришди, рус мусиқасини тинглай бошлади, балларга қатнашадиган бўлди, Европа тартибларини ва урф-одатларини ўрганмоққа тутинди. У ўзи учун янги бўлган ижтимоий ҳаёт воқеаларидан олган ҳиссиётларини, фикрларини, ҳузур-ҳаловат ва қувончларини ҳар сафар шеърларда ифодалади.

Реакция кучлари Фурқатни шариат фатволарини бузганликда, динга эътиқод қўйишдан қайтганликда, ота-боболарнинг урф-одатларидан чекинганликда айблаб, уни қоралай бошладилар. Фурқатнинг шу ҳақда айтган гаплари икки маъноли эмас. «Менинг шеърларимни баъзилар маъқул кўрмасдилар, аммо менинг юрагимга ҳеч ким қўл солган эмас, шунинг учун менинг ҳисларим тўғрисида бошқа кишининг фикр юритиши қийин»²³.

Ўз мамлакатининг ҳаётида юз берган ўзгаришларни кузатиш натижасида у 1891 йилнинг бошида «Шоир аҳволи ва шеър муболағаси хусусида» шеър ёзди. Уша йилнинг мартида Фурқат «Нағма базми хусусида» номли янги шеърини ёзди.

1891 йил ёзида Фурқат Самарқандга бориб, шаҳарнинг диккатига сазовор жойлари билан танишди. Бу ерда у Мирза Бухорийникида истиқомат қилди. Мирза Бухорий савдо билан ҳамда турли тарихий археологик нарсаларни тўплаш билан шуғулланарди. Фурқат унда бўлган қадимги ёдгорликларни катта эътибор билан кўздан кечирарди; бу нарсалар тахминан минг йилдан ортиқроқ вақтдан илгариги ва араблар, ҳатто, юнонлар келишидан олдинги даврга оид бўлган Марказий Осиё маданиятининг қандай даражадалигини характерларди. Фурқат «Туркистон вилоятининг газети»га ёзган хатида буни хотирага солади; бу хат 1891 йил август ойида газетада эълон қилинган.

Фурқат чет элларга Самарқанддан Боку оркали жўнаган деб тахмин қилиш мумкин. Ўз юртини ташлаб кетишининг сабаблари хали етарли даражада текшириб ўрганилмаган. Ҳ. Фулом «Муқимий ва Му-

²² Туркистон вилоятининг газети. 1891 йил, 5-сон.

²³ Шу газета.

ҳйи» номли мақоласидагина²⁴ Фурқат генерал Апре-лов тўғрисида сатира ёзгандан кейин мамлакатини ташлаб кетишга мажбур бўлган, деб кўрсатади. Бу тўғрида, албатта, шубҳа қилмаслик ҳам мумкин, Фурқат мусофирлигига бош сабабини шундан деб би-лиш мумкин; чор мустамлакачи реакция кучлари то-монидан Туркистонда вужудга келтирилган оғир ва-зият натижасида Фурқат Жануби-Шарқий Европа, Туркия, Арабистон, Ҳиндистон, Хитой бўйлаб узоқ вақтлар давомида саргардон бўлиб юрди ва Ўзбе-кистонга яна қайтиб кела олмади, умрининг охиригача Синьцзянда қолиб кетди. Фурқатнинг қуйидаги сатр-ларини кўрсатиб ўтиш диққатга сазовордир:

Фигонким, гардиши даврон айирди шаҳсуворимдин
Гамим кўп, эй кўнгил, сен беҳабарсан оҳу зоримдин,

Губорим ишқ водисида барбод ўлди, андоғким,
Биёбонларда Мажнун тўтиё излар губоримдин.

Қизил қондур сиришким, заъфарондур чеҳраи олим,
Мани ким кўрса фарқ этмас хазон бирла
баҳоримдин.

Муҳаббат дардидан ўлсам, ўтиб умрим, адо бўлгач—
Қамишлар ўрнига меҳри гиёҳ унгай мозоримдин.

Адашган ит каби Фурқат қаён боргум
билолмасман,
Қачон бўлгайки, топқайман хабар ёри днёримдин²⁵

Фурқатнинг Еркентда яшаган даври ҳақида маъ-лумотлар кам. Унинг Еркентда истиқомат қилганли-ги, унинг кутубхонаси борлиги, Қўқондан борган ки-шилар билан, масалан, Ўринбой ва бошқалар билан яқин алоқада бўлганлигигина маълумдир. Бундан ташқари, Шимолий Ҳиндистондан муҳожир бўлиб келган шоир Рожий билан Фурқат биродарлик қил-ган, Фурқат, Муқимий, Завқий ва бошқа ўз замон-дошлари билан хат ёзишиб турган. У ҳатто «Туркист-он вилоятининг газети»га камдан-кам бўлсада, ҳар ҳолда, хабарлар, хат ва шеърлар юбориб турган.

²⁴ Муқимий. Таъланган асарлар. 165-бет.

²⁵ Фурқат. Таъланган асарлар. 1958, ЎзФАН, 122-бет.

Шеър билан ёзилган шундай хат-хабарлардан бири газетанинг 1896 йил 7 февраль, 6-сонида босилган оўлиб, 180 сатрдан иборат. Бунинг мазмуни ўз хасталигини денгиз соҳилида даволамоқчи бўлган бир гўзал қиз ҳақидаги юнон афсонасидан иборат.

Шу газетанинг 1904 йил 22 май, 21-сонида Фурқатнинг рус-япон уруши ҳақидаги шеъри босилган, бу шеър (Фурқат сўзига қараганда) Ёркент оқсоқоли Комилнинг топшириғи билан ёзилган. Уша вақтларда, Япония билан бўлган урушда чор қўшинлари мағлубиятга учраши муносабати билан, Ҳиндистонда чиқадиган кўп инглиз газеталари Россия шаънига ҳақоратли ва камситувчи мақолалар босган эдилар. «Туркистон вилоятининг газети» 1905 йил 27 август, 34-сонида инглиз газеталарининг туҳматлариға жавоб ўлароқ, Фурқатнинг шеъри босилган. Шеърнинг асосий ғояси Англиянинг Ҳиндистондаги қулликдан иборат қаттиқ мустамлакачилик сиёсатига қарши қаратилган.

Фурқатнинг Ёркентдаги ҳаётига онд шу келтирилган маълумотлардан бошқа, бизда ҳали тўлиқроқ маълумот йўқ.

Хулоса қилиб шунини айтиш мумкинки, Фурқатнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги биографик маълумотлар ҳали тўла эмас, унинг ҳамма асарлари ҳали топилмаган ва тўпланмаган. Бу асарлар турли «баёзларда, китобларда, айрим шахслар қўлида қолиб келмоқда. Бу ўринда биз ҳозирги вақтда имконияти борича мумкин бўлган материалларни тўплашга ҳаракат қилдик, тўпланган материаллар асосида Ўзбекистон, Тожикистон ва Қирғизистонда ҳаммага ҳам жуда машҳур бўлган, XIX аср охирида ва XX аср бошида Марказий Осиёдаги тараққийпарвар ижтимоий-фалсафий тафаккурнинг ёрқин намояндаси бўлган Фурқатнинг ҳаққоний қиёфасини тасвирлаб беришга уриндик. Фурқатни Ўзбекистонда дунёвий билимлар ва маданиятнинг оташин тарафдори ва тарғиботчиси, ўз мамлакатининг илмий ва техника тараққиёти учун шижоат билан курашувчи сифатида таърифлашга ҳамма асослар бордир.

Фурқат қарашларининг эволюцион йўлини уч даврга бўлиш мумкин:

1. Фурқатнинг Қўқон хонлиги Россияга қўшилгунча, яъни 1875 йилгача бўлган даврдаги ижоди.
2. Фурқатнинг Қўқон хонлиги Россияга қўшилган-

дан кейин чет элларга жўнашигача (1875—1891 йиллар) бўлган даврдаги ҳаёти ва фаолияти.

3. Фурқатнинг чет элларда яшаган даври, Ёркентда ижод қилган даври, яъни 1891—1909 йиллар.

Биринчи даврда у ўзбек, тожик ва форс адабиёти классикларини: Аттот, Ҳофиз, Саъдий, Навоий, Бедил асарларини чуқур ўрганди. Алишер Навоийнинг ижоди Фурқатга жуда катта таъсир кўрсатганлигини таъкидлаб ўтиш керак. Навоий ва Бедилнинг фан, маърифат ҳақидаги фикрлари унинг учун ғоявий манбалардан бири бўлди. Демак, Фурқат адабиётда яссавизм — мистика йўлидан «бормади», балки ўзбек бадий адабиётида реализм учун ва ўзбек ҳамда тожик ижтимоий тафаккурида дунёвий билимлар учун курашни давом эттирди.

Фурқат ҳаёти ва ижодининг иккинчи даври энг ёрқин, энг жазм қилувчи давр бўлди. Бу даврда Фурқат Ўзбекистонда, юз берган тарихий ва сиёсий янги шароитлар таъсири остида Марказий Осиё феодал турмушининг асрлар бўйи давом этиб келган анъаналарини қоралаб, олға қараб дадил қадам ташлади, янги ғояларни, маърифатпарварлик ғояларини тараннум қилди. У Европа фани ва техникасини ўрганиш йўлига кирди. Фурқатнинг ажойиб, янги ва гўзал асарлари ана шу вақтларда вужудга келди, бу асарлар ўша вақтларда ўзбек халқи орасида рус тараққийпарвар маданиятини тарғиб қилишда муҳим роль ўйнади.

Фурқат ижодининг ўсишига А. С. Пушкин асарлари зўр таъсир кўрсатди. Фурқат А. С. Пушкиннинг баъзи бир асарлари билан 1889—1891 йилларда танишди, улар шоирнинг реализм ва бадий маҳорати уни мафтун қилди. Фурқат рус халқининг доно шоири ҳақида ўзбек ёзувчиларидан энг биринчи бўлиб фикр баён қилди.

Фурқат Ўзбекистон тарихида XX аср бошида ўз ватандошларини Европа фани ва техникасини ўрганишга баланд овоз билан, чин қалбдан ва очиқдан-очиқ даъват қилган ёзувчи сифатида танилгандир. Бу даврда Фурқат ўзбек халқининг машҳур мутафаккирмаърифатпарвари сифатида фаолият кўрсатди.

Фурқат ўз ҳаёти ва фаолиятининг учинчи даврида ўз юртидан ташқарида яшашга мажбур бўлди. Ёлғизлик, кенг халқ оммаси билан яқин алоқанинг бўлмаслиги шоирнинг дунёқарашига анча таъсир этди, албатта, унинг шеърлари ва хатларида тушкун-

лик, скептицизм ва ожизлик аломатлари пайдо бўлишини худди шундан келиб чиққан деб изоҳлаш мумкин.

Лекин Фурқат шу вақтларда ҳам мистикадан, аскетик ғоялардан узоқда турарди, у реализмга, ўзининг маърифатпарварлик ғояларига содиқ бўлиб қолди. Туғилган юрти Ўзбекистон ўз севган халқни ҳақидаги фикр-орзулар унинг қалбида сақланди. Мана шунинг учун XIX аср охири ва XX аср бошларида Ўзбекистондаги тараққийпарвар, ижтимоий-фалсафий тафаккурнинг ривожланишини Фурқатсиз, унинг ижодсиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

XIX аср охири, XX аср бошида Марказий Осиё халқлари маданияти хазинасига Ўзбекистоннинг энг яхши кишилар томонидан қўшилган ўзига хос, хусусиятлар Фурқат номи билан боғлиқдир.

Фурқат дунёқарашининг ва ижтимоий-фалсафий тафаккурининг шаклланиш даврида Марказий Осиё халқларининг ижтимоий ҳаётида эски муносабатлар емирилаётган ва янги муносабатлар вужудга келаётган эди. Сиёсий ҳаётдаги бу янги ҳодисалар таъсири остида, Россия билан бўлган иқтисодий ва маданий алоқалар таъсири остида ўтган асрнинг 80—90-йилларидаёқ Ўзбекистон зиёлиларининг демократик қисми намояндалари кўз ўнгида дунёни эскича англашнинг, тарихий жараёнлар ҳақидаги диний идеалистик тасаввурнинг беасослиги, ҳақиқатга хилофлиги тобора равшанроқ кўрина бошлади.

Зокиржон Фурқатнинг хизмати шундан иборатки, у XIX асрда ижтимоий тараққиётни тушунтиришнинг янги усулини топишга уринди, феодал-хонлик тузуми ва ўрта асрчилик идеологиясига қарши кураш олиб бориш учун тарихга, жамиятга нисбатан ўз янги қарашларини асослашга ҳаракат қилди.

Қонхўр ва ёвуз феодалларнинг зулм-зўравонликларини кузатган Фурқат, мамлакат қолоқлигининг, унинг кулфатли аҳволда қолишининг асосий сабаби узлуксиз давом этиб келган ўзаро уруш-жанжаллар ва қабилавий душманчиликда деб билди.

XIX асрнинг 90-йиллариёқ Фурқат бек ва хонлар урушларининг хонавайрончилик келтирувчи кучини тўғри тушуна олди, бу урушлар суғориш тармоқларини ҳам, аҳоли турмушини ҳам вайрон қилиб юборишга олиб келганини билди. Унинг фикрича, очкўзлик, ғаразгўйлик, текинхўрлик, хонлар ва бекларнинг жаҳолатпарастлиги тинч халойиқ учун беҳад офатлар

келтирувчи ўзаро уруш-жанжалларни келтириб чиқаради. Фурқат ғазаб билан бундай деган эди:

Қадим айём хонлар асрини кўрган, эшитганмиз,
Ҳар ойда бир тарафдин ёв чиқиб, элга зиён этди.

Бир-икки газ қизил чит найзаға боғлаб, алам
айлаб.
Қўшни тортиб, не ерларни торожу талон этди.

Кўп элни хуни ноҳақ қилди ул саффоки жоҳиллар,
Болоси етим, хотинларни бехонимон этди.

Қачон Русия аҳли қўйди юз Фарғона мулкига.
Мусулмонларни ул шўри балолардин амон этди²⁶.

Фурқат бу шеърда Ўзбекистонни Россияга қўшиб олиниши олдидан бўлган ўзаро хону бек уруш-жанжаллари манзарасини ҳаққоний равишда тасвирлади ва ундан кейинги даврда бу урушларнинг тўхтатилганини, халқни бу шўри балолардан қутулганини алоҳида ва тўғри кўрсатди.

Фурқат мамлакат халқларининг қолоқликда сақланишига жаҳолатпарастлик, зулматнинг ҳукмрон бўлиши, ҳокимиятнинг бошқарувчиларнинг маърифат ва маърифатпарвар кишилар ҳақида ғамхўрлик қилмасликлари энг асосий сабаб деб ҳисоблади.

Эсизким, бизни (нг) ўтмуш хону беклар
Кечиб ишратда зайн субҳу шомн.

Кетурмай ёнига бир аҳли дониш
Ўзига хос этиб неча авомн.

Чу илму фазл элини тутмадилар,
Қилибон тарбиятда эҳтироми.

Чу илм аҳлиға парво қилса эрди,
Булур эрдимуди давлатга ҳоми²⁷.

Фурқат шу фикрга амал қилиб, ўз ватандошларини Европа билимларини ўрганишга даъват қилди.

²⁶ Туркистон вилоятининг газети. 1903 йил 9 июнь, 22-сон.

²⁷ Ф у р қ а т. Танланган асарлар. Тошкент, 1958, 24-бет.

Шундай қилиб, Фурқат, хону бекларнинг ўзаро уруш-жанжалларини тугатишда, хонлик усул-идорасини битиришда, феодал-клерикал реакция билан курашишда, халқнинг маданий даражасини юксалтиришда Ўзбекистонни илмий ва техника жиҳатдан тараққий эттириш, мамлакат аҳолисининг моддий турмуш шароитини яхшилаш сабабини кўрди.

Фурқат тараққиёт манбаини фанда деб билди, у жонажон мамлакатни тараққий эттиришнинг асосий йўли хонлик усул-идорасини битиришда деб тасаввур қилди, халқ моддий турмушининг яхшиланишини ўз ватанининг куч-қудратига деб англади.

Аҳмад Дониш сингари Фурқат ҳам маърифат учун, рус, Европа маданияти учун, Ўзбекистон аҳолиси кенг табақалари манфаатлари учун хон усул-идорасига қарши кураш байроғини баланд кўтарди. Ватанпарвар, инсонпарвар ва маърифатпарвар Фурқат ўзининг бутун куч ва ғайратини, истеъдоди ва маҳоратини жонажон ўлкасининг тараққиёти шаъни учун ўзининг шу ишончлари, фикрлари тантанаси учун бағишлади. Комил ишончли маърифатчи Фурқат ўзининг шеърий ижодини сиёсий ғоялар билан маҳкам боғлади.

Шеърият Фурқат қўлида ўткир қурол бўлиб хизмат қилди. Унинг ёрдами билан Фурқат ўрта асрчиликка ва жаҳолатпарастликка қарши курашди.

Фурқат бадий адабиёт воситаси билан ўзининг тараққийпарвар ғояларини тарғиб қилишга, уни амалга оширишга, шу билан зулматдан ва ислом фанатизмидан озод бўлишда ҳамда руҳонийлар деспотизми таъсиридан қутулишда ўз халқига ёрдам беришга ҳаракат қилди.

Фурқат ўзининг «Шоир аҳволи ва шеър муболағаси хусусида» деган шеърида шеърият назарияси ҳақида жуда муҳим масалани илгари суради. У бу масалани олға суриш билан ҳаётдан, тажрибадан, замондан бутунлай ажралиб қолган, XIX аср охири, XX аср бошларидаги ўзбек адабиётида кенг тарқалган ва томир ёйган эски анъаналарга зарба бермоқчи бўлган, деб айтиш мумкин. Аҳмад Донишнинг ўткир ифодаси билан айтганда, ўша вақтларда ўзини олим деб ҳисоблаган муллаларнинг билим даражаси «Сайқалнома» сингари диний-этик романлар билан юзаки танишишдан нари бормасди²⁸.

Киши руҳининг қудратли воситаси бўлган поэзия-

²⁸ Аҳмад Дониш. Наводирол вақое. Сўз боши.

нинг Ўзбекистон халқлари орасида кенг тарқалгани сир эмас.

Фурқатнинг хизмати шундан иборатки, адабиётда тараққийпарвар йўналишни ҳимоя қилди, шоирларнинг муқаддас бурчлари шеърӣ асарларда ҳам, насрий асарларда ҳам воқеаликни акс эттиришдир деб билди. Бунинг зарурий шарти нарсалар дунёсини, ижтимоӣ ҳодисаларни кузатиш, мушоҳада қилиш ва ҳаётда кузатилган барча фактларни тўғри ифодалаш, улардан тўғри хулосалар чиқариш ва бу хислатларни ўз ижодида гўзал тасвир этиш деб билди. Фурқат бундай деб ёзди:

Ёзай нуқтан шоир аҳволидин,
Баён айлабон қийл ила қолидин.

На хуш кўрса оламда таъриф этар,
Ани яхши сўз бирла тавсиф этар.

Агар ўлса ҳар ерда бир яхши жой,
Музайян иморат ва ё ким, сарой.

Ва ё бўлса бир боғи олий мақом,
Киши бўлса хурсанд анда мудом.

Ва ё бўлса саҳройи доман васеъ,
Кўруб бўлса ҳар кимнинг кўнгли рафеъ.

Ва ё фазл аҳлики, топган камол,
Ва ё одамий бўлса соҳиб жамол.

Аларнинг хусусида шоир ҳамон
Демай яхши сўзни, начук дер ёмон²⁹.

Фурқат, унинг асарларидан билинишича, гўзалликни реал нарсалар дунёсида кўради.

Фурқат фикрича, шоир реал, моддий дунё одами-дир. Унинг вазифаси воқеликни ҳаққоний ифодалашдан, кишиларга руҳий озуқа беришдан ва ҳаётнинг маъносини ҳамда билимли бўлиш зарурлигини англашда кишиларга ёрдам беришдан иборат. Бошқача қилиб айтганда, Фурқат фикрича, шеър ва умуман

²⁹ Туркистон вилоятининг газети. 1891 йил 14 февраль, 6-сон//Фурқат. Таълавланган асарлар. Тошкент, ЎзФА нашри, 1958, 59-бет.

бадий адабиёт ҳаёт ва тажриба билан чамбарчас боғланган бўлиши керак.

Фурқат шоирнинг ҳаётни билиши зарурлиги ҳақидаги ўз фикрини асослаш мақсадида адабиёт тарихига мурожаат қилади:

Чунончи саёҳатда Саъдий юруб,
Қитобиға ёзди кўп ишлар кўруб.

Сафар айлади неча йил даҳр аро
Қилиб неча кун сайр ҳар шаҳр аро.

Ушал шаҳарларда тамошо қилиб,
Туруб неча кун анда маъво қилиб.

Кўруб ҳар нечук мардум ойинини,
Алар расму қонун ила динини.

Таажжуб қилиб ёзди гаҳ наср ила
Гаҳи назми тулу гаҳи қаср ила.

Қими кўрмаган ишга қилса ажаб,
Бировдин ажабдур анга бесабаб.

Чунончи биз эллар мусулмон эли,
Хусусан, бир оз халқи фарғон эли.

Бориб Русия шаҳрида турмаган,
Алар расму тартибини кўрмаган³⁰.

Шуни ҳам кўрсатиб ўтиш керакки, Фурқат ўзининг деярли ҳамма асарларини, айниқса 1890—1891 йиллар мобайнида ёзган асарларини адабиёт, шеърят, шоирнинг роли ҳақида ўзи баён қилган фикрлар асосида бунин назарий жиҳатдангина исботлаб қўйиш билан чегараланиб қолмай, амалий жиҳатдан ҳам кўрсатди, Фурқатнинг бу ҳаракати ўзини томонидан юқорида билдирилган фикрлар учун чиндан ҳам шохидлик бера олади. Фурқат гимназияни кўргандан кейин «Гимназия» деган шеър яратди, балетни томоша қилгач, «Концерт хусусида», рус мусиқасини эшитгач, «Нағма базми хусусида» шеърини ёзди ва ҳоказо.

Демак, адабиёт Фурқат учун энг муҳим ва бирдан-

³⁰ Фурқат. Танланган асарлар. Тошкент, 1958. 59—60-бетлар.

бир қурол бўлдики, унинг ёрдами билан у ўз ғоясини — ўша замоннинг ватанпарвар-маърифатпарвари, ил-ғор мутафаккири ғоясини тарғиб қилди.

Фурқатнинг қуйидаги сатрларини ҳаётнинг гўзал мадҳияси деб англамоқ керак:

Баҳор айёмида гул гашт этарға бир чаман бўлса,
Қилурға шарҳи ҳол, аҳли муҳаббат икки тан
бўлса.

Ҳазон айёмида ул тавба қилган бўлса ҳам
майдин,
Етиб майхораликнинг мавсуми, паймон шикан
бўлса.

Булут қатра фишону, руҳ афзо сабзалар хандон,
Ариғларнинг лабида сабзакори бир чаман бўлса.

Ҳаво ҳам мўътадил, ҳавзи мусаффо, сўффаий
дилкаш
Оқар сув ғалт уриб, себарга узра мавж зан бўлса,

Сабун лаъл бирлан шишаи байзоу олтин жом
Ушал мажлисда соқий бир нигори сиймтан бўлса,

Гул узра андалибу, сарвнинг бошида қумрилар
Юзу қад ҳасратидин оҳу фарёд айлаган бўлса,

Киши туби-ю кавсар, жаннату рўзвонни не
қилсун,
Жаҳон айвонида ҳосил бу янглиғ анжуман бўлса.

Суруру шодликни даҳр боғида начук кўрғай,
Камина Фурқатийнинг маскани байтул-ҳазан
бўлса³¹.

Фурқатнинг юқорида келтирилган «Баҳор айёмида» номли шеърисида зўр аҳамиятга сазовор бўлган муҳим жойларини бу ўринда кўрсатиб ўтишни истардик; шоир бу сатрларда ўзининг чуқур, таъсирли ва реалистик фикр-ўйларини чин қалбдан ва оташин туйғулар билан ифода қилади.

Киши туби-ю кавсар³²⁻³³, жаннату рўзвонни не
қилсун,
Жаҳон айвонида ҳосил бу янглиғ анжуман бўлса.

³¹ Ўша асар, 76-бет.

³²⁻³³ Афсонавий дароҳт.

Бу сатрлар шоирнинг ер юзидаги ҳаёт ҳақидаги хаёллари, орзулари, руҳининг абадий сўнмас сиймоси. Унинг бош асарларида дунёнинг реаллиги тўғрисидаги шу фикрлар ҳаммавақт мавж уриб туради.

Фурқат фаннинг аҳамияти ҳақида, фанни ўрганишнинг фойдаси тўғрисида, одам илм-фанни эгаллаши зарурлиги ҳақида ёзди ва гапирди. Бунинг учун у етарли даражада тарихий асосларга эга эди.

XV асрдаёқ Алишер Навоий реакцион ва жаҳолат-парастларни нафратлаб, илм-фанни улуғлаб куйлаган эди, XVIII асрда эса Бедил диний хурофотчиликни фош қилиб, илм-фанда доноликни ва халқ моддий ҳаётини яхшилаш йўлини кўрган эди.

Алишер Навоийнинг фан ва унинг аҳамияти ҳақидаги фикрлари Фурқатга маълум эди. Бундан ташқари, Фурқат Бедилнинг «Куллиёт» асарини ҳам катта қизиқиш билан ўқиди. Бедилнинг фан ва уни ўрганиш зарурлиги ҳақидаги фикрлари Фурқатни айниқса қизиқтирди.

Илм-фаннинг аҳамияти тўғрисида Бедил бундай деб ёзди:

То нагири зи илм хома бадаст,
Сурати ҳеч чиз нотавон баст.
Ғайри илм он чи карданат, рақам
Нест жуз жаҳлу жаҳл жумла одам,
Илм ҳаржо кафили тадбир аст.
Ғолибият далели таъсир аст³⁴.

Бу мисраларда Бедил фан толибинини рассомга ўхшатади ва фанни қаламга ташбеҳ қилади. Рассом қаламсиз ҳеч нарсанинг расмини чиза олмаганидек, илм-сиз киши ҳам ҳеч бир нарсанинг суратини — ҳақиқатни била олмайди. Илм ҳар ерда тадбирнинг кафилидир. Ғалаба таъсирининг далилидир.

Ёки яна:

Ҳарки шамъи зи илм дар гирад
То абад доғи марг напзирад³⁵.

Яъни, кимки шамини фан нури билан ёритса, у ҳаётда абадий яшайди.

Навоий ва Бедилларнинг бу маърифатпарвар ғоя-

³⁴ Бедил. Куллиёт, Ирфон, 21-бет.

³⁵ Уша асар, 24-бет.

ларини яхши' билган Фурқат илм-фан аҳамиятини ва уни эгаллашни тасвирлаш билангина чегараланмади, ватандошлар учун физика ва кимё билимларини билишнинг ҳаётий муҳимлигини асослаб бериб, у янада чуқурроқ фикрлар баён қилди. У замон билан бирга қадам ташлашни талаб қилди. Фурқат ижодидаги ил-ғор тушунча худди шу билан ифодаланади. Фурқат илм-фанни тарғиб қилувчи сифатида намоён бўлди. У бундай деди:

Жаҳон басту кушоди илм бирла,
Надур дилни(нг) муроди илм бирла.

Кўнгулларни(нг) сурури илмдандур,
Кўрар кўзларни(нг) нури илмдандур.

Керак ҳар илмдин бўлмоқ хабардор.
Булар ҳар қайси ўз вақтида даркор³⁶.

Фурқат ўз дўстларига қуйидаги сўзлар билан мурожаат қилиб, уларни илм-фанни эгаллашга чақирди:

Дейин сўз илмни(нг) хосиятидин,
Баён айлаб, анинг моҳиятидин.

Бу сўзни гўши бор одам эшитсун,
Ўзида ҳуши бор одам эшитсун!

Зиҳи даврони фархунда нишони,
Замон ўлди Ўрусия замони.

Таракқий қилди кундин-кунга давлат,
Бўлиб қонун ила расми ҳукумат.

Топарға илмни айлар жадаллар,
Топиб, айлаб анинг бирла амаллар.

Керак одамга қилғой илм ҳосил,
Жаҳондин ўтмагай то маҳз жоҳил³⁷.

Фурқат барча ўзбек болаларининг ўқишларини, ҳозирги замон фан ва техникасининг ажойиб ютуқ-

³⁶ Ф у р қ а т. Таъланган асарлар. Тошкент, 1958, 28—29-бетлар.

³⁷ Ўша асар. 26—28-бетлар.

ларини ўрганишларини орзу қиларди. У жаҳолатпарастликни нафратлади. «Жаҳолатпарастликдан барча чоралар билан қочмоқ даркор» деб ёзди у.

Фурқат нуқтаи назарича, жаҳолатпарастлик чиннакам дўзахдир, унда ёруғлик нурини кўриб бўлмайди. Фурқат тасавурида илм-фан инсонга йўл кўрсатиб турувчи шамчироғдир ва угина моддий дунёни, бутун жаҳонни англаш учун имкон беради. Фурқат фан олмос сингари ўткир ва абадий ҳаётдир, деган фикрни баён қилади.

Фурқат ўзининг «Илм хосияти» деган шеърида қадимги Юнонистонда — буюк олимлар: Афлотун, Гиппократ ва бошқалар ватанида ҳам фан учун кенг йўл очиб берилган ва уни юксалтирилганди деб кўрсади.

Александр Македонский ҳам илм-фан ютуқларидан фойдаланган:

Бор эрди тўрт минг соҳиб заковат,
Ҳамиша хизматида аҳли ҳикмат.

Алар-ҳар қайси монанд Арасту,
Хирадда балки Афлотунга қарши.

Алар ичра эди лекин Фалотун
Жамин илму ҳикмат бирла афзун.

Қилиб бир неча ҳикмат ошкоро,
Ажалга қилгудек бўлди мадоро.

Неча илму неча фан, андин ижод,
Ўлуб хосиятидин олам обод.

Скандар амри бирла ҳикмат ойнин,
Қилиб ойна андоғким жаҳонбин.

Жаҳонда хоҳ баҳру, хоҳ бардур.
Ўшал ойна ичра жилвагардур³⁸.

Қадимги юнон фанини жуда ҳам мақтагандан кейин, ойнаи жаҳон тўғрисида Фурқат қуйидаги хулосага келади:

Агар қилса жаҳонбинлик таманно,
Боқиб андин қилур эрди тамошо³⁹.

³⁸ Фурқат. Танланган асарлар. 1958, 26—27-бетлар.

³⁹ Шу ерда. 27-бет.

Бироқ Фурқат ўзининг зийрак фикрлари билан инсон билишининг нисбий характерини англади, юнон билими чегарали эканини билта олди, буни ўз шеъринда ифодалай олди:

Кўрар эрди қилиб анга назора,
Вале йўқ эрди сўзлашмоққа чора.

Иложин аҳли ҳикмат қилмади ҳеч,
Қилурди, лек илмин билмади ҳеч⁴⁰.

Фурқат фикрича, одамлар жаҳоннинг ҳар бир бурчагидан бир кеча-кундузда хабарлар олмоғи учун фақат энди вақт келди. Мана ҳозир:

Улуму фанда Афлотундин афзал,
Қамоли ақлу дониш бирла акмал.

Неча иш илм ила бунёд қилди,
Хусусан телеграм ижод қилди⁴¹.

Бу ўринда жуда муҳим бир фактни кўрсатиб ўтмоқ зарурки, Фурқат телеграфни рус олимларининг ихтироси деб ҳаққоний равишда ҳукм қилади.

Мамлакатни бошқарган собиқ хонлар ва беклар ўзбек халқининг ўтмишда техника, маданий ва ҳарбий жиҳатдан орқада қолишига сабабчи бўлганлар; Фурқат уларни дадиллик билан қаттиқ айблайди.

Ижтимоий тараққиёт жараёнига ўзига хос фикрлар билан баҳо бериб, Фурқат ўз асарида жаҳолатпарастлик ва турғунликка қарши курашди, Марказий Осиё халқларининг техника ва иқтисодий жиҳатдан юксалишини орзу қилди.

Бироқ, юқорида айтилган фикрлардан Фурқат ўз жонажон мамлакатининг бой маданий меросини унутган эканда, деган хулоса чиқмайди. Ҳеч бундай эмас. Шарқнинг энг йирик ёзувчилари ва мутафаккирлари: Саъдий, Навоий, Жомий, Бедилларнинг чуқур мазмунли тараққийпарвар ғоялари Фурқатни беҳад руҳлантирган. У ўз замонасининг илғор кишилари — Муқимий,

⁴⁰ Шу ерда. 27-бет.

⁴¹ Шу ерда. 28-бет.

Завқий, Асирий ва бошқа шоирлар билан энг яқиндан
дўстлик алоқасида бўлди.

Суворовки, эмиш бир катта одам,
Баҳодирлик била машҳури олам.

Эмиш Русияга сардори лашкар,
Юриб амри била бисёр аскар.

Сипоҳилик ишига моҳир эркан,
Кўп ишлар доғи андин зоҳир эркан.

Фурқат давом қилиб, Суворовнинг подшо томонидан
хўрланганини тасвирлайди:

Суворовни олиб ўзига бир кун,
Дедиким, «Нав законлар бирла қонун

Санга маъқул эмас бўлса, ўзунг бил,
Кетиб бундин бўлак ишни топиб қил!»

Суворовнинг ҳарбий ишлардан четлатилгани саба-
бини шоир қуйидаги сатрларда кўрсатади:

Сипоҳилиқ Суворов тарк этти,
Бор эрди ўзи қишлоқиға кетти.

Суворовнинг қишлоқдаги ҳаёти шоир томонидан қу-
йдагича тасвир қилинади:

Бориб деҳқончиликни қилди анда,
Тириклик айлади монанди банда.

Фурқат Россиянинг куч-қудратини деҳқонларда деб
билиади. Шоир давом қилиб, қишлоқ болаларини Суво-
ров ҳарбий ишга ўргатганини содда ва тушунарли тил-
да юксак бадий маҳорат билан тасвирлайди:

Йиғиб ёш болаларни баъзи авқот,
Яғоч милтиқ бериб айларди саллот.

Аларға ўзини сар аскар айлаб.
Қилич чўпдан ўзига дарбар айлаб,

Бериб машқин низом ила юрушни,
Туруб милтиқ отарни ҳам урушни.

Фурқат ўз қаҳрамонини камтар, оддий кишилар билан мустаҳкам алоқа боғлаган деб тасаввур қилди:

На иш бўлса ва лекин ҳар қаёнда,
Билур эди турубон ул маконда.

Юрар эрди бўлиб бир расми одам,
Ушал қишлоқ халқи бирла боҳам.

Сўнгра шеър муаллифи французларнинг Италияга қарши урушини ва подшо саройининг Суворовга мурожаатини тасвирлайди.

Чиқиб ул вақтда бир паҳлавони,
Жаҳонга номи шуҳрат топди они.

Фаранги эрди, аммо они зоти,
Баҳодир эрди кўп, Наполеон оти.

Уруш майдонида эрди ягона,
Анинг чун шуҳрати тўлди жаҳона.

Бориб кўп мамлакатга жанг қилди,
Тамоми Ёврупони танг қилди.

Қилиб ваҳм Овстрия подшоҳи,
Наполеонни қилурға садди роҳи,

Езиб Русиянинг шоҳига нома,
Етиб бу тарз нома ихтитома.

Езиб ул нома ичра бўлса на ҳол,
Ақидатлиқ кишидин қилди ирсол.

Замон саъд эрдию овони марғуб,
Етишди Русия шоҳига мактуб.

Келур кўп жанг ила найранг андин.
Италиё балки бизлар танг андин.

Таваққуъ ушбудир, эй шоҳ, сизга,
Суворовни юборинг эмди бизга.

Берайлиқ иккимиз ҳам анга лашкар,
Бўлуб жанг айласин сардори аскар.

Суворовга новозиш нома ёзди,
Раму андуҳдин ани чиқозди.

Қўйиб қўл, айлаб ул хатга нишона,
Ўз адютантидин қилди равона.

Шоирнинг фикрича, Павел томонидан ҳақоратланган ва хўрланган Суворов бошқа подшо мактубини тан олмайди ва унинг олдига боришни истамайди:

Суворов айди: «Ман бечора одам,
Манга деҳқончилик кори мусаллам.

Ушал айғон Суворов мен эмасман,
Қилинг бовар, буни ёлғон демасман,

Қила билмас сипоҳилик ишнини,
На қилсин ман каби қари кишини».

Чопар шундай жавоб олгандан кейин бир неча оғиз ватанпарварлик сўзларини айтади. Шундан кейингина ҳақиқий ватанпарвар Суворов, Фурқатнинг ёрқин тасвирича, подшо олдига боришга рози бўлади:

Деди қосидки: «Йўқ-йўқ, сизга мактуб.
Ёзилган сўз тамоми сизга мансуб».

Уқуб анда Суворов шод бўлди,
Бузулган хотири обод бўлди.

Фурқат одилона гапирганидек, Суворов рус қўшинларига бош бўлиб, Россияга шон-шарафлар келтиради:

Бўлиб Русияга сардорн лашкар,
Бериб Овистрия шоҳи аскар.

Қилиб саъю тараддуд хаттил имкон,
Равона бўлди андин шаҳри Милон.

Фарангилар била жанг айламоққа,
Алар аҳволини танг айламоққа.

Қўшулуб руси бирла руми сарбоз
Етиб Милонга қилди жанг оғоз.

Уруштилар фаранги бирла чандон,
Қим онинг йўқ баён этмоққа имкон.

Фаранги тоқат этмай қочти охир,
Қора тупроқ бошиға сочти охир.

Бўлуб ҳоли алардин шахри Милон,
Халойиқ бўлдилар кўп шод-хандон,

Қириб Милонни лашқаргоҳ қилди,
Улуғларни ҳама огоҳ қилди.

Шуни айтмоқ керакки, Фурқат шу шеърда ўзбек ижтимоий тафаккури тарихида биринчи бўлиб лашқарбоши Суворов образини жангчи сифатида, доно мўйсафид сифатида, халққа, деҳқонларга яқин турган содда киши сифатида кўрсатди. Фурқат ўз интилишларининг демократик намуналарини ва ўз фикрларининг ватанпарварлик тўлқинларини шу билан ифода қилди.

Истиора, мавҳум тушунчаларни бадий образларда бериш Шарқ адабиётининг хусусиятидир, бу усул Фурқатнинг бадий юксак шеъри «Сайдинг қўябер, сайёд!»⁴² да ўз мукамал ифодасини топди. Китобхон бу шеърдаги шоир фикрини, золим-зўравонларга қарши норозилик ғоясини, эркинлик, озодлик, ҳуррият ғоясини дарҳол пайқай олади, шоир буни юксак бадий моҳирлик билан тасвирлайди.

Шу шеърда Фурқат китобхонни чуқур психологик, ҳаяжонлантирувчи сатрлар билан ўзига мафтун қила олганини аниқ кўраемиз. Бу шеърнинг дастлабки сатрлари қуйидагича:

Сайдинг қўябер сайёд, сайёра экан мандек,

Ол домини бўйнидин, бечора экан мандек.

Ўз ёрини топмасдин овора экан мандек,

Иқболи нигун, бахти ҳам қора экан мандек.

Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мандек,

Куйган жигарп-бағри садпора экан мандек.

Асл маъносини олганда бу ўринда Фурқат ўзини кийикка ўхшатиб, ўзи ҳақида сўзлайди. Сайёдни чоризмга ўхшатади, чунки чоризм сиёсати туфайли Фурқат ўзининг севган мамлакатидан қувғин қилинган эди.

⁴² Фурқат. Таъланган асарлар. 1958, 149—150-бетлар.

Фурқат зилол сувли тоғ-тошларда учиб юрган қушлар-
дек эркин нафас олишга ҳаракат қилади.

Шоир озодлик душмани сайёдни яхши сўзлар билан
ишонтиришга, уни ўз қора ниятидан воз кечишга ундай-
ди. У бундай деб ёзади:

Саргашта бу водийда бир бошига раҳм эткил,
Йўқ тоқати бандингга, бардошига раҳм эткил,
Йиғлаб сенга термулур, кўз ёшига раҳм эткил.
Раҳм этмасанг ўзига, йўлдошига раҳм эткил.

Лекин ўз уринишининг фойдасизлигини кўрган Фур-
қат сайёддан асирни озод қилишни, қуллик занжирини
парчалаб, озодликка чиқаришни илтижо қилади:

Кес риштаниким: қилсун чапақлар отиб аста,
Ҳажрида алам тортиб, бўлди жигари хаста,
Тоғларга чиқиб бўлсун ёри била пайваста,
Кел, қўйма бало доми бирла они вобаста.

Беш кун сани даврингда бечора хиром этсун,
Оҳулар ила ўйнаб, айшини мудом этсун,
Ёмғир суви тўлганда, тоғ лолани жом этсун,
Ҳаққингга дуо айлаб, умрини тамом этсун.

Фурқат шу сатрлари билан ўзининг ва халқининг
мамлакатда доимо озод, эркин, ҳур ҳаёт кечиришини
жон-жаҳди билан орзу қилади, шунга қизғин истак
билдиради! Фурқат озодлик, эркинликка эришишининг
чинакам йўлини тополмай, азоб чекди. У кийикни асир
олган сайёдга гоҳ илтижо қилса, гоҳ озодлик ва эркин-
ликка чиқмоқ учун тақдирга ёлворади. Лекин бу йўллар
билан у ўз мақсадига етолмади ва ета олмас ҳам эди.
Мана шу сабабдан Фурқат сайёдни одам ўлдирувчи
деб, унга лаънат тошларини ёғдиради:

Бечорани зулм айлаб, қўл бўйнини боғлабсан,
Ҳар сори чекиб-судраб, ўлдиргали чоғлабсан,
Кўксини жафо бирла лола каби доғлабсан,
Сот манга, агар қасдинг олғувчи сўроглабсан.

Фурқат бахтли ҳаёт йўлини қидирган эди, аммо бу
йўлда адашиб қолди. У тўғри йўлни, ер юзида ажойиб
ҳаёт кечириш учун кураш йўлини топа билмади, ҳолбуки
Фурқат бунни ўта иштинёқ, ўта ҳавас билан орзу қилган
эди.

Фурқатдаги тушкунлик руҳи ва скептицизм майил-лари ўз даври шароитларининг оғирлигидан келиб чиқди. Шоир ўзи ҳақида:

Дар ватан аз жабр гардун хурами моро набуд,
Ин чи тоъль будъ ё раб дар ғариби ҳеш нест.

Маъноси: муҳит жабру ситами туфайли ватанимда шодлик кўрмадим, бу яна қандай ҳолки, ғарибликда ҳам яхши бир кун кўрмадим.

Фурқат ижодидаги бу хилдаги кайфиятлар унинг ижодини учинчи даврида, қувғинликда, яна ҳам кўпроқ азоб-уқубатда, ўз жонажон юртидан узоқда юрган даврда айнақса кучли намоён бўлди.

Ҳамма гап унинг якка-ёлғиз бўлиб қолганида, унинг қарашларида зидлик мавжудлигидадир. Мана шунинг учун ҳам у баъзи вақтларда шикоят ва маъюслик дарёсига фарқ бўлиб қетарди, олам ҳаёти унга оқин сувдай ўткинчи, бебурд эди.

Ғам сели била кўнгли вайронага ўхшайдур,
Фурқатда бу Саъдулло ҳайронага ўхшайдур⁴³.

Фурқатнинг тақдири аянчли эди.

Лекин, Фурқат дунёқарашининг тараққийпарвар, маърифатпарвар томонлари унда дунёга оптимистик нуқтаи назардан қарашни мустаҳкамлади, унинг қоронғулик устидан ёруғлик, жаҳолатпарастлик устидан маърифат тантана қилишига бўлган ишончини кучайтирди.

Ўз замонасининг ўзбек ёшларига мурожаат қилиб, шоир бундай деди:

Керак ҳар илмдин бўлмоқ хабардор,
Бўлар ҳар қайси ўз вақтида даркор.

Дариғо, Фурқатий, беилм қолдим,
Ўзимни жаҳл зиндонига солдим⁴⁴.

Зокиржон Фурқат ажойиб ватанпарвар, эркинлик куйчиси, маърифатпарвар ва улуг шоир эди, у Ўзбекистонда революцион-миллий озодлик ҳаракати тонгида етишган, ўзига мафтун этувчи ажойиб сиёсий ва лирик шеърлар ижод этган доно ёзувчи эди.

⁴³ Ф у р қ а т. Танланган асарлар. 1958, 150-бет.

⁴⁴ Шу асар, 29-бет.

Аҳмад Дониш ва Фурқатнинг энг яхши ғоялари демократ-шоир Муқимий томонидан юксак баҳоланди, ҳимоя қилинди; Муқимийнинг ижоди XIX аср охири ва XX аср бошларида ўзбек адабиёти ва ижтимоий тафаккурининг ривожланишида янги поғона бўлди.

МУҚИМИЙ ИЖОДИ

Аҳмад Дониш ва Зокиржон Фурқатнинг энг яхши анъаналари билан бойиган ўзбек тараққийпарвар ижтимоий тафаккури XIX аср охири ва XX аср бошларида ўз таъсир доирасини кучайтирди ва кенгайтди. У ўзининг ривожланиш йўлида ҳукмрон феодал, шу билан бирга буржуа идеологиясининг ҳам қаршилигига дуч келди.

Уша вақтларда буржуа муносабатлари ўз мавқеини тобора кўпроқ мустаҳкамлай борди, хусусан савдо, ҳунармандчилик ва саноат марказларида, масалан, Тошкент, Қўқон, Самарқанд каби темирйўлларга яқин жойларда бу мавқе айниқса кучая борди. Мулкдор табақалар орасидан завод ва фабрика эгалари чиқа бошлади, булар чор мустамлака маъмуриятига қарам бўлсаларда, лекин «чет эл кишилари» билан рақобат қила бошлаган эдилар. Уларнинг ҳам ўз идеологларни пайдо бўла бошлади. Бу идеологлар чор маъмурияти қўл остида бўлган «Туркистон вилоятининг газети» редакциясида, суд органларида амалдор, адвокат, таржимон ва ҳоказо лавозимларда ишлаб, дунёвий билимлар тарафдори бўлиб ҳаракат қилдилар.

Пахтачиликнинг юксалиши, пахта тозалаш қорхоналарининг пайдо бўлиши, умуман товар ҳўжалигининг ўсиши билан бирга ёлланиб ишловчи ишчилар юзага кела бошлади, уларнинг сони кун сайин кўпая борди.

Айниқса, Тошкент, Фарғона ва Самарқанд вилоятларида деҳқонлар ва ҳунармандларнинг табақаларга бўлиниши тез суръатлар билан ўсди. Марказий Осиёнинг қишлоқ ва шаҳарларида яшовчи меҳнаткашлар ваҳшийларча эксплуатация қилинардилар, қулликда эзилардилар, миллий мустамлака зулмини тортардилар ва оқибатда аянчли, оч-яланғоч кун кечирмоққа мажбур бўлардилар. Солиқ ва йиғимлар узлуксиз кўпайиб борди. Чор амалдорлари ҳаддан ортиқ зўравонлик ва босқинчилик қилдилар. Бу аҳволларнинг ҳаммаси кенг халқ оммаси орасида жуда ҳам кучли норозиликлар туғдирди, баъзан бу норозиликлар очиқ ҳужум тусини олди

ва ҳатто чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатига қарши қурулли қўзғолонга ҳам айланди.

Озодлик ҳаракатининг ўсиши, синфий қарама-қаршиликлар ва синфий курашнинг ўткирлашуви тараққийпарвар ижтимоий тафаккур доирасини кенгайтирди, унинг вакиллари олдига янги вазифалар қўйди. Жамиятнинг, моддий ҳаётнинг янги шароитлари тараққийпарвар ижтимоий тафаккур олдига янги талаблар қўйди. Бу вақтда Аҳмад Дониш вафот этган, Фурқат эса чет элда яшарди.

Ўзбекистоннинг ўша вақтдаги ижтимоий ҳаётидаги муҳим масалалар халқ оmmasи орасидан чиққан ва халқ билан бевосита боғланган зиёлилар — ёзувчилар ва муаллимлар ҳолида ўз аксини топа бошлади. Аммо, шунинг айтиши керакки, бу зиёлиларнинг фаолиятлари тарих фанисизда ҳали етарли ўрганилган эмас.

XIX аср охири ва XX аср бошларида тараққийпарвар ўзбек ижтимоий тафаккури ва адабиёти намояндалари орасида Муқимий энг олдинги сафда туради. Муқимий Марказий Осиёда ҳали унчалик мустақамланмаган янги демократик адабиёт оқимининг энг яхши, энг зўр, энг буюк вакили сифатида ўзбек халқи тарихидан ўрин олади. У ўзининг бадий асарларида кенг омманинг қайфиятларини ифода қилди, маърифатпарвар кишилар билан бирга клерикал идеологияга қарши ўзига хос усулда дунёвий билимларни эгаллаш учун, энг яхши ҳаёт кечирини, айниқса деҳқонлар аҳволини яхшилаш учун кураш олиб борди.

Муқимий дунёвий ҳаётни тан олди, аскетизмни инкор этди. У маиший бузуқчиликларни қоралади, ҳунарни, дунёвий билимларни ўрганишга даъват қилди, жаҳолатпараст муллалар, «авлиёлар»ни танқид қилди, бебошликка, зўравонликка, зулмга қарши қаттиқ норозилик билдирди.

Муқимийни хизмати шундан иборатки, у ўзбек фольклоридан, адабиётдаги кўп асрлик демократик анъаналардан фойдаланди, ўз асарларида маҳаллий бойларга, чор амалдорларининг зўравонликларига ва зулмга қарши халқ оmmasининг норозилигини, қаҳр-газабини ўткир сатрларда чин қалбдан акс эттирди.

Муқимий ўзбек адабиётида мистикага, клерикал ғояларга қарши ўлароқ, реализм йўлини олға сурди, Муқимий ўз даврининг кундалик муҳим мавзуларида юксак даражали сатирик асарлар яратди, бу асарларда у эксплуататор синф вакиллариининг жирканч башарасини очиб ташлади, XX аср бошларидаги ўзбек

танқидий ижтимоий тафаккурини ўткирлаштирди, илдамлаштирди.

Уша даврдаги ўзбек тараққийпарвар ижтимоий тафаккури ва адабиёти ривожланишининг тарихини англамоқ учун машҳур демократ шоир, ватанпарвар ва мутафаккир Муқимийнинг ижодини албатта ўрганмоқ зарур.

«Записки Восточного отделения русского археологического общества»нинг IX жилди саҳифаларида Н. Остроумов 1895 йилда шоир Муқимий ҳақида рус тилида биринчи марта хабар ёзди. Бу хабарда қуйидагилар айтилади:

«Ака-ука Каминскийларнинг Қўқон конторасида бош бошқарувчи бўлиб турган Виктор Дмитриев—Ахматов деган киши юз минглаб пул билан кенг савдо-сотиқ олиб борган. 1889 йилда тафтиш қилинганда 16 минг сўм кам чиққан. Буни пайқаб қолган Виктор Дмитриев яна 300 минг сўмча пул олиб, қочиб кетган, 1892 йилда эса унинг (Ахматовнинг) иши судда кўрилиб, жавобгарликка тортилган. Бироқ маҳаллий шоир Мадамий-хўжа (Муқимий) ўз шеърларидан бирида Викторбой ҳақида суддан олдинроқ ҳукм чиқарган».

Н. Остроумов Қўқонда бўлган вақтда ўзбек халқ ҳофизларининг қўшиқларини эшитган ва бу ҳақдаги ўз таассуротларини қуйидагича баён этган:

«Бу учта ашулачи бир қанча ашулалар айтишди, шу жумладан, «Викторбой» деган сатирик ашулани ҳам айтишди. Ашулачилар қўлларига патнус олиб, ҳамда ҳам завқланиб жўр қилишди, кўчалардаги тўда-тўда одамлар мароқ билан тинглашди».

Юқоридаги ахборот шундан далолат берадики, Муқимий XIX асрнинг 90-йилларидаёқ сатирик шоир сифатида оддий кишилар орасида машҳур бўлган.

Муқимий сатираси қамбағаллар устидан зулм ўтказиш ва ўғрилиқ йўли билан бойлик орттирадиган мулкдор синфларнинг иккиюзламачилигини, макр-ҳийласини ва очкўзлигини моҳирона фош қилиб беради.

«Туркистон вилоятининг газети» 1891 йил 26 октябрдаги 41-сонида Муқимийнинг «Навбаҳор» шеъри босилди. Муқимийнинг бу шеъри, унинг бошқа шеърлари каби, қувноқ руҳ ва янги фикрлар билан тўла. Бу шеърлар тўғрисида ушбу асарнинг кейинги саҳифаларида сўзланади.

1893 йилда Муқимийнинг биринчи қўлёзма «Баёзи» чиқди. Бунда унинг лирик шеърлари ва ўзидан илгари

ўтган Навоий, Жомий, Бедил ва бошқа шоирларнинг ғазалларига боғлаган мухаммаслари киритилган.¹

1899—1903 йилларда «Катта баёзи Муқимий»нинг қўлёзмаси ёзиб тугалланган, уни шоирнинг ўзи ёзган эди. «Баёзи Муқимий ва Фурқат» шубҳасиз илмий жиҳатдан аҳамиятга эгадир, бу баёз 1903—1904 йиллардаги қўлёзма шаклида ҳозиргача сақланади. Муқимий ва Фурқат шеърларининг бу ҳамма қўлёзмалари ва хатлари улар ижодидаги эволюцияни тушуниш учунгина аҳамиятли бўлмай, ўзбек тараққийпарвар адабиёти ва ижтимоий тафаккури соҳасидаги машҳур намоёндаларнинг ижтимоий қарашлари ривожланишининг боришини англаш учун ҳам керакдир.

1903 йилда «Туркистон вилоятининг газети»да Муқимийнинг зилзила натижасида вайрон бўлган Андижонга бағишланган шеъри босилди. Ушбу асарнинг олдинги сўхифаларида кўрсатиб ўтилганидек, Муқимийнинг шу асаридаги мазмун реалистик асосдадир. Муаллиф халқ оmmasига чуқур хайрихоҳлик билдиради, шу билан бирга ўзининг демократик орзу-хаёлларини изҳор қилади.

Муқимийнинг таржиман ҳоли ва ижоди ҳақида «Туркистон вилоятининг газети» ўзининг 1907 йил 72-сонида мақола босди.

Литографияда босилган баёзларнинг деярли ҳаммасига Муқимийнинг шеърлари ёки сатирик асарлари зарурий тартибда, албатта, киритиларди. Бу ҳол шоирнинг кенг омма орасида танилиб, машҳур бўлганлигини кўрсатади, баёз нашр этган кишилар эса, Муқимийнинг номидан ўзларининг чирик мақсадлари учун фойдаланишга уринганлар. «Баёзи янги», «Баёзи Ҳазиний» ва бошқаларни мисол тариқасида кўрсатиб ўтиш мумкин.

«Баёзи Ҳазиний»да Муқимий шеърларига йигирма бетдан ортиқроқ, «Баёзи янги»да эса саккиз бет ўрин берилган. Шу тўпламларнинг мазмуни билан танишиб чиқилганда, Муқимийнинг, Фурқат ва Завқийларнинг шеърлари ўзининг юксак мақсадни кўзда тутганлиги, ғоявийлиги ва халқчиллиги билан фарқ қилганлигини билиш қийин эмас.

Маълумки, Ўзбекистонда тўплам ва баёзлар хусусан 1905 йилдан кейин кўплаб пайдо бўла бошлади. Ҳозирги вақтда 100 дан ортиқроқ номда тўплам ва баёз-

¹ Муқимий. Муқимий баёзи. Қўлёзма. Қўқовдаги Муқимий музейида сақланади.

лар мавжуддир. Шеър тўпламларидан иборат бу баёз саҳифаларида турли ижтимоий ва сиёсий гуруҳларнинг ғоявий соҳадаги курашлари ифода этилгандир; бу ҳақда ушбу китобнинг олдинги саҳифаларида айтиб ўтган эдик. Шунини таъкидлаб ўтиш керакки, бу тўпламлар юзасидан махсус илмий-текшириш ишлари олиб бориш зарур, чунки бу тўпламда клерикал, декадент адабиёт билан жўшқин руҳ, оптимизм ва нодир тараққийпарвар ижтимоий фикр ўртасида давом этган ўткир ва қаттиқ курашни ўрганиш мумкин.

Муқимийнинг «Девони Муқимий ва ҳажвиёт» деган шеърлар тўплами 1912 йилда Тошкентда литографияда кам нусхада босиб чиқарилди. Бу тўпламга Муқимий асарларидан ташқари, Фузулий, Фурқат каби шоирларнинг ғазаллари ҳам киритилган. Суз бошисида Муҳаммад Аминхўжа (тахаллуси Муқимий)нинг қисқача (22 сатрдан иборат) таржимаи ҳоли берилган. Шу тўпламнинг 144-бетида Муқимийнинг 1270 сатрдан ортиқ шеъри бор. Бундан ташқари, шу китобда Муқимийнинг Фурқат билан Завқийга ёзган хатлари, Сақога мухаммас қилган ғазаллари ҳам бор. Демак, бу тўплам Муқимийнинг ижодини ва дунёқарашини ўрганиш учун инқилобдан илгари кенг тарқалган манбалардан бири бўлиб хизмат қилади.

Муқимийнинг яна 18 та хати бор, бу хатлар ўша вақтларда Петербург ва Москвада яшаган Рўзимат исмли жиянига ёзилган. Бу хатлар ҳозир Қўқондаги Муқимий музейида сақланмоқда².

Хулосада шунини айтмоқ мумкинки, шоир ва мутафаккир Муқимийнинг асарлари деярлик тўла сақланган бўлиб унинг ижодини илмий жиҳатдан текшириш учун барча шароитлар яратиб берилди.

Матбуотимиз саҳифаларида ўзбек ва рус тилларида Муқимий ижодининг баъзи томонларига оид жуда муҳим мақолалар босилди. Бироқ, шуларга қарамасдан, унинг таржиман ҳоли, ижоди ва дунёқарашига бағишланган монографиялар, илмий асарлар ҳали ҳам камдир.

Демократ шоир вафотига 35 йил тўлиши муносабати билан 1938 йилда ўтказилган юбилей Муқимийни кенг китобхонлар оммасига таништиришда ва унинг ижодини ўрганишда жуда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

² Каримов Р. Муқимийнинг ижтимоий қарашлари. Ўзбекистон Давлат университети кутубхонаси.

Юбилей муносабати билан унинг ижоди ҳақида анчагина яхши мақолалар ёзилди.

Истеъдодли ва севикли ўзбек шоири марҳум Ҳамид Олимжоннинг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журнаlining 1938 йилдаги 5-сонида босилган мақоласини бу ўринда ҳаммадан илгарини кўрсатиб ўтмоқ керак.

Ҳамид Олимжон шу мақоласида Муқимийнинг таржимаи ҳолига онд муҳим маълумотлар келтиради, унинг асарларидан жуда кўп мисоллар келтириб, уни XX аср бошларидаги ўзбек адабиётида реализмнинг машҳур вакили деб таърифлайди, шунингдек, Муқимий зўр санъаткор, ўз замонасидаги Ўзбекистоннинг ўзига хос ижтимоий ҳаётини ажойиб тасвирловчи кишидир, деб кўрсатади. Унинг шеърларининг асосийлари жўшқин ифодали, ҳамоҳанг, раvon ва ўзига жазм этувчидир.

Муқимийнинг хизматларини кўрсатиб Ҳамид Олимжон бундай деб ёзди:

«Муқимийнинг сатирик шеърлари биринчи бўлиб ўзбек адабиётига мазлум халқнинг ўз душманларига бўлган нафратини, туйғуларни киритди»³.

Ҳамид Олимжон Муқимийни ўзбек демократик адабиётининг энг йирик вакили сифатида ана шундай таъриф қилди.

1942 йилда Муқимийнинг «Танланган асарлари»⁴ ни нашр этди. Бу тўпламни Ғ. Ғулом нашрга тайёрлаган, Уйғун таҳрир қилган эди.

Кириш мақоласини шоир Уйғун ёзган. Бу мақолада Муқимийнинг таржимаи ҳоли тўғрисида, унинг ижодидаги ғоявий манбалар ҳақида қисқа маълумотлар берилди. Шу мақолада кўрсатилишича, Муқимий, Навоий, Жомий, Фузулий ва Бедил асарларини ўрганган. Уйғун, шунингдек, Муқимийнинг Фурқат билан дўстлигини кўрсатиб ўтади, Муқимий ўзбек адабиётида ўз мактабини тузганлигини, у лирик шоиргина бўлиб қолмай, ажойиб ҳажвчи, мафтун этувчи идрокли санъаткор ҳам эди, деб таъкидлайди.

1947 йил июнь ойида Ўзбекистон Фанлар академиясининг сессиясида «Муқимий асарларида ижтимоий қарашлар» мавзунда қилган маърузаси аҳамияти жиҳатидан қизиқарли бўлганини кўрсатиб ўтиш лозим. Ойбек Муқимий ижодига умуман юксак баҳо бериб, бундай дейди: «Муқимий зўр истеъдодли, кенг маълумотга эга ва софдил киши эди. У ўз истеъдодининг ўтқир-

³ Ўзбекистон адабиёти ва санъати журналин. 1938 йил, 5-сон.

⁴ Муқимий. Танланган асарлар. Тошкент, 1942.

лиги ва маҳоратининг зўрлиги билан ҳам, шунингдек, мавзусининг хилма-хиллиги ва тасвирда реал ҳаёт ҳодисаларини ишлата билиши билан ҳам жуда машҳур эди».

Муқимий эски қарашларни куйловчи шоирлардан фарқ қилиб, ўзбек поэзиясини янги қарашлар билан бойитди, бу қарашларни уни ўраб олган воқеликнинг ўзидан олди, деб тўғри кўрсатган эди Ойбек.

Муқимийнинг «Танобчилар», «Масковчи бой», «Тўй», «Баччағар» ва «Саёҳатнома» шеърлари Ойбек маърузасида кенг ёритилди. Ойбек бу шеърларнинг мазмунидаги фикрларни ишонarli қилиб берди. Ҳақиқатан ҳам шоир ўз шеърларида бойлар, мансабдорлар, руҳонийларнинг меҳнаткаш халқнинг кўз ўнгида эксплуататор синфларнинг асл моҳиятини очиб беришга уринган эди.

Шу сатрлар муаллифнинг асарида⁵ Муқимий демократ-шоир сифатида, ўзбек тараққийпарвар ижтимоий тафаккурининг кўзга кўринган вакили сифатида тақдим этилади.

«Адабиёт тарихи бўйича дарслик» китобида Муқимий ижоди қуйидагича тасвирланади:

«Муқимий... машҳур ўзбек шоири, Қўқонда туғилган. Камбағал ноной онласидандир».

Муқимий сатираси ҳақида тўхталиб, муаллиф бундай деб ёзади:

«Бундай асарлар жамоатчилик орасида катта таъсирга эга эди; қўлда кўп нусхада кўчирилиб, дўкон эшикларига, дарвозаларга, деворлар ва дарахтларга илиб қўйиларди, бозорларда қўлдан-қўлга ўтарди ёки бозорларда, халқ сайилларида ўқиларди»⁶.

«Ўзбекистон халқлари тарихи» китобининг иккинчи жилдида Муқимий ҳақида фақат бир бет ёзилган, бунда Муқимийни халқ шоири дейилади.

«Муқимий мазлум ва ҳуқуқсиз деҳқонлар оммаси ва шаҳарлик камбағал кишиларнинг ҳаётини куйловчи шоир эди. Унинг ижодига демократик интилишлар ва ғоялар сингган»⁷.

«Ўзбекистон тарихи» 1-жилд иккинчи китобда⁸ Муқимий ҳақида мукамалроқ маълумот берилди.

⁵ Мирза Бедилнинг фалсафий қарашлари. Тошкент, 1958.

⁶ К л я м о в и ч Л. Хрестоматия по истории литературы. М., 1947. С. 438.

⁷ История народов Узбекистана. Т. II, Ташкент, 1947, С. 330.

⁸ Ўзбекистон тарихи. 1-ж., иккинчи китоб, 1957, 184—186-бетлар.

Ўзбекистон ва Тожикистондаги олий, ўрта ва бошланғич мактабларнинг ўқув плани ва программаларида Муқимий ижодига анча ўрин берилади.

Муқимий (бир жойда муқим яшовчи) тахаллуси билан машҳур бўлган Муҳаммад Аминхўжа Мирзахўжа ўғли Ўзбекистоннинг Фарғона водийсидаги Қўқон шаҳрида 1850 йилда туғилди ва ўша ерда 1903 йилда вафот қилди. Унинг отаси Мирзахўжа тахминан 1830 йилда Тошкентдан Қўқонга келган. Муқимийнинг оиласи доим муҳтожликда яшаган. Мирзахўжа нонвойлик қилиб, ўз оиласини қийинчилик билан боқса ҳам, у ўғлининг тарбиясига жиддий аҳамият берди ва илмли қилиш учун ҳаракат қилди. Муқимий дастлаб Қўқонда ўқиди. Унинг фан, адабиёт ва маданиятга муҳаббати шу ерда пайдо бўлди. Лутфий, Навоий, Жомий, Машраб, Бедил ва бошқаларнинг ижоди билан танишди.

XIX асрнинг 70-йилларида Муқимий Бухорога келиб, шу ердаги мадрасалардан бирида ўқиди. Бухорода бир неча йил истиқомат қилган Муқимий Бухоро шоирларининг асарларини ўқиди, хусусан, Турди — Фароғий ижодини ўрганди. Муқимий Аҳмад Дониш билан шахсан таниш бўлган дейиш ҳам мумкин, негаки, уларнинг қарашлари бир-бирига жуда ҳам ўхшаб кетади. Аҳмад Дониш Бухоро амирининг идора қилиш тизимини танқид қилди. Муқимий эса ўзининг дастлабки шеърларида Қўқон хони Худоёрхоннинг усул-идорасини танқид қилди. Аҳмад Дониш амалдорлар ва бойларнинг айш-ишратини, бузуқлигини жуда ҳам ҳаққоний равишда танқид қилди, Муқимий эса, мулкдорларнинг очкўзлигини, нафси бузуқлигини ва зулмини аниқ далиллар билан моҳир санъаткор сифатида тасвирлай олди. Аҳмад Дониш Бухоронинг жаҳолатпараст руҳонийлари устидан ғазаб билан кулди. Муқимий эса ўз истеъдоди билан реакцион руҳоний вакиллари алдамчи, фирибгар, дунёда энг паст махлуқ эканликларини тасвирлаб берди.

Муқимий ўтган асрнинг 70-йиллари охирларида, Бухоро мадрасасида таҳсилни тамомлаб, Қўқонга қайтди. Қўқонда у тараққийпарвар шоир ва ёзувчиларга йўл-йўриқ кўрсатиб турувчи сиймо бўлди. Қуйидаги ҳол жуда ҳам диққатга сазовордир: Фурқатнинг хабар қилишига қараганда, 1882 йилда Қўқонда Муқимий бошлиқ адабий тўғарақ ташкил этилган. Тўғарақка Фурқат билан бирга Завқий, Муҳйи ва бошқа шоир ва ёзувчилар кирганлар.

Қўқонда адабий тўгарак тузилганлиги ҳақида Фурқат бундай деб ёзади:

«24 ёшга тўлган чоғимда (яъни 1882 йилда И. М.) қўқонлик муносиб ва билимдон кишилар билан танишдим, тез-тез учрашиб туришим натижасида улардан кўп фойдали нарсалар ўргандим. Шу даврдаги шоирларникига, масалан, мавлоно Муҳйи, мавлоно Муқимий, мавлоно Завқий ва бошқаларникига бориб турдик. Улар билан доим учрашиб, шеърлар ёздик»⁹.

Фурқат яна давом қилиб, «Бошқа шоирлар ҳам бунга қизиқардилар ва тўгаракка қатнашиб турардилар» деб кўрсатди.

Муқимий ёши улуғ ва моҳир санъаткор-шоир бўлганлиги учун тўгаракда пешқадам ҳисобланарди. Тўгарак қатнашчилари Ватанга, ўз халқига, ўзбек адабиётига хизмат қилишдан, руҳонийларнинг зўравонлигига, адабиёт ва шеърятдаги эски анъаналарга қарши курашни ўз олдиларига вазифа қилиб қўйган эдилар. Тараққийпарвар шоирлар — Муқимий, Фурқат, Завқийларнинг ҳамкорлиги ана шундай юзага келди ва мустаҳкамланди.

Муқимий ва Фурқатнинг бир-бирларига ёзишган хатларини таҳлил қилиб, икки тараққийпарвар арбобнинг ҳамкорлиги, дўстлиги ҳақида қисқача гапириб ўтиш зарур.

Муқимий Тошкентдалигида Қўқондаги энг яқин дўстларига хат ёзиб турди. Бу хатлардан бирида Зокиржон Фурқатни ҳам тилга олган. Фурқат шу ҳақда Тошкентга Муқимий номига ёзган бир хатида бундай дейди:

«Ёзиб эркансиз яқинда Мулла Аҳмаджонга хат, Нечадин сўнг, ҳайрият, хат охирида борман.

Ўқигач ҳар нуқтасидин топди кўнглум минг суруп
Бош фалакка еттию жон бирла миннатдорман»¹⁰.

Фурқатнинг бу изоҳи икки жиҳатдан аҳамиятлидир. Биринчидан, Муқимий 1882 йилдан кейин Тошкентга борган деб ишонч билан айтиш мумкин, чунки Фурқат Муқимий билан шу йил танишган; иккинчидан, бу хат Муқимий ва Фурқат ўрталарида ўша вақтлардаёқ вужудга келган яқин дўстлик муносабатларидан далолат беради. |

⁹ Туркистон вилоятининг газети. 1981 йил. 10-сон.

¹⁰ Фурқат Таълашган асарлар. 1958, 169-бет.

Фурқат ўзининг жавоб хатида Муқимийнинг бадий маҳоратидан хурсанд бўлганлигини билдиради ва ўз дўсти ижодининг янада гуллаб-яшнашини чин қалбидан истайди.

Муқимий ўз навбатда Тошкентдан Қўқонга, Фурқатга шеър билан хат ёзади. Шоир ўзининг бу хатида, ўша вақтларда Ўзбекистонда мавжуд бўлган усулдора тартибининг қаттиқлиги ва адолатсизлигидан ҳам шикоят қилади. Фурқатга таҳсинлар билдириб, Муқимий бундай деб ёзади:

Хасби ҳол айлаб қилибдур хат сўраб ҳолин, Муқим
То қиёмат Фурқатийдин эмди миннатдорман¹¹.

Муқимий билан Фурқат ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва дўстлик диққатга сазовордир. Бу ҳол улар ижодининг шаклланиши ва ривожланишини англашда зўр аҳамиятга эгадир. Уларнинг ижодларидаги ўзига хос хусусиятлар, хилма-хил жозибadorлик ва ёрқин бўёқлар ўртасида фарқ бор, бироқ улар бир-бирларига таъсир кўрсатганлари ҳам аниқ.

Уларни бир-бирига нима яқинлаштирди ва бирлаштирди? Равшанки, уларнинг ғоявий яқинлиги ва ижодлари, уларнинг умумий қақриқлари қуйндагилардан иборатдир: жонажон халқига, ўз Ватанига хизмат қилиш, ўзбек шеърятини ўз замонаси даражасига кўтариш учун ўрта аср клерикал адабиёти, мистика, аскетизмнинг турғун, томир ёйиб кетган чирик аънаналарига қарши, жаҳолат ва зулматга қарши дадил курашишидир.

Фурқат кўз ўнгимизда, ҳаммадан аввал, маърифатпарвар шоир бўлиб гавдаланса, Муқимий демократ шоир сифатида намоён бўлади. Демократик идеология намуналари Фурқат ижодида ўз аксини топгани каби, Муқимий асарларига маърифатпарварлик ғоялари сингандир. Кези келганда шунини ҳам айтиш керакки, Фурқат самодержавиеннинг мустамлакачилик сиёсатини тўшунмаганлиги сабабли, ўзининг баъзи шеърларида (бадний жиҳатдан кучсиз шеърлари дейиш мумкин) оқ подшоҳни мақтади, бунинг учун Муқимий Фурқатга анча гиналар билдирган эди¹².

Лекин, Муқимий Фурқатни қадрлади, уни ўз сафдоши деб ҳисоблади, янги ўзбек адабиёти ва ижтимоий

¹¹ Муқимий. Танланган асарлар. 1958, 111-бет.

¹² Девони Муқимий

тафаккурнинг ривожланиши учун курашда ўз дўсти деб билди.

Мана, жонажон мамлакатидан ташқарида яшаган дўсти ҳақидаги орзу-умидларини ифодалаган Муқимий сатрлари: «Қаерда бўлсанг ҳам соғ-саломат бўлишинг-ни чин кўнгилдан астойдил тилайман».

Охирида хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Муқимий ва Фурқат ўрталарида 1882 йилда вужудга келган дўстлик то уларнинг вафот қилган кунларигача ҳеч бўшашмай мустаҳкамланди. Тараққийпарвар ўзбек адабиётининг бу икки машҳур арбоби ўртасидаги дўстлик XX аср бошларида Ўзбекистонда ижтимоий тафаккурнинг ривожланишида ижобий роль ўйнади.

Муқимий ўша пайтларда машҳур бўлган ўзбек соҳнадалари ва халқ ҳофизлари билан яқин, дўстона алоқада бўлган эди. Ўша даврнинг машҳур халқ ҳофизлари — Фарзинбек, Дадажон Эгамберди Муқимийга энг яқин кишилардан эдилар¹³.

Бу шуни билдирадиги, Муқимий ўзининг ажойиб ғазалларида Ўзбекистон табиатини шоирона ва жозибали тасвир этади. Муқимийнинг энг яхши шеърлари муסיқавий нозик, шўх ва оромбахшидир.

Муқимий 1884—1885 йилларда Тошкентда бўлган деб тахмин қилинади.

Муқимий Тошкентда бир неча ой истиқомат қилди ва шубҳасиз кутубхона, музейларда бўла олган ва «Туркистон вилоятининг газети»ни ўқиган бўлиши керак.

Муқимий Тошкентдан Қўқонга қайтгандан кейин, то вафотигача шу ерда истиқомат қилди. Муқимий Қўқон атрофидаги қишлоқларга чиқди. Муқимий йирик ер эгалари томонидан деҳқонларнинг қаттиқ эскплуатация қилинишини, меҳнаткаш деҳқонларнинг ер-сув учун курашларини, улардан ҳаддан ташқари кўп солиқлар ва йиғимлар олинганини ўз кўзи билан кўрди.

Муқимийнинг таржиман ҳолини ёзган кишиларнинг маълумотига қараганда, кўпинча у шаҳар бўйлаб ва айниқса камбағаллар, ҳунармандлар, фақирлар турадиган маҳаллаларда пиёда кезиб юришни яхши кўрган.

«Баъзи вақт харобот хоналардаги паррихта ва гўшанишинлар бирлан суҳбатида бўлиб, гоҳи уларнинг суҳбатидин баҳраманд бўлур экан»¹⁴.

¹³ Литература и искусство Узбекистана, кн. № 5, 1938 г.

¹⁴ Девони Муқимий, 1329 ҳижрий, 2—3-бетлар.

Бу шундан далолат берадики. Муқимий Қўқондаги «Ҳазрат» мадрасасининг ҳужрасида истиқомат қилса-да, халқдан узоқда эмас эди, балки у кенг халқ оmmasи билан яқин алоқада бўлган, уларнинг турмуш шароитларини, феъл-атворини ва одатларини ўрганиш билан Муқимий ўз истиқболини ҳаммавақт меҳнат кишиларининг истиқболи билан боғлаган. Бу эса оқибатда халқ ҳаёти ва фольклорни яхши билиб олишга ёрдам берди. Муқимий ўз илхомининг манбаини худди халқ ҳаётидан топишга мўваффақ бўлди. Унинг ижодидаги реализм шу негизда XIX аср охири ва XX аср бошларида ўзбек халқ турмуши асосларида ўсиб юксалди. Унинг қарашларидаги ички зиддиятлар ҳам шу сабабдан келиб чиққан деб фараз қилиш мумкин.

Муқимий фаолиятини ва ижодининг ривожланиш йўлини икки даврга бўлиш мумкин:

1) 1866—1867 йиллардан то 1880 йилларгача, яъни унинг Бухородан қайтишигача бўлган давр.

2) 1880—1882 йиллардан 1903 йилгача, яъни Қўқонда адабий тўғарақ ташкил қилингандан кейин то шон вафот этгангача бўлган давр.

Муқимий ўз ижодининг биринчи даврида ўзбек ва форс-тожик адабиёти классиклари бўлган Лутфий, Навоий, Саъдий, Жомий ва Бедил асарларини ўрганди. Шулар билан бир қаторда, Муқимий тарих, фольклор юзасидан бой материаллар ўқиди ва тўплади. Машрабнинг бадий асарларини, Фароғий асарларини кизиқиб ўқиди. Ана шу даврларда у Навоий, Жомий, Бедил сингари шонрларнинг ғазалларига мўхаммаслар ҳам ёзди. Шунини айтиб ўтмоқ лозимки, жўшқин ҳаёт эгаси Муқимий реализм йўлидан, адабиётнинг дунёвий мазмунини тан олиш ва уни тасдиқлаш йўлидан борди, дунёвий билимларни ўрганишга ва севган шеърятини улуғлашга даъват қилди. Унинг шун пайтларда ёзган энг яхши шеърлари мазмундор, оромбахш бўлиб, ёрқин порлаб туради.

Бироқ, шуни ҳам айтиш керакки, ўз ижодининг ана шу биринчи даврида Муқимий ўзбек адабиётининг анъаналари зидида маҳкам турарди. У ўша вақтларда кўпроқ лирик шеърлар ёзган эди.

Муқимий лирикаси ўша вақтларда ҳам табиат гўзалликларини, ер юзидаги ҳаётнинг реал ҳодисаларини, кишиларнинг энг яхши фазилатларини ифодалашдан иборат эди.

Муқимий халқ орасидан чиққан ва меҳнаткаш халқ

билан боғланган шоир бўлиб, ўша вақтлардаёқ унинг ижодида демократик майллар кўрина бошлади.

Муқимий ижодий йўлининг иккинчи даврида ўз асарларида демократик майлларни тўла ифода эта бошлади. Энди у адабиёт соҳасида демократ шоир сифатида намоён бўлди.

Деҳқонлар оммаси ва шаҳар камбағалларининг XIX асрнинг 80—90-йилларидаги ҳаракати, буржуа муносабатлари ўрнатилиши натижасида миллионлаб деҳқон оммасининг хонавайрон бўлиши халқ шоири Муқимийнинг ижодий йўлига, унинг ўсишига таъсир этмасдан қолмади. Муқимий ана шу вақтларда рус тили, рус адабиёти билан қизиқади, Пушкин, Лермонтов, Некрасовларнинг ўзбек тилига таржима қилинган асарларини ўрганadi ва амалдорлар ҳамда бойларнинг алдамчиликларига қарши, реакцион рухонийларнинг сурбетлигига қарши танқид байроғини баланд кўтара олган, омманинг кайфиятларини акс эттирган жўшқин ватанпарвар шоир сифатида шаклланади. Худди ўша даврларда Муқимийнинг юксак даражадаги сатирик ва юмористик асарлари майдонга келди, бу асарлар ўзбек адабиётини янги жанрлар билан бойитди, ўзбек ижтимоий тафаккурдаги янги танқидий оқимни юксалтиришига, кучайтиришига хизмат қилди.

Муқимий Ўзбекистонда у замонда мавжуд бўлган тараққийпарвар ёзувчиларга қараганда чоризмни энг изчил танқид қилувчи ва дадил фoш этувчи ёзувчи бўлган.

Муқимий ва унинг фикрдошларининг хизматлари шундан иборатки, улар адолатнинг ҳамда қудратли инсон ақлининг тантанаси учун зулмга қарши, схоластикага қарши, мистика ва аскетизмга қарши танқид байроғини кўтариб чиқдилар. Муқимий ва Фурқат зулмга, жаҳолатпарастликка қарши қаттиқ норозилик билдирдилар; янги, тараққийпарвар адабиёт учун жон-жаҳдлари билан курашдилар, уларнинг фаолияти қуфайли Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий тафаккур янада ривож топди ва маълум юксакликка кўтарилди. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Садриддин Айний каби ўткир мутафаккирлар эса ўз ижодларини Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимийлар эришган ана шу юксакликдан давом эттирилдилар.

Деҳқонлар оммаси ва шаҳар камбағаллари билан мустаҳкам алоқада бўлган Муқимий ўзбек адабиёти ва ижтимоий тафаккурининг ривожланиш тарихида сатирик, танқидчи сифатида катта роль ўйнади.

Муқимий ва Фурқатнинг тарихий хизматлари шундан иборатки, улар ўзбек ижтимоий тафаккури ва адабиётидаги консерватив ва реакцион кучларга қарши кураш олиб бориб, реализмни олға суриб, унда янгиликларни ифодаловчи ҳаётбахш бадий асарлар яратдилар, бу янгиликларни сақлаш ва ривожлантириш учун ҳаракат қилдилар. Муқимий тўппа-тўғри ва очиқ-ойдин бундай деди:

Қўй, эй мутриб, «Баёт», «Ушшоқ» ёқмайди

қулоқларга

Тараннум айласанг маҳфилда қил «Гулёр» деб
келдим¹⁵.

Бу ўринда Муқимий демоқчи бўлган асосий фикр— ўзбек маданиятида мавжуд бўлган турғунлик, қотиб қолганликка нисбатан норозилик билдириш, ҳаёт ва замон билан бирга қадам ташлашга, халқ ижодидан баҳраманд бўлишга чақиришдан иборат.

«Гулёр» кенг тарқалган халқ қўшиқларидан бирidir. Муқимий сарой ва клерикал адабиётидан халқ ижодини юксак кўради, халқ мусиқаси уни мафтун этади, Муқимийга халқ қўшиқлари, халқ шеърляти— ҳаёт шеърляти бўлгани учун ёқимлидир. Шунинг билан бирга Муқимий ўзбек классик адабиёти ва мусиқасининг қимматли меросини улоқтириб ташлади деб ҳисоблаш нотўғри, албатта; бундай деб ўйлаш Муқимий сиймосини бузиб кўрсатиш бўларди, ҳақиқатга хилоф, бутунлай зид бўларди. Ҳеч бундай эмас. Муқимий ўздан олдин ўтган ва ижод қилган мутафаккир шоирларнинг, хусусан Алишер Навоийнинг юксак бадий асарларидан илҳомланган, завқланган, Муқимийнинг ўткир фикрлари эскириб кетган ва ҳаётини бўлмаган анъаналарга қарши, ўзбек маданиятининг ривожланишини тўхтатиб, унинг тарихий жараёнини орқага қайтармоқчи бўлган клерикал адабиёт шоирларига қарши қаратилгандир.

Муқимий адабиёт ва мусиқанинг маъноси ва аҳамияти халққа хизмат қилишдан иборат, деб билди. Мана шунинг учун ҳам адабиётнинг ана шу энг муҳим хизматини инкор этувчи шоирларни Муқимий қаттиқ қоралади. Муқимий шу тўғрида бундай ёзган эди:

Шеърингизга халқ толуб бўлсалар, сўнгра ўқинг,
Ё келиб аҳбоб кар бўлмоққа меҳмон бўлдиму?

¹⁵ Муқимий. Танланган асарлар 1958, 156-бет.

Бўзда реш, эшакда жон, тўти гапурғони билан,
Э афандим, сизга ул албатта инсон бўлдим¹⁶.

Демак, Муқимий шоирлар олдига халқ учун, халққа хизмат қиладиган шеърлар ёзинглар, деган муҳим талабни қўяди. Муқимийнинг ўзи бу муҳим ғояни ўзбек адабиёти соҳасида намунали амалга ошириш йўлида иш кўрди. Мана шунинг учун ҳам унинг энг яхши асарлари бизгача етиб келди. Бу шеърларни Марказий Осиё республикаларининг халқлари завқ билан ўқийдилар ва халқ ҳофизлари ҳамда артистлари эса уларни хушозов билан халқларимизга тараннум қилмоқдалар. Муқимий шеърларида ифодаланган юксак халқчиллик ғоя, юқори бадийлик, мусиқавий моҳирлик ва ҳис-туйғуларнинг равшанлиги бу шеърларни барча меҳнаткаш кишиларнинг севимли шеърларига айлантирди.

Муқимий бадий асарларнинг қадр-қимматини унинг ҳаққонийлигида деб билди. Муқимийнинг қуйидаги сатрлари шундан далолат беради:

Қайда бўлғай телба, равода яқою остин,
Не билур мажнун деган субҳ ила шому чоштин,
Найлайин, айлаб тирикликнинг камию костин,
Гар қилич бошимга келса, дегайман ростин,
Сўзки ҳақ бўлса: саволимга жавобим ким десун?¹⁷.

Демократ-шоирнинг қасамёд қилиб айтган бу сўзлари унинг руҳининг куч-қудратини, унинг жасурлигини кўрсатади. У ўз сўзларига умрининг охиригача амал қилди. Муқимий ўз бахтини ҳақиқатда деб билди, ҳақиқат унинг илҳом манбаи бўлди ва ҳақиқат йўлида у кўп азоб-уқубат чекди. Равшанки, Муқимий ҳақиқатни демократ-шоир мавқеида туриб тушунди ва баҳолади. Шундай қилиб, воқеликни ҳаққоний равишда ифодалаш шоирнинг муқаддас бурчи бўлиб қолди.

Муқимий шеърлари бадий жиҳатдан пухта ишланган ва тушунарлидир. У бекорчи сўзларни ишлатишга, маънога эътиборсиз қарашга, ёлғиз ташки бўёқлар беришга ниҳоятда қарши турарди. Муқимий ғоявий йўналиши тўғри ва маънавий жиҳатдан чуқур бўлиш бадий асарнинг асосий талаби, деб биларди. Лекин шакл ҳам унинг учун муҳим аҳамиятга эга эди. Унинг қуйидаги фикри шу жиҳатдан диққатга сазовордир:

¹⁶ Муқимий. Танланган асарлар. 1942, 166-бет.

¹⁷ Уша асар, 1958, 224-бет.

Бўлмагай ҳосил, Муқимий маъно ҳар лафздин,
Доно сочқон бирла ҳар қишлоқи деҳқон бўлдиму?¹⁸

Муқимий шу қоидага амал қилиб, шоир ва ёзувчиларнинг асарларидаги маъно бузуқлигини ҳамда бадий шаклига эътибор қилмаслик каби ҳолларни кескин қоралади. Муқимийнинг фикрича, чинакам сўз санъаткори чинакам деҳқонга ўхшамоғи керак; деҳқон эса тер тўкиб меҳнат қилиш билан мамлакатга, халққа фойда келтиради, сохта шоир эса худди қишлоқдаги фойдасиз уруғ сепувчи фаҳмсиз одамга ўхшайди, шоирлик мансабини сунистеъмол қилиб, халқ учун қимматли, фойдали ҳеч нарса яратмайди, Шундан кўриниб турибдики, Муқимий фикрича шоир турмушни бузмасдан ифода қилиши керак, халққа турмушни ҳаққоний ва тушунарли, аммо юксак бадий шаклда тасвирлаб беришни ўзининг бурчи деб билиши шарт.

Шуни қайд қилиб ўтиш керакки, ўзбек адабиётидаги реализмнинг йириқ намояндаси, халқнинг севимли шоири Муқимий ўзининг лирик шеърларини ер юзидаги ҳаётни куйлашга бағишлади. «Навбаҳор» шеъринда у бундай дейди:

Навбаҳор очилди гуллар, сабза бўлди боғлар,
Сухбат айлайлик келинлар, жўралар ўртоқлар¹⁹.

Муқимий табиатни, баҳорни, севгини, ҳаёт нашъасини улуғлайди ва иккинчи томондан, Шарқ назмининг истиорасидан фойдаланиб, ўз замонасидаги меҳнат аҳлининг оғир мусибатини кўрсатади.

Муқимийнинг «Шунчалар» радибли шеърининг қаҳрамони ўз севгилисига мурожаат қилиб, бундай дейди:

Зулм ила қаҳру ғазаб изҳор қилмоқ шунчалар,
Ошиқи бечорага озор қилмоқ шунчалар.

Гул дебон севган кишининг кўкрагига ниш уруб,
Хастаю маъюс этиб, афгор қилмоқ шунчалар.

Тўтний ширин сухан агёрларнинг базмида,
Бизга келганда гапирмай зор қилмоқ шунчалар.

Сизга ким айди: муҳаббат аҳлини қил ихтисоб,
Қўрқутиб ўз айбига иқроқ қилмоқ шунчалар.

¹⁸ Муқимий. Тапланган асарлар, 1942, 166-бет.

¹⁹ Уша асар 1958, 170-бет.

Келса олдингизга бойсурат, ёқоси тугмалиқ,
Иззат ила шоду миннатдор қилмоқ шунчалар.

Гарчи келса эски тўн, биздек дуогўйи фақир,
Камбағалнинг хирқасидин ор қилмоқ шунчалар²⁰.

Бу шеърда ҳам Муқимийнинг асосий мақсади бойлар билан камбағаллар манфаатлари ўртасидаги зиддиятларни очиб бериш эди.

Муқимий яратган лирик шеърларнинг ҳамма қаҳрамонлари осмоний, ғайри табиий, хаёлий, афсонавий бўлмасдан, балки ер юзидаги реал кишилардир.

Шоир Муқимий реал ҳаёт шоиридир. Унинг асарлари ўз замонасининг маҳсулидир.

Муқимий Фарғона водийсини кезиб чиққач, машҳур «Саёҳатнома» памфлетини ёзди, бунда у деҳқонларни хонавайрон қилган, талаган, чоризмнинг содиқ малайлари — амалдорларининг ниқобларини ништардек ўткир сатрларда йиртиб ташлади, у малъунларни шармандаю-шармисор қилди.

Муқимий Марказий Осиёда бадний сўзнинг катта санъаткори сифатида машҳур бўлиб, ўз ижодида ўз халқи, ўз мамлакати, ўз замонасининг руҳини энг гўзал ва тўла акс эттирди; у фақат бадний сўзнинг моҳир санъаткоригина эмас, шу билан бирга, ўзбек адабиёти ва ижтимоий тафаккуридаги янги демократик оқимнинг ажойиб намояндаси ҳамдир. Муқимий халқчиллик ғояси билан суғорилган нодир, маъно жиҳатидан ниҳоятда бой, ўткир бадний асарлар муаллифидир.

Муқимийнинг ижоди, фикрлари, қарашлари, орзу-хаёллари ва интилишлари ўз замонасидаги ижтимоий шароитлар маҳсулидир. Яна бир жиҳатдан эса, у, шубҳасиз, ўзи яшаган даврдан илгариги ўзбек, форс-тожик адабиёти ва ижтимоий тафаккурининг энг яхши анъаналарининг меросхўридир.

Муқимий Марказий Осиё тарихи, ўзбек ва форс-тожик адабиёти тарихи соҳасидаги билимларнинг ҳамма бобларидан атрофлича хабардор бўлган чуқур билимли киши, донишманд эди. Муқимий ўз замонасида юз берган воқеаларнинг негизини билишга ва ўз ватанининг, ўз халқининг келажагини кўра олишга ҳамма воситалар орқали интиларди.

Муқимий билан Алишер Навоий, Турди-Фароғий ва

²⁰ Муқимий. Танланган асарлар, 1958, 171-бет.

Гулханий ўрталаридаги ғоявий яқинликни бу ўринда кўрсатиб ўтмоқ зарур.

Алишер Навоий ижодида Марказий Осиёнинг кўп асрлик маданияти мужассам эди. У ўзбек адабиётида ҳам, тараққийпарвар ижтимоий фалсафий тафаккур соҳасида ҳам ажойиб гўзал асарлар ижод қилди. Навоийнинг: «Хазойинул маоний», «Хамса», «Маҳбубул қулуб», «Муҳокаматул луғатайн» каби асарлари ўзбек ва жаҳон маданияти хазинасига қўшилган қимматбаҳо ҳиссадир.

Муқимий Навоий асарларини ўрганиш натижасида унинг адабиёт, тил, тил қоидалари ҳақидаги фикрларини яхши ўрганиб олди, Навоий ўз асарларида ҳаммадан аввал меҳнат кишиларига мадҳия айтди, реакцияон руҳонийлар билан золим шоҳларга қарши ўткир танқидий фикрлар айтди. Муқимий Навоийдан намуна олди ва олға интилди, у ўз замонаси билан бирга қадам ташлади. Муқимий ўзбек маданиятини ривожлантиришга ўз ҳиссасини қўшди.

Муқимий асарларида эксплуатациянинг феодал шаклларигагина қарши эмас, шу билан бирга, вужудга келётган буржуазиянинг зулмига ҳам қарши меҳнаткашлар норозилиги қайфияти мужассамлашган эди. Муқимий яшаган ва ижод қилган даврда Ўзбекистоннинг ҳаёти шаронтида ўзгаришлар юз берди, илгари номаълум бўлган янги ижтимоий муносабатлар ўрнатилди; буларнинг ҳаммаси Муқимий ижодида у ёки бу хилда ўз ифодасини топдики, Муқимийдан илгари яшаган ўзбек адабиётидаги тараққийпарвар оқим ёзувчилари ижодида бу ҳол бўлиши мумкин эмас эди.

Муқимийнинг «Вексель» номли шеърининг мазмуни шу нуқтаи назардан жуда ҳам қизиқарлидир. Муқимий бу асари билан ўзбек адабиётига янги, ўша вақтларгача номаълум бўлган мавзуни киритди. Бу шеър демократ шоирнинг нодир асаридир.

Маълумки, XIX асрнинг 90-йилларида Россияда саноат ва савдо тез ривожлана бошлаган эди. Шу муносабат билан чор амалдорлари ва саноатчилари Марказий Осиё руҳига зид, пахтачиликни «йўлга қўйиш» ишлари билан зўр бериб шуғулландилар.

Империализм даври ўзининг дастлабки босқинчидаёқ, мустамлака Ўзбекистоннинг меҳнаткаш халқлари бошига беҳад офатлар ва мусибатлар келтирди.

1900—1903 йиллардаги инқироз ўзбек деҳқонлари, ишчилари, барча меҳнат аҳли бошига беҳад кулфатлар

келтирди, бу инқирозсиз ҳам улар ниҳоятда оғир аҳволда эдилар.

Нафис санъаткор, ўзбек адабий тилининг моҳир устаси Муқимий ўз шогирди Завқий билан биргаликда ёзган «Вексель» номли сатирик шеърда XX аср бошидаги инқирознинг харобалиқ келтирувчи кучини ҳеч қачон ҳам унутиб бўлмайдиган қилиб тасвирлади.

Ана шу инқироз туфайли Ўзбекистон халқ хўжалигида юз берган кучли тушкунлик, бойлар, заводчилар, савдогарларнинг очкўзлиги, халқ оммасининг аянчли муҳтожликлари ва чеккан мусибатлари шу шеърда кўрсатиб ўтилади. Аҳволни чиндан ҳам тўғри тасвирлаган Муқимий асарининг бир неча сатрларини келтирамиз:

Мастур қолмайким: сўзнинг йўғони чиқди,
Олтиариқлари ҳам вексилни кони чиқди.
Заводни битказолмай Эшонни жони чиқди,
Афсус, эй, халойиқ, ишлар ёмони чиқди,
Охир замона маълум бўлди, нишони чиқди²¹.

Бу сатрларда Муқимий инқирознинг манзарасини реалистик асосда тўла тасвирлайди, заводчи эшонларнинг инқироз зарбидан нафаслари тиқилиб, ўзларини қаёққа уришларини билмаганларини, боши берк кўчадан чиқа олиш йўлини билмай дарғазаб бўлганларини кўрсатади.

Шоир бозорда нарх-навонинг пасайиб кетганига назар ташлайди ва шу орқали мол эгаларининг нолишларини кўрсатади.

Савдо тўхтаган, савдогарлар ҳар куни зарар устига зарар кўрадилар дейди, сўнгра шоир маҳсулотлар уюлиб ётган бўлса ҳам, кундан-кун пулнинг қадр-қиймати йўқолаётганини, харидорлар йўқлигини тасвирлайди. Шаҳар ва қишлоқларда тинч ҳаёт бузилган. Аҳоли ҳоким тўрага арз қилади. Ҳоким бунинг эвазига янгидан солиқ солади. Муқимий ёзади:

Банд олди олди-сотди, фуқароларингни бил, деб,
Пуллар жаримасини қилсанг экан, бахил, деб.
Бозору бай очолмай қишлоғу шаҳр сил, деб
Арз этдилар халойиқ ҳокимга: ҳукм қил, деб,
Қирқ кунда уч миридин буйруқ дегони чиқди²².

²¹ Муқимий. Танланган асарлар. 1958, 56-бет.

²² Ўша асар, ўша бет.

Инқирознинг ана шу ҳалокатли оқибатида қишлоқ ва шаҳар камбағалларининг аҳволи ва руҳий ҳолини Муқимий ҳаяжон билан ифодалайди:

Диққат ҳама сотолмай, ё бир нима олурға,
Қассоб етди ўзни гўшт ўрнига тилурға,
Солган қулоқларини эл гап недур билурға,
Бозор аҳли ҳайрон савдо-сотик қилурға,
Суйи самога йиғлаб косиб фиғони чиқди.

Халқики камбағалдур, гўёки ғалтак ўлди.
Ўлганни устига ҳам бир неча калтак ўлди,
Бу воқеа, Муқимий, ҳар ерда дастак ўлди,
Пул—дабба, нарх—қиймат устига пўстак ўлди,
Пўстак (белига) боғлаб Завқий баёни чиқди²³.

Муқимий инқироз натижасида пайдо бўлган ички мурасасиз қарама-қаршиликларни ўткир зеҳни билан кўрди. Муқимий бу воқеаларнинг ҳамма жойда юз берганини, пулнинг қадри кетганини, маҳсулотлар нархи ошганини, буларнинг ҳаммаси халқ бошидаги кулфатларни кучайтирганини кўрди ва уни нафратлаб, ўткир бандлар ёзди.

Муқимийнинг «Вексель»ини ўқиган ҳар бир киши назарида капиталистик тузумда доимо келиб чиқадиган инқирознинг манфур манзаралари гавдаланади.

Муқимий бу шеърда ўз замонасидаги ўзбек жамоатчилигидаги турли табақаларнинг аҳволини зўр психологик аниқлик ва нафислик билан тасвирлаб берди.

Масалан, ўз хўжалигини капиталистик ривожланиш йўлидан олиб боришга мослаштироқчи бўлган йирик ер эгаси, завод қурилишини тугата олмагани учун ғазабланади. Бой эса кундан-кун зиён кўравериб дод-вой солади. Савдогар инқироз сабабларини билолмай ақлдан озади. Ҳоким тўра эса солиқ ва жарималарни ошириш билан машғул. Шаҳар ва қишлоқда ҳаёт нздан чиққан. Мол кўп, аммо харидор йўқ. Азоб-уқубат тортаётган хунармандлар ва деҳқонлар инқироз натижасида янада кўпроқ қийналадилар.

Муқимийнинг «Викторбой» сатираси алоҳида диққатга сазовордир. Бу ҳажвий шеър XIX асрнинг 80-йиллари охирида юз берган ва аввалги бобларда эслатиб ўтган воқеаларга жавоб тарзида майдонга келди. Москвадан чит олиб келиб сотадиган бир маҳаллий бойга

²³ Шу ерда.

бағишланган «Московчи бой» шеъри ҳам ўз мазмуни жиҳатидан қизиқарлидир.

Муқимий мулкдор Ҳодихўжа эшон мисолида янги етишиб чиққан энг қизғанчиқ, иккиюзламачи, ўтакетган муттаҳам капиталистни тасвирлаб беради. Ҳодихўжа эшон ўзбек, тожик ишчиларини эксплуатация қилади, деҳқонларни эзади, рус техниги ва муҳандисини ҳам исканжада сақлайди. Муқимий Ҳодихўжа эшон образи орқали шаклланиб келаётган маҳаллий. ўзбек буржуазиясининг очкўзлиги ва қизғанчиқлигинингина эмас, унинг жирканч қиёфасини ҳам жуда зийраклик билан очиб беради.

Шоир чинакам санъаткор сифатида китобхонни аста-секин ва моҳирлик билан шундай хулосага олиб келдики, бой устидаги кимхоб тўни, бошида оқ салласи билан одобли кишидай юрсада, бироқ ҳақиқатда у қонхўрдир, фойда кетидан инсон номусини оёқостни қилишга тайёрдир. Энг тубан ва фаҳш ҳийла-найранглар ишлатишга ҳозирдир.

Деди оҳ уриб:—«Бўлса эр ҳоли бу»,
Фиғонидин эл ичра тушди ғулу.

—«Дариғоки, бахтим қаро бўлмаса,
Сенга тушмас эрдим, худо урмаса».

Чиқиб ичларида ниҳон қотишиб,
Базўр қўйди ҳамсоялар босишиб,

Вале растада савлатин кўрсангиз
Ким, арзийди шайхи замон билсангиз.

От устида мардум қилурлар гумон.
Мударрислари, «Бег»ни, деб Тош эшон.

Амома бошида, сафид жомалар,
Хаёл айлагайсизки, алломалар²⁴.

Муқимий хулоса қилиб айтаднки, Ҳодихўжа бузуқлик ботқоғига беланиб кетганки, уни, ҳатто, ўзининг хотини ҳам ёмон кўради ва нафратлайди.

Муқимий ўзининг ҳажвий-сатирик асарларида ўтли сўз воситасида бойларни, ташқи қиёфаси одамга ўхшаган муллаларни, пасткаш, ифлос, маҳлуқлар эканини бекаму-кўст кўрсатади.

Буларнинг ҳаммаси шундан далолат берадики, Ўз

²⁴ Муқимий. Танланган асарлар, 42—43-бетлар.

бекистонда буржуа муносабатлари вужудга кела бошлаган даврларда шоир капиталистик жамиятнинг иллатларини кўра билди ва кишини киши томонидан эксплуатация қилишни ўткир сўзлар билан лаънатлади.

Муқимий бўлиб ўтган воқеаларни ўз кўзи билан кузатиб бориб, ўз замонасининг турмуш шароитлари ҳақида тарихий жиҳатдан қимматбаҳо материаллар қолдирди. Муқимий қолдирган бу тарихий материаллар ўрта асрчилик тартибларининг чириганлигини, турғун бўлиб қолганлигини ва шафқатсизлигини ҳамда ХХ аср бошларида Ўзбекистонда пайдо бўла бошлаган буржуа муносабатларининг босқинчиликдан иборат характерини исботлайди.

Юқорида келтирилган тарихий фактлар ва Муқимий шеърларининг таҳлилидан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин: Муқимий Ўзбекистонда ҳукмронлик қилган феодал-ўрта асрчилик тузумининггина танқид қилиб чегараланмади, балки шу билан бирга, ўз ўткир сатирасининг кучини буржуа зулмига ҳам қарши қаратди. У меҳнаткаш халқни эксплуатация қилишнинг ўрта асрчилик усулини ҳам, капиталистик усулини ҳам қоралади.

Уша вақтларда Ўзбекистон аҳолисининг кўпчилигини ташкил қилган меҳнаткаш деҳқонларнинг оғир турмушларини кузатган ва «майда йиртқишлар» — танобчиларнинг зўравонлик ва шафқатсизлигини ўз кўзи билан кўрган Муқимий «Танобчилар» номли чуқур мазмунли шеър ёзди, бу шеърда чор маъмуриятининг, маҳаллий амалдорларининг шармандасини чиқариб, улардан ғазабланиб лаънат ўқиди.

Танобчилар—ҳар йили қишлоқларга бориб, деҳқонларга солиқлар солиш учун уларнинг экин майдонларини ўлчовчилар — деҳқонлар оммасига адолатсизлик қилар, деҳқонларни алдар, уларни қаттиқ даҳшатга солиб ғазаблантирар, хонавайрон қилардилар. Муқимий «Танобчилар»²⁵ шеърини бундай деб бошлайди:

Бўлди таажжуб қизиқ хангомалар,
Арз этайин эмди ёзиб номалар.

Адл қулоғида эшит ҳолимни,
Зулм қилур, баски, менга золимни.

Ун икки ойда келадур бир таноб,
Ўзгалара роҳату менга азоб.

²⁵ Муқимий. Танланган асарлар, 1958, 37—39-бетлар.

Бу ўринда шуни айтиб ўтиш муҳим аҳамиятга эга-
дирки, Муқимий халққа етказилаётган зулм-нафратни
кўриб, ичдан жуда ғазабланди. Бу унинг ўз истиқболни
халқ оммасининг истиқболи билан боғлаганлигини
билдиради. Танобчилардан Султоналихўжа билан Ҳа-
кимжоннинг бузуқ нияти ва ёвузлик билан қилган хатти-
ҳаракатларини кескин тасвирлаб, Муқимий бундай деб
ёзади:

Иккаласи бўлди чунон иттифоқ,
Гўё хаёл айлаки, (қилмай нифоқ).

Ош есалар ўртада сарсон илик,
Хўжа — чироғ ёғи, Ҳакимжон — пилик.

Бир-бирисига солишурлар ўрун,
Эртаю кеч ўпушиб оғиз-бурун.

Саллалари бошларида оқ сават,
Кўрпача тагда ҳамавақт уч қават.

Бирлари мултонинамо, ҳийлагар,
Бирларидур кунда пиху гавда хар.

Оғизлари мақтаниб ўн беш қариш,
Майда сухан, эзма (чурук), занчалиш.

Султоналихўжа билан Ҳакимжонлар қаерга борса-
лар, ҳамма жойда ўзларини халққа энг машҳур шайх-
лар, эшонлар, хўжалар, авлиёларнинг меросхўри қилиб
кўрсатадилар ва «замонанинг бирдан-бир олими» деб
танитадилар. Муқимий уларнинг шу қиёфасини мана
бундай кўрсатади:

Дерки: «Кўзингга ҳали кал жўжаман,
Махтуми аъзамлик ўзим хўжаман.

Бизга бобо ҳазрати Шоҳлиғ мазор,
Мухлисимиз мардуми аҳли диёр.

Ҳам яна Эрҳубби бўладур тағо,
Аммамизнинг эрларидур Нурато.

Биби Убайда бўладур холамиз,
Гоҳ келур эрди кичик боламиз.

Хизр отамларга буродар эрур,
Чимлиғ азизлар менга додар эрур.

Султоналихўжа ўзини уламолар оиласидан қилиб кўрсатиб, ўзининг, яъни танобчининг топшириқларини сўзсиз бажариш учун деҳқонларни мажбур қилади. Чексиз ҳуқуқларга эга бўлган танобчи сифатида Султоналихўжа қишлоқ аҳолисига бундай дейди:

Манки танобингга чиқибман келиб,
Хизматимни яхши қилинглар билиб.

Ўт қўюбон куйдурадургон ўзим,
Ҳокимингу ўлдурадургон ўзим.

Хоҳ танобингни дучандон қилай,
Хоҳ карам бирла бошингни силай.

Муқимий танобчиларни ўз оғзи билан гапиртириб, уларнинг ҳақиқий башараларини усталик билан кўрсатиб беради:

Дерки Ҳакимжони — «Аё оқсоқол,
Бизни топибсен магарамким ўсол?»

«Ҳозир этинг тўрт нафар мардикор,
Тўғри қил, олдимга қилибон қатор.

Арқоними ерингга судраб чиқай,
Баччаталоқ қишлоқиларни (ўрай).

Бир бурайн мўйлабимни чиқиб,
Тўрт танобини жазоси сиқиб!

Яхшилиғингни фуқаро билмагай,
Ҳоли булар кўзга бизи илмагай.

Икки танобини қилай ўн таноб,
Юртингизи куйдуруб айлай ҳароб.

Хоҳ ўлинг, хоҳ қолинг, баччағар»,
Дебки, узангуга аёғин тирар.

Муқимийнинг тасвирича, деҳқонлар танобчиларнинг бу даҳшатли сўзларини эшитиб, унга катта пора беришга мажбур бўладилар, лекин қабих танобчи охири ўзининг ифлослигини қилади.

Бир-бирига қишлоқ эли боқишиб,
Гоҳ у ён, гоҳ бу ён чопишиб,

Жам бўлиб айлаюбон маслаҳат:
— «Дўғмага, — дер, — бир нима бериб жўнат».

Ақча қўлида икк-уч мўйсафид
Дерки: — «Бу назрингизу, бизлар мурид».

Зулм била эллигу юзни олур,
Боз танобини дучандон солур.

Доғи булар яхшию, бизлар ёмон,
Эл тамизидин ҳазар эт, алъамон.

Танобчилар деҳқонларни зўрлаб, уларга зулм ўтказиб улардан поралар олсалар ҳам, лекин деҳқонларнинг қўлларидаги ер хажмини бир неча марта кўпайтириб ёзиб кетадилар. Шоир шундай хулоса чиқарадики, зolim ўзининг қаттиқ зулми ва зўравонлиги билан, барибир, ўзини олижаноб ва инсофли чин одам деб ҳисоблайди, деҳқонларни эса паст одамлар деб билади.

Муқимий шу фактдан (танобчи Султоналихўжа ва Ҳакимжонлар ҳақиқатан Қўқон уездида шундай ҳаракатлар қилган) умумий, ҳақиқатан ҳам одилона хулоса чиқаради, барча бойликларни, барча «авлиёлар»ни, барча амалдорларни очкўз, нафси бузуқ, зўравон ва маккор, оддий халқни, деҳқонларни хонавайрон қилувчи деб характерлайди.

Муқимий томонидан моҳирона чизиб берилган Султоналихўжа ва Ҳакимжон образларида бизнинг кўз олдимизда Ўзбекистоннинг ўтмишида иш кўрган ва аллақачонлар тарих гирдобига фарқ бўлиб кетган чор ҳокимиятининг мустамлакачи маъмурларига хизмат қилган қабих қиёфалар гавдаланади.

Чоризм мулкдор синф кишиларини ўз томонига жалб қилиш ва уларни ёлланган малайларга айлантириш билан Ўзбекистонда ўзининг ваҳшиёна мустамлакачилик сиёсатини амалга оширганди.

Маҳаллий амалдорлар, оқсоқоллар ва шу қабилар самодержавиенинг ҳарбий-феодал империалистик мустамлака сиёсатини бевосита амалга оширувчи кишилари эдилар.

Муқимий бу эзувчилик сиёсати, деҳқонлар оммаси ҳамда ҳунармандларни хонавайрон қилиш сиёсати фақат Қўқондагина эмас, балки, Марказий Осиёнинг ҳамма жойида ҳам амалга оширилганини ўз кўзи билан кўрди. Мана шунинг учун ҳам у халқ оммасининг ўз зolimларига қарши оташин нафратини ҳажв қилиб, юксак

бадий шаклда ифодалади. Унинг «Саёҳатнома»²⁶ шеъри шу жиҳатдан диққатга сазовордир. Бу шеърнинг бошида у бундай дейди:

Фарёдиким, гардуни дун
Айлар юрак-бағримни хун,
Кўрдик, бир аҳли фунун
Чарх анга кажрафтор экан.

Муқимий бу ўринда ўз замонасининг адолатсиз ҳаётидан нолийди, зулм ва зўравонликка асосланган тартибларнинг ҳаммасини бемурувват тузум деб атайди.

Муқимий Қўқон мисолида шаҳар ҳаётини, бир томондан, мискин, ғариб, хўрланган ҳунармандлар ҳаётини, иккинчи томондан, бузуқ, товламачи бой-савдогарларнинг ҳаётини ҳам тасвирлайди. Лекин у қишлоқ ҳаётини ҳам бевосита ўрганишни мақсад қилди. Шу ният билан у Фарғона водийсининг қишлоқлари бўйлаб саёҳат қилди. У сабр-тоқат қилиб бўлмаслик даражадаги шаҳар ҳаётидан кўра, пиёда ёки отлик қишлоқма-қишлоқ саёҳат қилиб юришни афзал кўрди.

Бироқ, у қишлоқда ҳам вайронлик ва оч-яланғочликдан бўлак ҳолни кўрмади, деҳқонлар оммасининг фиғон ва фарёдини эшитди. Деҳқонларнинг бошига тушган офатларнинг асосий сабабини чор маъмуриятининг маҳаллий амалдорлари ва бойлар зулмидан, қийноғидан, зўравонлигидан деб билди. Мана «Саёҳатнома»нинг баъзи сатрлари:

«Ултарма»га қилдим юруш,
Йўлдош эди бир читфуруш,
Етдим жадаллаб вақти туш,
Бирдам қизиқ борар экан.

Бир маърака кўрдум бутун,
Жами ёпинган бошга тўн,
Боқсамки, беш юзча хотун,
Вонз сўзин тинглар экан.

Мингбошилиқ кимнинг иши,
Десам, деди: бедониши,
Бир «қўштегирмонлик» киши,
Ҳожи Исо бадкор экан.

²⁶ Муқимий. Тапланган асарлар. 95—104-бетлар.

Мағрур, хасису бешу кам,
Ҳар гапда юз ичгай қасам,
Такжой одур моховдан ҳам.
Ҳожи ўзи мурдор экан.

Дўрмонча қишлоғига борганда олган таассуротини бундай ифодалайди:

Унда бўлис Ғози деди,
Ҳам муфти, ҳам қози деди,
Юрт барча норози деди,
Қилган иши озор экан.

Олтиариқ қишлоғида бўлгандан кейин, ўзига хос ўт-кирлик билан Муқимий бундай дейди:

«Олтиариқ» курсини ўшал,
Селларда қолдим бир маҳал,
Бўлдим ивиб ёмғурда шал,
Тўн шилта, ҳўл эзор экан.

Мингбошиси сўфинамо,
Тасбиҳу бўйнида ридо,
Чўқуб қочар зоғи ало,
Бир дорули айёр экан.

Хайру саҳо важҳига кар,
Бир пулни юз ердин тугар,
Келса гадой ногаҳ, агар,
Бир нон чиқини душвор экан.

Муқимийнинг ҳар бир сўзи оддий халқ учун тушунарли, ибратли ва осон туюлади. Сўфилар ва олаҳакка-қарғалар оламда энг айёр, энг ёвуз маҳлуқлиги халққа маълум. Бу ўринда Муқимий мингбошини сўфига, олаҳаккага зукколик билан тенглаштиради.

Муқимий чоризмнинг маҳаллий амалдорларини золим, очкўз ва қизганчиқ кишилар сифатида характерлайди, улар халқнинг лаънат ва нафратигагина арзийди дейди, шу билан бир вақтда у ўз замонаси деҳқонларининг даҳшатли қашшоқ ҳаётини зўр маҳорат билан тасвирлайди:

Кўп одамидин «Бешариқ»
Боғларда экишлар тариқ,
Етим ҳақи — гўшти балиқ,
Қилмишлари найранг экан.

Бешариқда кўпчилик боғларга ҳам тариқ экади. Шу билан Муқимий деҳқонларнинг бирдан-бир озиқ-овқати тариқдан иборат бўлганлигини кўрсатади. Бу бирдан-бир тариқ овқат Муқимий яшаган замонда оддий халқнинг аҳволи жуда ҳам аянчли бўлганидан далолат беради.

Муқимийнинг «Ҳафалак қишлоғи тўғрисида» шеъри²⁷ XIX аср бошларида яшаган қўқонлик шоир Махмурнинг ғазалига мухаммас қилиб ёзилган.

Ҳафалак хонлиқнинг пойтахти — Қўқон яқинидаги қишлоқ, унинг аҳолисининг ҳаётини кўрган Махмур хонга ёзиб юборган шеърида ўша вақтдаги деҳқонларнинг оғир ва қашшоқ аҳволини тасвирлаган. Муқимий унга тақлид қилиб, юқоридаги ҳажвий шеърида йирик ер эгалари ва чор амалдорлари зулми остида эзилган деҳқонларнинг даҳшатли турмушини тасвирлаган. Ҳафалак қишлоғидаги деҳқонларнинг турмуши ҳақида Муқимий бундай деб ёзади:

Гаждуму афъию бий — ўтласа чаррандалари,
Бир гала муру малах, бўрию даррандалари,
Улдурур чақса мабодо кана, газзандалари,
Турфа қишлоқ, жин урган ани паррандалари
Товуғи — игначию, ўрдагу ғози — капалак.

Чопишур янтоғ ўтун марду зан иссиқда куюб,
Ер зағора нонини, топса отин қанд қуюб,
Жази йўқ шўрва каду ейдуган ошида суюб,
Ажриқ илдинини майда келиларда туюб,
Қайнатиб, кунда нчиб, отини дерлар сумалак²⁸.

Муқимий Ҳафалак қишлоғининг бошига тушган оғир кулфатлар сабабини деҳқонларга зулм қилинганидан деб билади ва деҳқон хўжаликларидан катта солиқлар олинганининг оқибати деб ҳисоблайди. Муқимий Ҳафалак мисолида бизга ўз замонасидаги меҳнат ахллари-нинг оғир азоб-ўқубатлар тортганликларини кўрсатиб беради.

Муқимийнинг юқоридаги каби асарлари ўша вақтдаги ижтимоий ҳаётни билиш учун хизмат қилиш жиҳатидан муҳим аҳамиятга эгадир. Шоирнинг хизмати шундаки, у ўзининг ижтимоий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлган сатираларида мулкдор синфлар вакилларини танқид қилади, меҳнаткаш кишиларда ўз золимлирига,

²⁷ Муқимий. Танланган асарлар. 1958, 211—212-бетлар.

²⁸ Шу ерда. 211-бет.

эзувчилар ва зўравонларга қарши жирканч нафрат туйғуларини уйғотади, кучайтиради. Муқимий эксплуататорларни қонхўрлар сифатида, меҳнаткаш халқни хонавайрон қилувчи амалдорлардан иборатлигини тасвирлайди, уларга нисбатан нафрат туйғусини уйғотади.

Муқимий феодал тузумнинг чириб, ярамай қолганлигини ва адолатсизлигини, буржуа ҳаётининг жирканч томонларини очиб берди. Муқимийда ижтимоий ҳаётнинг ўзгариши муқаррарлиги ҳақида ишоралар бор («Вексель») ва ўз ватанининг порлоқ келажаги тўғрисидаги ажойиб ғояларнинг нурлари кўринади.

Шарқ мамлакатлари халқларининг тарихида дин масаласи ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эгадир. Эксплуатор синфлар, реакцион кучлар меҳнаткаш халқни қулликда, жаҳолатпарастликда ва итоатгўйликда сақлаш мақсадида диний низолар чиқаришга ҳаракат қилдилар ва қилмоқдалар, бу уриниш халқларнинг бир-бирларидан узоқлашиб, душманчилик қилишларига муҳим замин ҳозирлайди. Бухоро амирлигида, феодал Марказий Осиёда шундай бўлган эди, эндиликда эса мустахлак ва қарам Шарқ мамлакатларида худди шундай аҳвол мавжуддир.

Шарқ халқларининг энг яхши фарзандлари, уларнинг тараққийпарвар мутафаккирлари ўз мамлакатларидаги халқлар ўртасида диний ва миллий адоватларни йўқ қилиш учун курашдилар ва ҳозир ҳам кураш олиб бормоқдалар; улар бу курашлари билан миллий жиҳатдан бирлашнишни, ҳамда диний эътиқодга нисбатан ҳуррият бериш йўлидан боришни, ўз ватанларининг эркин ривожланиши ва чинакам мустақил бўлишини таъминлашни ўз олдларига мақсад қилиб қўйганлар.

Ўзбекистон маданиятининг тараққийпарвар арбоблари ўзларининг энг яхши асарларида реакцион руҳонийларни дадил, кескин ва ҳалол танқид қилдилар, динга нопок хизмат қилувчиларнинг зўравонлигига, талон-торожларга, алдашларига ва ҳийла-найрангларига қарши омманинг қаҳр-ғазабини ифодаладилар. Бу соҳада ҳам Муқимий муносиб иш қилди.

Муқимийнинг шеърини ижодида расмий реакцион руҳонийларга қарши қаратилган памфлетлар анча ўрин олади. Бу тасодифий эмас. Ўзбекистонда, жумладан, Фарғона водийсида меҳнаткаш халқни — деҳқонлар оmmasини маънавий, ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан эзувчи руҳонийлар қўлида экин майдонларининг ярмидан кўпроғи, асосий сув ва суғориш тармоқлари тўпланганди. Демак, йирик диндор ер эгаларни ихтиёрида жуда кўп

энг серҳосил ерлар, сувлар, суғориш тармоқлари тўлланган эди.

Шундан маълумдирки, меҳнатсевар кишилар шонри бўлган Муқимийнинг назарида расмий йирик руҳонийлар золим, жабрловчи сифатида, дин байроғи, шариат ниқоби, ота-боболарнинг урф-одатларини ҳимоя қилиш ниқоби остида оддий халқни эзувчилар сифатида гавдаланарди.

Муқимий инсон табиатни билиш қобилиятига эгаллигини тан олди. Ўз шеърларида табиат манзараларининг гўзаллигини ва оромбахшлигини тасвирлади (масалан «Анор» шеърда), халқ оммасининг моддий ҳаётини яхшилашнинг зарурий шарти билим олиш деб, Муқимий табиат ҳодисаларини ўрганишга комил ишонч билан даъват қилди.

Муқимий бой ва камбағал деган сўзларни ишлатади, Унинг нуқтаи назарича, жамиятнинг барча мулкдор табақалари — текинхўрлар — «бойлар» гуруҳидан иборат бўлиб, барча меҳнат аҳллари: меҳнаткаш деҳқонлар, ҳунармандлар, мардикорлар ва шулар билан алоқада бўлган зиёлилар — «камбағаллар» деган умумий термин остида меҳнат қилувчи ходимларни ташкил қилади.

Муқимийда бу хилдаги тушунчаларнинг пайдо бўлиши, шубҳасиз, тасодифий ҳол бўлмай, бевосита қонуний воқеадир.

Демократ-шоир Муқимий ўзи яшаган даврдаги ўзбек жамиятини ички зиддиятларсиз барҳаёт бўлган яхлит жамият деб қарамади, балки, аксинча, у ўзи яшаган даврдаги ўзбек жамиятида манфаатлари бир-бирига зид бўлган ва ўзаро курашаётган турли табақаларни реалист шоирга хос ўз фаҳми билан кўра олди.

Муқимий замонида ҳокимлар, сармои, ер ва сув эгалари чет эл капиталистларига тиз чўқардилар, кўр-кўрона итоат қилардилар. Бундан ташқари, зулм ва зўравонлик қилувчи, зарарли космополитизм идеологиясининг тарафдори бўлган бу шахслар халқ ўртасида тиз чўқиб итоат қилишни тарғиб этдилар.

Муқимий азоб-уқубат, хўрлик ва ҳақоратлар ичида кун кечирди, бу ҳол унинг соф қалбини алам-гуссаларга тўлдирди. У ўз ҳаётидаги қора кунлардан койиб, нола қилади:

Кимга дод айлай бориб шум толеимни (нг) дастидин,
Кўза синдирган азизу, сув келтурган хорман...²⁹

²⁹ Шу жойда. 111-бет.

Халқнинг доно мақоллари шеърӣ шаклда шундай юксак ифодаланди. Ҳақиқатан ҳам ўша вақтларда жамиятга фойда келтирган ва моддий ҳамда маънавий бойликлар яратиб берган ўзбек меҳнаткаш халқи мулкдор синфлар томонидан қаттиқ эксплуатация қилинарди ва хўрланарди. Халқнинг қонини сўрувчи ва айш-ишратда яшаган разил бойлар эса ҳурматда эди.

Муқимий ана шундай адолатсизлика қарши норозилик билдирди. Оғир турмуш шароити, доим таъқиб қилиниши ва хўрланиш ҳоллари шоирни ватанни ташлаб кетиш фикрига олиб келди. Бироқ, ўз ватанидан узоқда яшай олмаслигини билган Муқимий буни қила олмади. Шу ҳақда бундай дейди:

Неча дерманким, Муқимий ғурбат айлай ихтиёр,
Бир ватандин дил узуб ғайрат қилолмай доғмен³⁰.

Жўшқин ватанпарвар шоир¹ Муқимий халқни, қулликда, нодонликда сақлаган, юртни хонавайрон қилган золимларга нафрат билан қаради. Муқимий ижодида ижтимоий ҳаёт масалаларининг олдинги ўринда туриши ҳам шундандир.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларигача бўлган Ўзбекистон тарихини тўғри ёритмоқ учун Муқимийнинг асарларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир ва у кўп воқеаларни билишга ёрдам қилади.

Биз Фурқат ижодида демократик идеология намуналарини кўрдик, Муқимий асарларида эса бу фазилат ривож топди, тўла намоён бўлди.

Ўзбек адабиёти ва ижтимоий тафаккури тарихида Муқимийнинг хизмати ниҳоятда каттадир. Унинг етук асарлари ўзбек халқининг ўтмишдаги маънавий ҳаётининг ривожланишида янги давр очди. Муқимийнинг асарлари жозибали, нафис, гўзал, сермазмун бўлиб, ўз севган халқи ва ватани учун доим қайғурган ватанпарвар шоирнинг тараққийпарвар ғоялари инъикосидир.

³⁰ Муқимий. Танланган асарлар, 1958, 160-бет.

МУНДАРИЖА

Аллома файласуф ва илм-фаннинг йирик ташкилотчиси	3
Кириш	6
Марказий Осиёда IX—X асрларда табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий фикрлар	13
X — XI асрларда Мовароуннаҳрда сўфизм	47
Улуғбек астрономия мактаби	53
Навой ва Ҳомийнинг адабий-ижтимоий фикрлари	61
Бобораҳим Машраб ижоди	72
Мирза Абдулқодир Бедил	73
Бедил пантеизми	84
Бедилнинг табиий-фалсафий фикрлари	93
Мирза Бедил фан ва билиш тўғрисида	100
Тақдир ва таъсох назарияларининг Бедил томонидан танқид қилиниши	107
Бедилнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари	119
Мирза Бедил ва Марказий Осиё	131
XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистон ва Бухорода маърифатпарварлик	136
Аҳмад Доғишнинг ижтимоий-фалсафий ҳамда табиий- илмий қарашлари	176
Фуқратнинг ижтимоий ва маърифатпарварлик қарашлари	192
Муқимий ижоди	224

Ибрагим Муминов

ОЧЕРКИ ИЗ ЕСТЕСТВЕННО-НАУЧНОЙ И
ОБЩЕСТВЕННО-ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ
УЗБЕКИСТАНА

На узбекском языке

Ташкент, «Фан»

*Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
И. Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти
Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилди*

Муҳаррир М. Саидова
Техмуҳаррир Л. Тюрина

ИБ № 6881

Теринга берилди 20.11.98. Босишга рухсат этилди 25.12.98. Формат 84×108^{1/32}. Оффсет қоғози. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма т. 13,44+1 вкл. Ҳисоб-нашриёт т. 15,0. 1000 нусха. Буюртма 165. Келишилган нархда.

ЎзР ФАнинг «Фан» нашриёти: 700047, Тошкент, акад. Я. Ғуломов кўчаси, 70.

Ўзбекистон республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.